

Tartu Ülikool
ajaloo osakond
etnoloogia õppetool

Madis Rennu

**"Eesti traditsioonilised kiviaiad:
etnograafia ning kultuurirollid"**

Magistritöö

Juhendaja: professor Art Leete

Tartu 2007

Sisukord

Eessõna	4
Sissejuhatus	5
Teemapüstitus	5
Töö taustast, metoodikast ja käigust	6
Töös kasutatavad mõisted ning teoreetiline taust	8
Intervjuudel kasutatud küsitluskava põhijooned	11
Aiastruktuurist	12
Kiviaiad kui osa pärandkultuurist	14
Kiviaedade vanemast minevikust	16
Uurimislugu	22
1. Harjumaa kiviaiad.	
1.1 Jõelähtme vald	25
1.2 Kuusalu vald.	31
2. Läänemaa kiviaiad.	
2.1 Läänemaa aedu puudutav üldinfo	36
2.2 Hanila vald.	36
2.3 Kullamaa vald.	43
2.4 Lihula vald.	44
2.5 Nõva vald.	45
2.6 Ridala vald.	46
2.7 Taebla vald.	47
3. Pärnumaa kiviaiad.	
3.1 Koonga vald	48
3.2 Kihnu saar	56
3.3 Lisaandmeid Pärnumaa aedade kohta	58
4. Raplamaa kiviaiad.	
4.1 Kehtna vald	59
4.2 Märjamaa vald	63
5. Saaremaa, Muhu ja Hiiumaa.	
5.1 Saaremaa kiviaiad	65

5.2 Muhu kiviaiad	70
5.3 Hiiumaa kivilabüridid ja -aiad.	75
6. Viljandi maakonna aiad.	
6.1 Kolga-Jaani vald.	77
6.2 Halliste vald	79
6.3 Paistu vald	81
7. Mõne sõnaga Virumaa ning Lõuna-Eesti kiviaedadest.	
7.1 Virumaa	84
7.2 Lõuna-Eesti – kas tõesti ilma kiviaedadeta?	86
Kokkuvõte	89
Kasutatud kirjandus	96
Internetist pärinevad materjalid	102
Töös kasutatud intervjuude loend	104
Töös kasutatud lühendid	105
Estonian Traditional Dry Stone Walls: Ethnography and Cultural Roles	106
Lisa 1 Valik Eesti Rahvaluule Arhiivis leiduvaid aia ja värava teemalisi lühivorme	114
Lisa 2 Saaremaa Aegade Seadus aastast 1913	115
Lisa 3 Ülevaade kiviaedade ehitamise, taastamise ja hooldamise toetuste taotlemise reeglitest	117
Lisa 4 Kiviaedade hooldamiseks, rajamiseks ning taastamiseks eraldatud toetuste üldarv 2005 aastal valdade lõikes	123
Lisa 5 Muuksi linnamäel paikneva kiviaiakompleksi kaart	125
Lisa 6 Soovitusi kaartide kohta, millel leidub kiviaedu.	126
Lisa 7 Eesti põllumajandusmaade kivisuskaart	128
Lisa 8 Fotoregister	129

Eessõna

Käesolev magistritöö on koostatud kahe aasta jooksul tehtud välitööde materjali põhjal. Välitööde käigus on vaadeldud Eesti traditsioonilisi kiviaedu nii etnograafiliste kui ka kultuuriliste objektidena. Loodan, et lisaks temaatika teaduslikule käsitlesele mahtus nende kaante vahele ka mõndagi huvitavat ning praktiliselt kasulikku inimesele, kes kiviaedadega kas oma töö, huviala või ka lihtsalt elukoha tõttu aeg-ajalt kokku puutub.

See töö on saanud teoks tänu erinevate inimeste ning institutsioonide toetusele. Kõigepealt pean tänama professor Art Leetet magistritöö põhjaliku juhendamise ja inspireerivate nõuannete eest, millest oli otsustav abi töö olulisimas, analüüsietapis.

Kiviaedade kui uurimisteema juurde jõudmise eest tänan etnoloog Heiki Pärdit, kes Eesti Vabaõhumuuseumi teadusdirektorina tegi mulle 2005 aasta kevadel ettepaneku koostada etnograafiline ülevaade Eesti mandriosa kiviaedadest – ja selle koostööprojekti raames valminu on ka käesoleva magistritöö kondikavaks. Samuti jagas kiviaedadega seonduva arheoloogilise teatmematerjali ülevaatamisel väärtuslikke nõuandeid professor Valter Lang.

Välitöödel osalesid selle eri etappidel lisaks autorile vabatahtlike abilistena ka Tarmo Õuemaa (ajalehe „Lääne Elu“ toimetaja), Liisa Põld (Tartu Ülikooli etnoloogiaüliõpilane), Urmas Volmer (Viljandi Kultuuriakadeemia rahvusliku ehituse eriala üliõpilane) ja Kristiina Porila (Kieli Ülikooli etnoloogiaüliõpilane). Kõigile neile suur tänu. Episoodilisemaid abilisi oli veel mitmeid; väga väärtuslikke tööd puudutavaid soovitusi ning infot kodukandi aedade kohta jagasid nii Kaur Mägi (TÜ lingvistikadoktorant), Tõnno Jonuks (TÜ arheoloogiadoktorant ja Eesti Kirjandusmuuseumi teadur), kui ka Kadri Tüür (Muhu Muuseumi direktor), Priit-Kalev Parts (Viljandi Kultuuriakadeemia rahvusliku ehituse õppetooli juhataja), Mare Mätas (SA Kihnu Kultuuriruum juhataja) ning Tõnis Padu (Läänemaa muinsuskaitseinspektor).

Samuti tänan nii Eesti Vabaõhumuuseumi, Põllumajanduse Registrite ja Informatsiooni Ametit, Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskonda, sihtasutust Kihnu Kultuuriruum kui ka Eesti Kultuurkapitali välitööde majandusliku toetamise eest.

Mõistmise ja toetuse eest olen tänu võlgu ka Triinu Linnusele.

Ja lõpuks, mõistagi poleks töö valminud paljude välitööde käigus küsitletute abita.

Sissejuhatus

Teemapüstitus

Käesoleva magistritöö eesmärgiks on anda etnograafiline ülevaade ning teostada kultuuriline analüüs Eesti traditsioonilistest, kuivmüürina (mördita) laotud kiviaedadest.

Nagu kirjutas Ants Viires juba aastal 1976, ollakse euroopalikus materiaalse kultuuri uurimises võrdlev-tüpoloogilisest esemeuurimusest loobunud ning materiaalse kultuuri elementide uurimise all peetakse silmas eelkõige nende osa ja funktsioneerimist kultuuri terviklikus süsteemis. Siinjuures võetakse arvesse geograafilisi ja kliimaatilisi tingimusi, majanduslik-sotsiaalset keskkonda, mitmesuguseid ajaloolisi tegureid jms. (Viires 2001b: 328)

Püüan kirjeldatud paradigmast lähtuda ka oma töö vaatlusala kujundades. Juhindun tööga, et kiviaedadel, nagu ka kõigil teistel materiaalse kultuuri artefaktidel on olemas kirjeldatav-analüüsitav kultuuriline väärtus.

Põhja-Eesti ja saarte kivisematel aladel hakati põllult korjatud kividest märgatavas mahus aedu rajama juba 17 sajandil (Troska, Viires 1998: 294). On igati tõenäoline, et sedavõrd vana ning paljudes Eesti piirkondades levinud inimtekkelise maastikuelemendi näol on tegemist mitmeid eri eluvaldkondi puudutava nähtusega. Lisaks aedadele endile on tähelepanu väärib nii neid ümbritsev (kultuur)maastik kui ka neid ehitav ja parandav inimene oma soovide ning eesmärkidega. Vaadelda tuleb seega nii looduslikke kui ka ajaloolis-kultuurilisi teemaga seonduvaid aspekte. Neist esimesed määravad siinkohal mitte ainult aia ladumisel kasutatava materjali, vaid eelkõige siiski konkreetse piirkonna loodustingimustele kohase külade üldise arenguloogika, millest kasvavad omakorda välja maakasutuse detailsemat käiku mõjutavad tõukejõud. Maakasutusel on aga selge seos paikkonna kultuurilise taustaga.

Antropoloog Bronislaw Malinowski näitab, et inimene muudab oma elukeskkonda pidevalt, kohandades seda enda vajaduste ja eesmärkidega. Materiaalse kultuuri objektide tahtlik või ka tahtmatu kasutamine on seotud praktiliselt kogu inimeksistentsiga; puhtal kujul füsioloogilisi toiminguid on väga raske leida. Ilmekas on siinkohal kasvõi hingamise ning seedimise seotus ruumide ventilatsiooni (tänapäeval ka õhureostuse) ja toiduga, seega, materiaalse maailma poolt otseselt mõjutatuga. (Malinowski 1999: 70)

Me leiame ka üsna pealiskaudselt kiviaedade ehitamisloogikat jälgides viiteid soovile enda elukeskonda liigendada, korrastada ja piiritleda. Kas need kolm on või on olnud aiaehitaja jaoks peamised eesmärgid? Kas kiviaial on ka teisi funktsioone? Kas kiviaia ehitamisel eksisteerisid ka mingid väliste mõõtude vms normid? Milliseid tehnoloogiaid ja töövõtteid aedade ehitamisel kasutati? Milline on ehitaja suhe esteetikaga ja kuidas on see läbi aegade muutunud? Milline võiks olla kiviaedade tänapäevasel ehitamisel valitsev pilt? Neile küsimustele püütakse ka vastuseid leida.

Ülaltoodule sekundeerib nii kiviaedade vähene etnograafiline uuritus kui ka nende ehitamise-korrastamise populaarsuse märgatav kasv tänapäeval. Seega näen ülaltoodud temaatikaga tegelemiseks ka teatavat sotsiaalset tellimust.

Töö taustast, metoodikast ja käigust.

Töö teema valik on olnud suuresti subjektiivne, sest materiaalse kultuuriga seonduv on mulle pikka aega huvi pakkunud.

Käesolev uurimus põhineb 2005. ja 2006. aastal toimunud etnograafilistel välitöödel. Peamiste töömeetoditena on siinjuures kasutatud kohalike elanikega tehtud poolstruktureeritud intervjuusid ja uurimisainese pildistamist. Olen kogutud materjali esitanud piirkondade kaupa intervjuusid lahti kirjutades ja ka kohapeal tehtud fotodele viidates. Töö käigus on uurimisala täpsustunud ning tähelepanu liikunud vaadeldavat piirkonda paremini iseloomustavatele informantidele ja ka üksikobjektidele. Terve Eesti haaramine antud töö kontekstis tähendab eelkõige enam iseloomulike kiviaiapiirkondade vaatlust, mitte kõigi võimalike üksikobjektide või -alade detailset inventuuri. Suhteliselt tagasihoidlikus mahus on vaadeldud ka saarte kiviaedadega seonduvat; viimaseid on oma töödes käsitlenud nii Juta Saron (2007), Ago Rullingo (2001) kui ka Ederi Ojasoo (2006).

Välitöid 2005. aasta suvel alustades oli eesmärgiks Eesti mandriosa kiviaedade esmane etnograafiline kirjeldamine. Nende tööde kokkuvõttena ilmus sama aasta septembris koostöös Eesti Vabaõhumuuseumi ja Muinsuskaitseametiga tagasihoidlikus mahus juhendmaterjal kiviaedade ehitamiseks, taastamiseks ja hooldamiseks (Lukas, Rennu 2005). Juhendmaterjali koostamiseks vajalikud uuringud tellis Põllumajanduse Registrate ja Informatsiooni Amet (PRIA). Töö tulemus oli mõeldud laiale huviliste ringile, kel plaanis enda aedu taastada või korrastada. Nimelt oli PRIA-l väljatöötamisel vastavasisuliste toetuste jagamise süsteem. Kuna aga Eesti etnoloogide hulgas olid kiviaiad eraldi teemana vaid piirkondlikku käsitlemist

leidnud, siis tellis Muinsuskaitseamet Eesti Vabaõhumuuseumilt vastava ülevaate. Minu osaks selles töös jäi Eesti mandrialade kiviaedade levikupiirkondade väljaselgitamine, aedade otstarbe uurimine ning aedadega seonduva pärimusmaterjali kogumine. Juhendmaterjali kaasautori, Muinsuskaitseameti töötaja Dan Lukase ülesandeks jäi Hiiumaa kiviaedade ülevaate ning aedade rajamise praktilise tööjuhendi koostamine. Saaremaa ja Muhu aedade osas lähtuti Eesti Vabaõhumuuseumi teaduri Juta Saroni varasematest uuringutest (Saron 2007).

2005. aasta septembris valminud juhendmaterjal on tänaseks enim vastukaja põhjustanud Dan Lukase poolt koostatud kiviaedade tüpoloogia, kus erinevad aiatüübid välja toodud asukoha ja ladumisviisi järgi (Lukas, Rennu 2005: 7-11). Nimelt on siin aiad jagatud kümnesse rühma, rühmade sisuline koosseis aga jäänud piisava selgusega kirjeldamata. Samuti on minu välitööde andmetel kaheldav mitmete tüpoloogias toodud aiatüüpide nimetuste reaalne eksisteerimine nii praktilise kõnepruugi kui ka pärimuse seisukohalt. Dan Lukase tüpoloogia on toodud käesoleva töö elektroonilises lisas.

2006. aasta kevadel välitööd jätkates kogusin arvamusi selle kohta, milline on informantide suhtumine nii kiviaedade tänapäevasele positsioonile muutuvast-uuenevast rahvakultuuris kui ka eelmisel sügisel käivitunud kiviaedade ehitus- ja korrastustoetustesse¹. Seoses toetustesüsteemi käivitumisega oli selles vallas ette näha väärtushinnangute muutusi. Täpne ülevaade toetuste taotlemise korrast on toodud lisas 3.

Töö käigus kasutatud arhiivandmestik pärineb nii Eesti Rahva Muuseumi kui ka Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudest.

¹ Toetuse suuruseks ning maksmise kestuseks eri tegevuste korral on:

1. kiviaia rajamine ja sellele järgnev kiviaia hooldamine 4 aasta jooksul - 70 kr/m aastas;
2. kiviaia taastamine ja sellele järgnev kiviaia hooldamine 4 aasta jooksul - 58 kr/m aastas;
3. kiviaia hooldamine, kui kiviaed on rajatud enne kohustuse võtmist - 38 kr/m aastas viie aasta jooksul (PRIA 2005).

Toetust kiviaia rajamise, taastamise ja hooldamise eest võib taotleda, kui taotlejal on keskkonnasõbraliku või mahepõllumajandusliku tootmise kohustus. See piirab võimalike taotlejate arvu tugevasti. Teiseks on toetussüsteemiga võimalik rajada vaid üsna vähesel määral uusi aedu: „taotleja võib suurendada kiviaia rajamise, taastamise ja hooldamise kohustuse puhul kiviaia pikkust 30% või kuni 20 meetri võrra“ (Lepmets 2006: 5). Kolmandaks peab kiviaed, millele toetust taotletakse, piirnema põllumajanduslikus kasutamises oleva maaga või asuma sellel. Neljandaks peab toetuse taotluse igal konkreetsel juhul üle vaatama ja kinnitama Muinsuskaitseamet. Seega on taotluse esitamiseks vaja täita terve rida erinevaid nõudmisi – ja kindlasti on see huviliste ringi tublisti kahandanud. Lisaks on ette nähtud karistused kiviaiatoetuse kasutamise nõuete rikkumise korral (Lepmets 2006: 5). Detailne taotlejale vajalik info on toodud käeoleva töö lisas 3.

Töös kasutatavad mõisted ning teoreetiline taust.

Kultuuri uurides on alati mõistlik jälgida ühtsuse ja mitmekesisuse vahekorda – ning selle all tuleb püüda hoiduda kahest vastastikusest lihtsustusest: ühelt poolt arusaamast kultuuri homogeensusest, mis jätab kahe silma vahele olulised erinevused, teisalt arusaamast kultuuri olemuslikust killustumisest, mis ei võta arvesse, kuidas me kõik loome individuaalseid ja kollektiivseid segavariante, sünkretisme ja sünteese. (Burke 2004: 117)

Esmapilgul näivad materiaalse ja kultuurilise tekketingimused äärmiselt ebavõrdsed. Kultuuriloomeprotsess on inimese tahtest suuresti sõltumatu, uuenduslik ja kinnistuv ka iseseisvalt. Üks sõltub määratluste-arusaamade suvast, teine (materiaalne pool) on seotud loodustingimustega. Kuid see mõtteviis ei ole lõpuni adekvaatne, sest materiaalsel väljundil loovad inimese praktilised huvid. Ning viimased on otseseoses väärtushinnangute sümbolilise maailmaga. Inimese poolt toodetu kvalitatiivne sisu ja vorm genereeritakse kultuuripoolel; materiaalse maailma ülesehitus organiseeritakse küll mujal, aga iga valminud artefakt muutub kohe selle organiseerimisprotsessi eeldusosaks. Toodangu/tarbimise maht ja kvaliteet jääb alaliseks sõltuma looduslikust taustast ning elanikkonna suurusest. (Sahlins 1976: 207)

Üks olulisemaid käesoleva töö vaatlusalasid on kiviaegade erinevad rollid rahvakultuuris. See omakorda on aga seotud mitme erineva mõttevooluga. **Funktsionalism** on ilmselt neist olulisim ning selle lähtekohad võib koondada kolme teesi: esiteks, iga kultuur on funktsionaalselt ühtne tervik; teiseks, igal kultuurielemendil, riitusel, taval, uskumusel ja esemel on oma ülesanne, funktsioon. Ning kolmandaks, iga kultuurielement on vältimatu ja asendamatu selle terviku seisukohalt, kuhu ta kuulub. (Honko, Pentikäinen 1997: 33)

Inimkultuuri ja keskkonna vastasmõju nähakse selles kontekstis pideva, katkematu protsessina. Inimene elab kirjutatud ja kirjutamata seaduste järgi, mis on enamikus dikteeritud just ümbritseva keskkonna ning inimtegevuse vastasmõju vaatlemise ja hindamise poolt. Kultuur lisab sellele hinnangutekompleksile hulgaliselt erinevaid ideid, väärtushinnanguid, huvisid ning uskumusi, mille funktsioon on esmapilgul raskesti tabatav, kuid mis sellegipoolest, lähemal vaatlusel, omavad inimlikku elukorraldust oluliselt reguleerivat iseloomu (Malinowski 1999: 71). Kultuur kujutab endast niisiis abinõude kompleksi, mis annab inimesele antud keskkonnatingimuste juures parimad raamid tegelemaks konkreetsete probleemidega, mis kerkivad tema ette enda elujärje parandamisel (Malinowski 1999: 142).

Funktsionaalsust näeb Alfred Reginald Radcliffe-Brown järgmiselt: see on organismi(de) võime töös hoida struktuure, mis tagavad neile bioloogiliselt hädavajalike elutingimuste säilimise. Mainitud struktuurid sisaldavad hulgaliselt (kasulike omadustega) üksikosasid, mille erinevad funktsioonid koos toimides, summeerudes, terviku kujundavad. Funktsiooni mõistetakse antud kontekstis kui panust, mille annab suurema süsteemi üksikosa süsteemi kui terviku toimimisse. (Radcliffe-Brown 2001: 209-212)

Tahes-tahtmata on saadav toimimis- ning tähendusväljade pilt üsna kirju, sest ei saa unustada, et ese täidab oma sotsiaalse elu jooksul mitmeid erinevaid funktsioone. Teatud tegurite kokkulangemine võib eseme funktsionaalses struktuuris aktualiseerida üht või teist tasandit, mis muudab kogu struktuuri iseloomu. Esemefunktsionaalse struktuuri muutumine on pidev protsess, kuivõrd indiviid pidevalt loob ja interpreteerib oma ümbrust. (Kõresaar 1999: 78)

Funktsionalistlik lähenemine uuritavale on tihedalt seotud **strukturealistliku** pilguga. Iga uus inimene leiab eest maailma, mis on eelkäijate tegude ja mõtete läbi korrastatud. Eestleitavas sotsiaalses tegelikkuses valitseb kindel struktuursus, mis avaldub kõikjal ja kõiges. Ajalooliselt on välja kujunenud inimsuhete reglemendid, argised töö- ja tarberiistad, teadmistevaramu, praktiline keelekasutus, sotsiaalsed ideaalid ja paljud teised sootsiumi elu reguleerivad nähtused. Niisugune struktuursus võtab kokku kümnete ja sadade inimpõlvade elutöö, näitamaks, kuidas aegade vältel korraldada teabelevi, väärtustada head ja ilusat, kohanduda looduskeskkonnaga ja teisendada sotsiaalseid suhteid. (Aarelaid 1990: 24)

Kolmas haakuv suund, **kultuuriline materialism**, põhineb kultuuri tugimehhanismide rolli lahtimõtestamisel. Viimaste olulisus seisneb erinevate majandusliku iseloomuga uuenduste katsetamises ning juurutamises, mis aitavad parandada nii inimeste tervist kui ka heaolu. (Harris 1999: 142) Pole kahtlust, et ka kiviaiad moodustavad osa mainitud tugistruktuuridest.

Lisaks on käesolev töö vaadeldav **pärandkultuuri** ühe segmendi põgusa inventuurina. Pärandkultuuri mõiste all tuleb siinkohal silmas pidada seda osa kultuuripärandist, mis on lahutamatult maaga seotud, kui esivanemate elu ja tegemiste jälgi maastikul (Tarang 2001). **Kultuuripärandi** all mõistetakse siinjuures rahvakultuuri summaarset tulemit, mis moodustub rahva elu eri tahkudest – tööelust, argimiljööst ja sotsiaalsetest institutsioonidest, tavadest ja tähtpäevakommetest, aga samuti ka esemelisest ning sõna- ja kunstiloomingust (vt Viires, Vunder 1998: 10-11). Pärandkultuuriga sarnane, kuid oluliselt laiem mõiste on looduskultuur, mida Priit-Kalev Parts näeb kohalikus maakasutuses ja muus antud

konkreetses kohalikus elulaadis väljenduva või väljendunud inimeste käitumisena ja selle käitumise tulemustena (Parts 2003).

Kirjeldatud suundadest juhindun antud töö kokkuvõtlikus analüüsietaapis eelkõige funktsionalistlikust vaatenurgast, püüdes läheneda kiviaedade seonduvale nende kasutaja seisukohast. Aedade füüsiliste tunnuste ning ehitustehnoloogia vaatlusele lisandub nende tarbimis- ning sotsiaalse väärtuse vaatlemine - milline on nende mõte ja tähendus, nagu ka nendega seonduv individuaalne ja kollektiivne kogemus kasutaja(te) jaoks. (vt Kõresaar 1999: 9)

Kas kiviaedade ehitamise põhjusi on võimalik leida ka individuaalset või kogukondlikku enesenägemisviisi ehk siis identiteeti puudutavaid otsinguid jälgides? Põhjarahvaste enesemääratluse keerukusest „identiteedi motivatsiooni” kaudu kirjutab Nikolai Vahtin, kes vaatleb põhjarahvaste identiteedivalikuid alates 1950. aastatest, mil Siberi põliselanikke varasemaga võrreldes olulisemalt jõulisemalt motiveeriti identiteedivahtetuseks. Vastav surve ilmnes nii riiklikul kui ka igapäevaelu tasemel. Samas tunnistab Vahtin identiteedimotivatsiooni ambivalentust. Kuigi etniline identiteet näib ajas muutuvat (kakskeelsuse ning keelevahetuse kiire levik põhjarahvaste seas), jääb see samas ka teatud mõttes muutumatuks või isegi tugevneb (end põhjarahvaste hulka lugevate inimeste arv kasvab paljude gruppide puhul jõudsalt iga rahvaloendusega). (Vahtin 2001: 247–251; vt ka Leete 2007) Seega on meie koduse paralleelina huvitav vaadelda ka seda, kuidas aedade ehitamist eraldi tegevusena teadvustatakse ning kas see kannab ka mingit kaugemat-abstraktsemat eesmärki, ning ka see võiks olla seotud ka minapildi arenguga.

Lisaks mainitud suundadele ei saa unustada, et kiviaedade näol on tegemist ka esteetiliste tõekspidamiste väljendusega. Clifford Geertz: „Samasugune mitmekesisus, nagu antropoloogid seda on õppinud eeldama eri rahvaste vaimudeuskumustes, klassifikatsioonisüsteemides või hõimlusstruktuurides – ja seda mitte ainult nende otseses kujus, vaid ka maailmasolemise viisides, mida need ühtaegu edendavad ja näitlikustavad –, valitseb ka nende trummilöömises, nikerdustes, lauludes ja tantsudes” (Geertz 2003: 129).

Ka tänapäeva kodukujundust uurinud Anu Kannike on osutanud, et ümbruse esteetiline kujundamine muutub iga aastaga ühiskondlikes väärtushinnangutes olulisemaks. Nii pidas oma unistuste kodu kirjeldades 58% vastanuist selle kohustuslikuks koostisosaks oma aeda. Aiaomaniku sõnul tõstab aed oluliselt kodu väärtust ning kompenseerib ka mõnel juhul elamispinna puudujäägid. On huvitav, et vaid üks inimene vastanud grupist nägi aiapidamisel

eelkõige majanduslikke väljundeid, kõigi ülejäänute jaoks oli olulisim aia esteetiline funktsioon ning eneseteostamise võimalus. (Kannike 2002: 154)

Intervjuudel kasutatud küsitluskava põhijooned.

Folklorist Anu Korb on korduvalt rõhutanud välitööde tulemuslikkuse sõltumist informandi ja uurija koostöö sujuvusest (vt Korb 2002: 250, 2005: 73-109). Viimase saavutamiseks kasutatakse ka etnograafilistel välitöödel põhilise metoodilise abimaterjalina küsitluskavasid, mille kõige iseloomulikumaks omaduseks tuleb pidada mahu olulist suurenemist teemasse süvenedes. Nii on sellegi töö käigus küsimustik järjest kasvanud ning temaatika oluliselt laienenud. Muidugi on detailse küsitluskava põhjalik läbimine võimalik ning õigustatud vaid väga asjatundliku informandiga. Samuti on piirkonniti säilunud vastava pärimusainese maht ja sisu väga erinev, mis omakorda eeldab ka kogumistöös vastavate korrektuuride tegemist. Rõhuv enamik küsitlusel potentsiaalselt saadaolevast infost on otseselt seotud kohaliku kontekstiga, mille tõttu on kõige mõistlikum kasutada avatud, oludele ja intervjuu käigule jooksvalt kohanduvat, kõige otsesemas mõttes pooleldi struktureeritud küsimustikku. Seega saan siin anda vaid mõned üldisemad vihjed käsitletavale.

Tehtud välitööde eripärana tuleb mainida informantide väga heatahtlikku suhtumist uuritavasse teemasse ning haruharva esinevat anonüümsusnõuet.

Esimeseks ja põhiliseks küsimuseks on just see, et miks kiviaedu rajati, milline oli kokkuvõtlikult nende funktsioon ning kus nad paiknesid – kui suur osa neist rajati põldude ja karjamaade ümber ja kui suur osa ehitati õueala ja teede piireteks. Teiseks, kes neid rajas – kas iga mees sai selle tööga hakkama või olid kindlad meistrid. Kolmandaks, kui vana see traditsioon eri piirkondades võis olla ja kas nähakse ka selle traditsiooni muutumist ajas (kas uuema aja aiad on ka kuidagi teistsugused kui vanad aiad?).

Edasi vaadeldi piirkonniti kasutatud ehitustehnoloogiaid. Siia kuuluvad esmajoones materjali puudutavad küsimused – kas iga kivi kõlbas või kasutati aialadumiseks valitud materjali ning millised olid eri materjalidest laotud aiatüübid. Samuti oli tähelepanu all kiviaia kombineeritus teiste materjalidega – kas ehitati juurde mingist muust materjalist kõrgenduselisaedu. Püütakse leida-avada kiviaedade piirkondlikke ehituslikke eripärasid – millised olid (ja kas neid oli) nõ kohaliku standardi järgsed mõõdud ja kas oli ka mingeid ladumistöös

esinenud erisusi, samuti püütakse leida infot iga piirkonna jaoks erandlike aedade kohta. Vaadeldakse ka aedadest üle ronimise kohti ja väravaid.

Järgneb aedadega seotud pärimuse ning mälestuste blokk. Raha, relvade ja dokumentide jätmine/peitmine kivide vahele. Aedade lõhkumine-minemavedamine kolhoosiajal. Ülekäigukohtade ja väravatega seonduvad tavad ja uskumused.

Lõpuks nn esteetikablokk - kiviaed kui ümbruse kaunistaja, aga ka kui omalaadne identiteedilooja, rahvusromantilise hõnguga kujunduselement. Miks kiviaeda teistest aedadest ilusamaks-väärtuslikumaks peetakse? Kas aialadumise näol võib olla tegemist omalaadse hobiga? Mis teeb selle hobi väärtuslikuks ja huvitavaks?

Välitöödel kogutud andmestikust on töö põhitekstis esitamiseks valitud kohalikku situatsiooni paremini taasloovad/esindavad üksikjuhtumid. Neist intervjuusid on viidatud järgmiselt: välitöömaterjalid(VM), aasta, vald, küla, informandi sugu ja sünniaasta. Kui intervjuu võetud oma erioskuste tõttu vaatlusaluse temaatikaga lähemalt kokku puutunud inimesega – erialateadlase, kiviaiaehitaja vms, siis on ära toodud ka informandi nimi. Välitööpäevikus ning -märkmetes sisalduvale infole on viidatud järgmiselt – VM ja aastaarv. Oluline on ka fotomaterjali abil loodav visuaalne info, mis koondatud töö elektroonilisse lissasse (CD-ROM). Lisas 8 asub ka lühikommentaare ning allikamärkmetega varustatud fotoregister. Lisas asuvaid fotosid on töö põhitekstis viidatud numbri järgi.

Töö ülesehitust kujundades olen silmas pidanud ka selle kasutatavust praktilistel eesmärkidel. Lisaks kiviaedu puudutava piirkondliku etnograafilise ainese esitamisele sisaldub nii äratoodud intervjuutekstides kui ka töö lisades konkreetseid praktilisi soovitusi aedade korrastamiseks, ning, miks mitte ka täiendavaks uurimiseks.

Aiast kui piirist.

Esemelise maailma võib tinglikult jagada kaheks. Esiteks, otseselt äraelamiseks vajalik – ja selle rühma selgeimad esindajad võiksid olla tööriistad. Teise suure rühma moodustavad aga ühel või teisel moel infot kandvad ja levitavad esemed. Loomulikult on pilt kirju ning ei tööriista- ega sõnumiedastaja funktsioon pruugi vaadeldava eseme jaoks peamine olla. Aed laiemas tähenduses on siinkohal hea näide – praktiliselt kasulike omaduste kõrval märgib ta ka piiri, üleminekut ühelt alalt teisele, andes samas sõnumi edasi maksimaalse

tulemuslikkusega. Füüsilise takistuse ületamine on seotud mõtestatud tegutsemisega ning vähegi korralikuma aia puhul ei saa tahtmatu võõrale alale sattumine kõne alla tulla.

Oskar Loorits on piiri meie sugulashõimude jaoks vägagi olulisena näinud: „Soomeugrilaste eraomandi mõiste algab teatud puu või eseme äramärgimise ja maa-ala piiramise ehk eraldamisega kas okste või koguni aia abil. Selline omaks äramärgitud asi või isoleeritud ala on soomeugrilaste teadvuses püha, st puutumatu teiste jaoks“ (Loorits 2000: 320).

Ka usundiuriija Veikko Anttonen rõhutab, et kujutelmad isikliku maailma piiridest ja nendega seonduvast sise- ja välisilmast on rahvakultuuris üldlevinud. Piirid võivad olla nii füüsiliselt märgistatud kui ka lihtsalt meeles peetud. Piiride ületamine on tihti ritualiseeritud ning kultuuriliselt paljutähenduslik, viidates muuhulgas ka olulistele opositsioonidele: 'oma'-'võõras', 'lubatud'-'keelatud', 'hea'-'halb' jne. (Anttonen 1996: 19) Tõepoolest, inimesele on tema eluruum ning selle mõtestamine olulisimaks käitumisviiside kujundajaks (Geertz 1973: 89). Usundiuriija Ivar Paulsoni töödest Euraasia rahvaste usundi kujunemise teoreetiliste aluste kohta võib leida mõttearenduse põhielatusala mõjust usundilistele kujutelmadele. Kaluri- ja kütikultuurides on inimese suhe metsade ja vetega teistsugune, võrreldes etapiga, kus põhielatusalaks on põllumajandus koos karjapidamisega. Agraarmajandusega tegeleva rahvastiku asualal on kõige lähedasem ja „oma“ tema enda koduring, mille piiri määrab õuepiir. Küttijarahvale kodusest metsast ja kalurile kodusest vetevallast saab võõras keskkond põlluharijarahva hinnangus, kelle maailmapildis üleloomulikud vete- ja metsaasukad demoniseeruvad. Ent maad hariva ja karja kasvatava inimese hoonetekompleks – tema õueringi ning võõraks ja vaenulikuks muutunud metsa- ja veteringi sisemaile jääb veel sisemine elu- ja elamisring, mille moodustavad laiemas ulatuses nn. kultuurmaad, st. heina – ja karjamaad jne. (Paulson 1997: 103) Koduruum on oma asukate jaoks omamoodi ideaalmaastikuks, normatiivseks ruumiks, mis väljendab ka seal elavate inimeste moraalseid põhimõtteid. Oma kodu tähtsusest rääkides kasutatakse tihti sõnu „kord“, „rahu ja vaikus“, „kindlustunne“, iseloomustades oma kodu just välismaailmas valitsevale kaosele ja ebakindlusele vastandumise kaudu. Kodu väärtustab korrastatud ruumi võõra, välispoolse ja ebakultuurse ruumi ees. Sellest tulenevalt on piirid kodu ümber ja sees inimkäitumise määrajana võtmetähtsusega. (Kannike 2002: 13)

Piiride paljususe üle Eestimaal on mõtteid avaldanud Kalevi Kull, pidades silmas just tähenduslike piiride rohkust. „Meie maastikud on piiriloleku tasakaal“ väidab semiootikust bioloog. (Kull 2001: 100)

Piiri võib näha ka pooleldi sakraalsena. Kui kristluses seostub „pühadus“ eelkõige taevase jumalaga, siis läänemeresoomlaste rahvapärimus kõneleb Veikko Anttoneni hinnangul teistsugusest mõtlemisest. Pühad paigad on tihti asunud kogukonna territooriumi piirialadel, kus lõpeb haritud maa ning algab muu maailm, looduslik ja sotsiaalne välisring. Looduse pühakohti on peetud ohtlikeks ja isegi ebapuhasteks, millega seostub ka arusaam nende eraldatusest ja piiratusest. (Anttonen 1996: 122-123, 215)

Kiviaiad kui osa pärandkultuurist

Folklorist Mall Hiimäe järgi on poollooduslike kooslustega seonduva rahvapärimuse vaatlusel võtmesõnaks *eluviis*, mis suuresti määrab nii väärtussüsteemide kui ka rahvausundi üldilme (Hiimäe 2006: 364).

Traditsioonilist eluviisi toetavat taluelu on juba üsna pikka aega kõigiti moraalseks ning väärtuslikuks peetud ka suurlinnades elavate inimeste poolt, kel maaeluga üsna vähesel määral kokkupuuteid. Perefarm on oluliseks identiteediloojaks nii sise- kui ka välisringi inimeste jaoks. Kuigi mitmesugustel perefarmide toetavatel programmidel on deklareeritavaks esmaeesmärgiks eluviisi kui sellise toetamine, on nende lähemaks ühiskondlikuks sihiks siiski sotsiaalse ning majandusliku hõivatuse tagamine. Konkreetse kultuurilise eluvormi säilimine kuulub nende asjade hulka, millega on „alati aega tegeleda“. Vastav retoorika sisaldab väga harva argumentatsioonitasandile tõusvaid kultuurialaseid arutlusi. (Rikoon, Heffernan, Heffernan 1994: 184-187)

Perefarmi-laadse traditsioonilise eluviisi propageerimist toetab kultuurilise konserveerumise alane liikumine, mille eesmärgiks on põllumajanduses eksisteeriva sotsiaalse struktuuri demokratiseerimine. Ilma selleta pole traditsioonilise eluviisi kestmine võimalik. Kultuurikonservatisti huvitavad viisid, kuidas tänapäeva globaliseeruvast maailmast paremini omakultuuri säilitada, ühendades selleks nii kohalikke kui ka riiklikke jõudusid. (Rikoon, Heffernan, Heffernan 1994: 188-189)

Traditsioonilise elulaadi üht resultaati, vaimset kultuuripärandit, on Eestis kogutud juba päris kaua. Samuti on meil küllaltki heal järjel arheoloogilised uuringud ja muinsuskaitse. Inimtegevuse materiaalsete jälgede - pärandkultuuri - süstemaatiline inventariseerimine on aga alles algusjärgus ning selle töö teostamise vajalikkus kogu Eesti mastaabis vajab alles selgitamist. Jätkuva linnastumise tõttu hakkavad inimesed võõranduma nii loodusest kui ka maastikul leiduvatest eelmiste põlvkondade elu ja töö mälestusmärkidest.

Kui varem elati nii öelda pärandkultuuri keskel, see oli elukeskkonna loomulik osa, siis nüüd on esivanemate tegevuse jäljed, mida enam igapäevaelus ei kasutata, muutumas hinnatud vaatamisväärsuseks turistidele. Põllumajandusliku tegevusega hõivatud inimeste arv on viimase kümmekonna aastaga mitmekordselt vähenenud ja seega on turism saamas maapiirkondades oluliseks elatusallikaks. Pärandkultuuri põhjalikum tundmine aitaks loodus- ja maaturismiga tegelevatel inimestel leida uusi võimalusi tegevuse laiendamiseks ja mitmekesistamiseks. (Neljandik 2005: 58)

Siinkohal tuleb rõhutada kiviaedade kui maaviljeluskultuuri produkti sidet maastikuga. Tihti on raske öelda, kus algab üks ja lõpeb teine. Tõenäoliselt on keele kõrval just maastik väga oluline kultuuri kehastaja ja edasikandja. Maastikus kajastuvad eelmiste põlvkondade soovid ja saavutused. Tõepoolest, poleks inimest, oleks Eesti üks ääretute laante ja soode maa (vt Palang, Külvik 1999).

Õnnestunult ehitatuna võib kiviaed ka ilma hooldamata püsida aastasadu. Küllap tundub see väide täiesti usutavana enamikule eestimaalastest. Kui palju on meie hulgas aga neid, kes teadvustavad kiviaedu iseseisvat kultuurilist väärtust omavate ning säilitamist vääriivate objektidena? Statistiline ühiskondlik arvamus on siiski tublisti maas riiklikul tasemel tehtavast selgitustööst kultuurimälestiste kaitseks, rääkimata erialaspetsialistide vastavatest soovitudest. Põhjuste ja tagajärgede seos ilmneb maastike igapäevasel (ümber)kujunemisel igal sammul. Muutused ühiskonnas põhjustavad muutusi majanduses, ning siitkaudu ka maakasutuses. Muidugi on olemas ka vastupidine mõju.

Pärandkooslused on kujunenud inimtegevuse tulemusel; meie maastikud kõnelevad sellest, et tegemist on sajandeid maaviljeluse ja karjakasvatusega hõivatud rahvastikuga. Kohtadega seotud rahvapärimusest, ennekõike kohamuistenditest, on asunud informatsiooni ammutama arheoloogid, välja on kujunemas omaette uurimisvaldkond – maastikuarheoloogia. Viljelusmajandusliku asustuse kujunemiskäigu selgitamisel pakuvad huvi jäänukpõllud; siit on välja kasvanud ka ühistöö paleobotaanikutega, kes heidavad pilgu minevikku õietolmuanalüüsi meetodi abil. (Hiimäe 2006: 364)

Nagu osutab pärandkultuuriuurija Lembitu Tarang - seni kuni puudub ülevaade maastikul tänaseni säilinud pärandkultuurist, seni ei saa tagada selle püsimist. Võime ainult aimata, kui palju on teadmatuse ja hoolimatuse tagajärjel juba pöördumatult kadunud. Põllumajanduslikel maadel paiknevaist pärandkultuuri objektidest hävis suur osa just nõukogudeaegse suurpõllunduse tagajärjel, kui kivivaredesse lükati kokku nii kiviaiad kui ka taluasemed; kui maaparandusobjektid lõhkusid põliste teede ja kõlvikute võrgustiku. Kuid need protsessid pole tänaseks lõppenud. Metsade erastamise ja tagastamise käigus satuvad

paljud objektid just omaniku teadmatuse tõttu hävimisohtu. Nii on esimesed mitmesaja aastased kiviaiad juba lükatud täiteks metsa väljaveoteedele traktorirataste alla, samamoodi kogemata ja ümbritsevasse süvenemata, nagu on maha raiutud ka hiiekohtades kasvavaid puid. (VM 2005, Haapsalu, L.Tarang; vt ka Tarang 2003)

Ainuke võimalus selles vallas midagi muuta on teha järjepidevat selgitustööd metsa- ja maaomanike hulgas. On ju selge, et ametlik muinsuskaitse ei suuda hallata kõiki inimtegevuse eri tahkudega seonduvaid ainelisi mälestusmärke. Paratamatult tuleb usaldada enamus sarnastest objektidest omaniku kaitse alla. Ning kahtlemata kuuluvad ka kiviaiad nende maastikku vääristavate objektide hulka, mis väärivad nii tähelepanu kui ka kaitset. (VM 2005, Haapsalu, L.Tarang)

Pärandkultuur mängib väga olulist rolli kohalike inimeste maastikutaju kujundamisel. Ajaloolist aspekti võiks kirjeldada terminitega „traditsioonid” ja „juured”. Nagu näitavad uuringud Eestis ja mujal, hindavad kohalikud elanikud märke, mis näitavad, et inimesed on seal elanud juba iidsetel aegadel. *Genius loci* avardab kujutlusvõimet ning esivanemate elu ja töö suhtes tuntakse sügavat austust. Kohapeal elanud inimeste mälestuse säilitamist peetakse oluliseks isegi nende poolt, kes pole põlised kohalikud. (vt Palang 2001)

Kiviaedade ehitustraditsiooni väärtustamise ning arendamise osas oleks meil nii mõndagi õppida inglasele, kel igati tegus ning elujõuline aiaehitajate liikumine. Ilmuvad spetsiaalsed ajakirjad, korraldatakse ehitajate võistlusi jne. (vt DSWA 2007).

Kiviaedade vanemast minevikust

Eesti rahvakultuuri majanduslikku põhja on ajast-aega nähtud üles ehitatuna just põllumajandusele (Ränk 2000: 259). Kuigi uus maakasutus peidab enamasti jäljed varasemast, on Eesti maastikus siiani võimalik lugeda jälgi muinasajast, millest on säilinud linnuste varemeid ning muinasaegsete põldude kontuure. Kiviaedu võime leida nii kaasajast kui ka – arheoloogide andmetel – muinasaegsetest kultuurikihistustest. Saaremaal asuva Asva linnuse uurimine on arheoloog Mati Mandeli sõnutsi näidanud, et kiviaia ladumine oli siinmail teada-tuntud juba kolm tuhat aastat tagasi. Samuti on kuulsad Jõelähtme vallas asuvad muinaspõllud, mille peenrad olid ilmselt esimeste siinmail levinud kiviaedu meenutavate kõlvikupiirete hulgas. Paari tuhande aasta vanuseid põlde piiravate kivipeenarde

süsteeme on leitud mitmetes kohtades Põhja-Eestist. Nimelt on seal avastatud jälgi kahest muistsest põllusüsteemist – nn balti ja kelti põldudest. Kelti põllusüsteem kujunes välja I aastatuhande alguspoolel eKr Loode- ja Põhja-Euroopas ning Eestis leiab vastavaid muistiseid Rebala, Proosa ja Saha külade lähedalt. (vt Lang 1992: 53-54; 1996: 249-258)

Kas vaadeldud põllupeenraid võib käsitleda kiviaedadena? See on tõenäoline, sest peenarde eesmärk oli nii kivide koristamine kui ka põldude kaitsmine loomade eest. Lisaks on võimalik, et sellistel peenardel võidi kasutada mingeid puumaterjalist püstitatud kõrgendusi, mis täiendava, umbaiasarnase piirdena toimisid. Nii on Valter Lang näidanud, et Saha-Loo muistsete põldude jäänete hulgas on ka üks tõenäoline karjatänav, mille ülesandeks oli kaitsta põldusid loomade karjamaale ajamisel. Kõnealune karjatänav koosneb kahest paraleelsest vallist, mille pikkus on ligi 100m. Selliseid karjateesid esineb tihti ka Skandinaavia ja Lääne-Euroopa kelti põldude juures. (Lang 1992: 53-54; 1996: 249-258)

Samuti on uuema aja uuringud kinnitamas muinasaegsete põllupeenarde toimimist nii piirdena kui ka piirina, omandit märkiva atribuudina: „Põllud on ümbritsetud kivist peenardega, mis ühelt poolt kaitsevad vilja loomade eest (pragmaatiliselt), teiselt poolt oli nendel peenardel aga kindel tähendus, kuna nad näitasid ära selle, et need maad kuuluvad kellelegi, on kellegi omandiks.“ (Lang 2005: 21)

Läänemaal Hanila vallas Salevere küla Salumäel asuv linnus vall meenutab Mandeli sõnutsi kelti põldudelt tuttavaid kivivalle². Muidugi ei pruukinud olla seal konkreetset linnust, tegemist võis olla mingil muul põhjusel suure vallilaadse kiviaiaga piiratud territooriumiga. Sõjapidamise jälgi pole sellelt linnuselt leitud – seega võib pidada tõenäoliseks, et tegemist on kohaliku kogukonna poolt mingil muul ja meie jaoks tundmatul – ja miks mitte ka kultuslikul – põhjusel või ka staatusemärgina rajatud piirdega. Viimane seisukoht on just tänapäeval arheoloogide seas levima hakanud, arvatakse, et paljud ebaloogiliselt suure mahuga rajatised tehti kas kogukonna enda või ka selle juhtide jõukuse näitamiseks. Või ka kohaliku kogukonna eneseteadvuse omamoodi väljenduseks. Nii näiteks on Mandeli andmetel Rootsist pea paar tuhat aastat tagasi rajatud ringikujuline vall, mille siseläbimõõt on mitu kilomeetrit. Ka selle ehitise rajamise puhul olid mingid praktilised kaalutlused vähetõenäolised. Asustustihedus oli tol ajal selline, et seda vallitagust polnud võimalik inimestega täita (VM 2005, Lihula v, Lihula, M. Mandel). Sama meelt on ka arheoloog Marika Mägi, kes näeb tänapäevalgi tuvastatavate muistsete kultusekohtadena eelkõige suuremahulisi rajatisi, mille püstitamisele on kulunud küll arvestatav tööhulk, kuid millel ei ole ühtki arusaadavat

² Valter Langi kommentaari järgi on siin ilmselt mõeldud linnusevallist kahel pool asuvaid, peenardest ümbritsetud kamberpõlde (andmed kirjavahetusest Valter Langiga).

ratsionaalset funktsiooni. Toetavateks argumentideks on ka asumine mõne loodusmälestise juures (Mägi 2003: 17). Näiteks Kaali meteoriidikraatri ümber on jäänused vägagi massiivsetest kivimüüridest – 1976-1979 aasta kaevamiste käigus avastati peakraatri kirdeküljelt poolkaarekujulise põhiplaaniga kindlustatud asulakoht. Selle ühe osa moodustas kraatri järsk sisenõlv, ülejäänud osa aga ümbritses 110m pikkune, 2m lai ja kuni 2,2m kõrge kuivalt laotud paemüür. Tegemist seega oma aja kohta muljetavaldavalt tugeva kindlustusega (Lõugas 1996: 63; Mägi 2003: 3). Lisaks sellele ümbritses kogu Kaali järve massiivne kiviaed – kuni 1,8m läbimõõduga raudkividest 2,2-2,8m laiusena. Selle jäänustele hiljem peale ehitatud, tänapäevalgi näha olev kiviaed on oluliselt väiksem. 1979 aastal kõnealust müüri arheoloogiliselt uurinud Vello Lõugas näitas, et müüri välisküljel kultuurikihti polnud, siseküljel, vahetult müüri ääres leiti aga väga suures koguses koduloomade luid, peamiselt koljusid ja hammaste otsi. Pole kahtlus et siin on tegemist ohverdustega. Võimalik, et ohverdatud loomade pead asetati vahetult vastu müüri sisekülge – või ka ritvade otsa kinnitatult nagu mitmetes Skandinaavia ohvrikohtades. (Mägi 2003: 6-7)

Mitmes kindlustatud kultuspaigas paistavad silma nende keskel asuvad jäänukid väikese läbimõõduga, kividest laotud „linnusesüdamikest“. Eredaimad näited sellistest objektidest on Saaremaal asuvad Pidula ja Võhma maalinnad. Pärimuse järgi on kõrgem kivikuhjatis ka keset Kaali järve, mis kuivematel suvedel näha. Sellistes linnustes puudub arvestatav kultuurikiht, oma väliselt vormilt kujutavad nad endast aga massiivse kividest laotud ringmüüri ümbritsetud maa-ala, mille keskel on väiksemate mõõtudega samasugune ringmüür. Väliskujult küll erinev, aga funktsioonilt tõenäoliselt väga sarnane on ka Väkra Pühati nimeline kultuspaik Valjala kihelonna põhjaotsas Saaremaal. Siin on tegemist kolmnurkse kiviaiaga piiratud alaga, mille keskel kividest kõrgendik. Muidugi ei välista kirjeldatud objektide kasutamine kultuspaikadena seda, et neid võidi ohu korral kasutada ka pelgupaikadena. Silmatorkav on see, et kõik mainitud rajatised dateeruvad pronksiaja lõpuperioodi (ca 8.- 6. saj. eKr). (Mägi 2003: 17)

Ka pärinevad vanimad tänini säilinud märgid kivist tarade-kaitsevallide ehitamisest pronksiajast (1800-500 eKr). Kuigi selle perioodi põllulapid olid samuti tarastatud, on kindlaks kivitara kasutamise kohaks siiski mitmed noorema pronksiaja kindlustatud asulad. Neist tuleb märkida Asva ja Ridala linnuseid Saaremaalt ning Iru linnust Tallinna lähedalt. Selleaegsed kindlustused ümbritseti peamiselt puust kõrgendustega kivitara-dega, kaitstust püüti tõsta ka kohavalikuga. Samuti tuleb märkida noorema pronksiaja maapealseid

kivikalmeid – nt kivistkalmed Jõelähtmel Tallinn - Narva mnt ääres³. (Hellström 2001: 3; Mägi 2003)

Selge seos kiviaedadega on ka meie hilisematel põllusüsteemidel – ribapõldudel, mis paigutuvad keskmise rauaaja lõppu, nooremasse rauaega ja keskaega. Sealt leiame sadadesse meetritesse ulatuvad pikad (ja suhteliselt kitsamad) kividest peenrad, mis lahutavad üksteisest põlluribasid. Samuti on ses kontekstis kõnekad meie noorema rauaaja linnused, millest eriti Lääne-Eesti suured ringvallid (Varbola, Valjala jt) on muistse kiviladumise kunsti parimad näited. (andmed kirjavahetusest Valter Langiga)

Omapäraseks kiviaia ümbritsetud kultuskohaks on Saaremaal Kuressaare lähedal Hakjala (Hübja) külas asuv Hübja Kabeliaid, mis ümbritsetud 2m laiuse ja 1m kõrguse maakiviaiaga, mille läänepoolses otsas oli kunagi ka kividest laotud „esik”. Ovaalse kujuga (pikkus 40m, laius 28m) kultuskohas käidi kuivadel suvedel vihma palumas. (Pesti, Rikas 1983: 38)

Eestis leiduvate vanemate kiviaegade uurimine on seega edukalt teostatav erinevate arheoloogiliste meetoditega. Paratamatult on asjassepuutuv sõnavara mitmetitõlgendatav – minu andmetel ei ole siiani püütud kuigi täpselt defineerida, mida on silmas peetud põllupeenra, (kivi)valli, kividest laotud kuivmüüri ning kiviaia all ning kus võiksid asuda mõistepiirid. Mainitud neli terminit omavad siiski selgesti märgatavat ühisosa, mida on samas aga ka suhteliselt keeruline iga kord uuesti kirjeldada.

Omanäolise kivehitiste dateerimisviisina olgu siinkohal ära toodud ka ringikujuliste samblike vaatlusel põhinev meetod, mida soovitab kasutada arheoloog Kristin Ilves. Enim mõõdetakse selle meetodi all ümara kujuga koll-roheka hariliku kaartsambliku *Rhizocarpon geographicum* läbimõõtu. Nimetatud samblikud kasvavad peaaegu igal pool ning elavad väga pikaajaliseks - nende vanus küünib isegi 9000 aastani. Kuna kaartsamblikud on väga tundlikud liigutamise suhtes, siis saab nende läbimõõdu järgi arvestada kivi viimase paigalt liigutamise aega. (Ilves 2003: 91)

Ühe kiviaedadega seonduva kultuurinähtusena tuleb mainida kivilabürinte. Olgugi nende väline vorm vaid üsna tinglikult kiviaedu meenutav, on siiski kõnekas kivilabürintide ladumise suhteline populaarsus tänapäeval. Skandinaavias väga levinud kivilabürintid on laotud ringjate madalate kiviridadena tasasele rannalale. Nende üldarvu Fennoskandias mõõdetakse sadades. Labürint on läbi aegade olnud mõjuvõimas sümbol, mis on oma koha leidnud mitmesugustel teostusviisidel ja erinevais materjalides. See võib olla kraabitud kivipinda, punutud vitstest korvi küljele, maalitud kividele, ehitatud kui hoone, lõigatud

³ Vt foto nr 014 töö lisas.

elavasse murumättasse või laotud kividest maapinnale. Labürinte, nagu kõiki teisigi pühapaiku peeti maagilisteks jõukeskmeteks, mis oma eriliste vormidega löid oletatava ainulaadse õhkkonna nende kasutajatele ühendusse astumiseks üleloomulike jõududega, et ennustada tulevikku või ravida haigusi. (vt Ilves 2003: 86-90; Ernits 2005)

Labürintidel on nähtud seost ka imetaja soolestikuga. Kivilabürindi kuju meenutab tõepoolest mäletsejaliste käärsooleketast. Samuti on etnograaf Vladimir Tšarnoluski 1920 Koola saamide juures viibides kirjeldanud rituaali, kus peale ohvrilooma söömist šamaan mööda lähedalasuvat labürinti ühel jalal hüpeldes selle keskkoha poole liikus ja kuidas seda jälginud saamid toimuvat kommenteerisid. Šamaani liikumise järgi labürindi eri lõikudes püüti ette ennustada nii ilma, jahisaaki kui ka haiguste kulgu (Ernits 2005: 23).

See kõik võib osutada ka loomasisikondade järgi ennustamisele kauges minevikus. Labürinti/soolestikku meenutav poolringide motiiv on muuhulgas kasutusel paljudel põtra kujutavail Põhjala kaljujoonistel (Ernits 2005: 24).

Kivilabürintide ringikujulisele struktuurile ning sellega seotud usundilistele kujutelmadele võivad vihjata ka kontsentristest kiviringidest koosnevad või nendega piirnevad kalmed. Visuaalne seos nende objektide vahel on selgelt olemas. Kivilabürintide ehitamise aeg jääb Enn Ernitsa andmetel perioodi 1000a eKr – 1000 maj (Ernits 2005). Koola poolsaarel asunud labürinte uuris muuhulgas ka K.E.von Baer, kes kirjeldas ka Eestis Soome lahes Viri pisisaarel leiduvat labürinti. Eestist on andmeid kokku üheksa muistse kivilabürindi kohta – need asusid Aksi⁴, Prangli ja Aegna saarelt, Viirlaiult, Hiiumaal Kootsaares ning Tahkuna neemel. (Ilves 2003: 89). Põhjamaade suurima läbimõõduga kivilabürint asub pikka aega kaljujooniseid uurinud kunstniku Loit Jõekalda andmeil Anzeri saarel Valgel merel (Viitol 2003). Käesoleva töö kontekstis on kivilabürintide tänapäevast ehitamist põgusalt vaadeldud kui omapärast seltskondliku tegevuse näol moodustuvat paralleeli paljude kiviaedade rajamisele. Mis võiks olla sellise kummalise ajaviite põhjuseks?

Olulise märgi on meie maastikku jätnud mõisad, mida erinevate hinnangute alusel on Eestis mitme sajandi jooksul olnud üle 2000. Mõisad kui majandamisüksused löid üle kogu Eesti omalaadse võrgu, mis on tugevalt mõjutanud asustust ja maakasutust. Samuti on märgatav nende mõju maastikule – vanad mõisasüdamikud koos nende juurde kuuluvate parkide ja alleedega on ümbritsevas põllumajandusmaastikus tähelepanuväärsed maamärgid. Oma olemuselt olid mõisad võõrnähtus, kuid kuna nende mõju on kestnud aastasadu, siis on nad pikapeale Eesti maastikule iseloomulikuks saanud (Sinijärv 2001). Mõisate ümbrusesse

4

Vt foto nr 078 töö lisas.

rajatud suurejoonelised, enamasti mõrdiga laotud kiviaiad küll käesolevas töös vaatlust ei leia, kuid ometigi on enam kui tõenäoline, et vastavasse traditsiooni on nad oma jälje jätnud, kujundades paratamatult nii kohalikku maitset kui ka üldiselt omaks võetud „korraliku aia” standardit.

Kiviaedade laiem levik on seotud ka kivilõhkumiskunsti ja müüritöö arenguga. Põllutööd segavaid suuremaid kive lõhuti nii puust ja rauast kiilude kui hiljem ka püssirohuga. 17 sajandi alguse hingerevisjonide alusel Lõuna-Eesti maakäsitöölisi uurinud Jüri Linnus näitab, et talupoegadele antud lisanimede järgi on tõenäoline, et sel ajal tegutses kivilõhkujatena Mulgimaal 2 meest. Üks neist (Kiwisep) Tarvastus, teine (Kisep) Hallistes (Linnus 1983: 92-94). Samas on huvitav, et 18. sajandi hingeloenditesse ei ole kivilõhkujaid eraldi käsitöolistena sattunud (Linnus 1971: 207-224).

Traditsiooniliste tehnoloogiatega seotuna võiks siia lisada veel ühe kiviaia kasutamise viisi. Eesti lubjapõletuse ajalugu uurinud arheoloog Andres Tvauri järgi kasutati kodutööstuslikuks põletuseks eelnevalt kuivatatud paekivi, mis võimaldas suures koguses küttematerjali kokku hoida ning põletusprotsessi temperatuuri ja seeläbi ka saadava lubja kvaliteeti olulisel määral tõsta. Paekivi kuivatati seda mõneks aastaks päikeselisse ja tuulisesse kohta virna ladudes. Sobiva logistilise lahenduse korral oli täiesti võimalik pae murdmis- ja põletuskoha vahelisse piirkonda ajutiste, eelkõige kivi kuivatamiseks mõeldud kiviaedade rajamine. Kui oli aga vaja põletada üsna väike kogus lubja, siis oli vägagi tõenäoline materjali hankimine mitte kivimurrust, vaid otse mõne sobivas kohas asuva vanema kiviaia pealt. (Andres Tvauri, isiklik vestlus) Seda infot kinnitavad ka Mihkel Leetmaa uuringud, kelle järgi oli igati põhjendatud kiviaedade hea kuulsus lubjapõletamise toormaterjalina Saaremaal Põide kihelkonnas (Leetmaa 2000: 150). Viru-Nigula lähedalt pärineva teate järgi pidi toores paas andma tinase, kuivanud aga piimvalge lubja.⁵

Uurimislugu

⁵ ERM KV 63, 51-52 Viru-Nigula.

Mineviku tõlgendamine on alati problemaatiline. Nagu näitab kultuuriuurija Aili Aarelaid-Tart, on kultuuri arhitektoonika peamiseks alussambaks ideaalse sisu ja materiaalse levimehhanismi ühtsuse printsiip, nende kui vastandite identsuse tunnustamine. Mis tahes teadmine, mõttekujund või traditsioon eksisteerib sootsiumis vaid sedavõrd, kuivõrd ta on omandanud materiaalse kehastuse. Ka kõige geniaalsem idee, millele ei suudeta anda kaasinimestele mõistetavat materiaalist vormi, ei saa omandada kultuurilist tähendust ning teda sama hästi kui polegi olemas. Raske ei ole tuua näiteid ka vastupidise kohta. Ajaloolased, eriti arheoloogid on tihti kokku puutunud olukordadega, kus ammuelanud inimestele kuulunud esemete otstarvet on äärmiselt keeruline kindlaks teha. Seda põhjusel, et aegade hämarikku on vajunud nende asjade avaram sotsiokultuuriline kontekst. (Aarelaid 1990: 27)

Muinsus- või looduskaitsealsete oluliste objektide ja esemete, maastike, elupaikade jms inventeerimine näitab kõikjal maailmas kasvutendentse. Samuti on ilmne, et pilk pöördub üha enam argisteks ning igapäevasteks peetud objektidele (Vt Parts 2004)

Kiviaedade kasulikud omadused on poleemikat tekitanud ka nõukogudeaegses julgema probleemipüstitusega põllumajanduspublitsistikas. Näitena võib tuua Jüri Müüri ja Enn Säde filmi „Kus kasvavad kivid“⁶. Nimelt näidati selles massiivse maaparanduse ning üledimensioneeritud kivikoristuse hukutavaid külgi paepealsele mullastikule. Ekstensiivse põllunduse sobimatust meie rannäärsetesse oludesse kritiseeriti just kiviaedade positiivsel näitel, mis aitavad ära hoida pinnase liigset kuivamist ja tuulekannet.

Eesti etnoloogide hulgas on kiviaedu lähemalt uurinud Eesti Vabaõhumuuseumi teadur Juta Saron. Tema põhiosas 1990 aastal valminud artikkel „Saaremaa ja Muhu talude ajaloolisest tarastusest“ on ilmunas täiendatuna 2007 juunis. Selle teksti näol on olemas väärtuslik infokogum, mis kajastab Saaremaa ja Muhu kiviaedadega seonduvat – ehitamist, mõõtusid, tegumoe sõltumist kasutatud materjalist ning tarade paigutust ehitiste ja eri kõlvikute suhtes. Autor jagab Saaremaa aiad kolme gruppi – segamaterjalist, paekivist ja raudkivist aiad. Samuti rõhutab ta aedade väliskuju ning tegumoe väga suurt varieeruvust tingituna kasutatava materjali eripäradest (Vt Saron 2007).

Muhu kiviaiad on tähelepanu all ka Ago Rullingo mahukas ülevaate teoses „Muhumaa: loodus, aeg, inimene“ (Rullingo 2001).

⁶ Eesti Telefilm, 1983.

Kiviaedade uurimine on paaril viimasel aastal tublisti elavnenud. Ilmselt on selle põhjuseks teema vastu süvenenud avalik huvi, mis seotud ülalmainitud PRIA poolt jagatavate toetustega. On märgata isegi kiviaiauurijate omavahelist diskussiooni kolleegide poolt avaldatu suhtes. Väga huvitava uurimistöo on teinud geograafiaüliõpilane Ederi Ojasoo, kes 2006 kevadel Tartu Ülikooli Geograafia instituudi juures kaitstud bakalaureusetöös „Kiviaedade väärtus maastike mitmekesistamisel Saaremaa näitel“ peab enda ülesandeks „...maastiku käsitlemist nii loodusteaduslikust kui ka humanitaarsest vaatenurgast“. Täpsem eesmärk on sõnastatud järgmiselt: „Töö loodusteadusliku lähenemisega uuritakse kiviaedade kui liigirohkemate poollooduslike joonelementide esinemist maastikes. Humanitaarse lähenemisviisiga analüüsitakse aga kiviaedade kui ajalooliste ja kultuuriliste rajatiste olemasolu looduses, nende mõju inimese-poolsele maastiku visuaalsele hinnangule“ (Ojasoo 2006: 3). Töö kandvaks teljeks on Saaremaa kiviaedadel kasvavate puuderivide vaatlus. Uuriija näeb neid liigirikaste roheliste koridoridena, mis on välja kujunenud väga pika aja jooksul. Kõnealused koridorid on „ühendusteedeks“ erinevate metsatükkide vahel ning neid iseloomustab suur bioloogiline mitmekesisus, väikeelupaikade suur varieeruvus (suured kivid, puutüved, kändud, ojad jne), hästi väljaarenenud ning mitmekesine taimestiku vertikaalne struktuur (palju kihte – heintaimede- ja võsarinne, kõrged puud jne). Autor näeb kiviaedadel ka kultuurilis-ajaloolist väärtust, kuna „...vaadeldavad koridorid on tekkinud seoses omaaegse maaharimistraditsiooniga“ (Ojasoo 2006: 14). Kirjeldatud rohelisi koridore moodustavate puuderivide liigilise koosseisu ja tiheduse monitooringuga on seotud ka Ojasoo tehtud välitööd. Töö kokkuvõttes leitakse, et kiviaedadel kasvava flora liigiline koostis sõltub paljudest teguritest – seda mõjutavad kaugus metsast, mullastik ning tekkiva koridori laius. Puude hulka mõjutab tugevasti aia ladumise omapära – kui kivide vahed suuremad, on ka aial puud suuremad. Samuti mõjutab aedadel kasvavate puude liigilist koostist kiviaia ladumisel kasutatud materjal – raudkivi- ja paekiviaedadel kasvasid selgelt erinevad puuliigid. Samuti näitas uuring, et kiviaedadel kasvab enam erinevaid puuliike kui kõrval asuvas metsas – kui vaadeldud metsaalal kasvas 2-6 erinevat puuliiki, siis sama piirkonnaga piirneval kiviaial oli sama näitaja 4-8. Tulemusi kommenteerides leiab Ojasoo, et neid võib seletada servaeefektiga, mis väljendub teatud ruumi osa kiiretes ökoloogiliste tingimuste muutumises. (Ojasoo 2006: 45)

Ojasoo on vaadelnud ka Dan Lukase koostatud kiviaedade asukoha ja ehitusviisi tüpoloogiat (Lukas, Rennu 2005: 7-11) kasutatavust kiviaedadega seonduvate välitööde läbiviimisel ning selles kirjeldatud aiatüüpide esinemist looduses (Ojasoo 2006: 4).

Üldjoontes leiab Ojasoo kõnealuse tüpoloogia kasutatava olevat, kui selles välja toodud kümme aialiiki taandada seitsmeks ning arvestada täiendavalt aedade välise vormi väga tugevat muutlikkust hoonetest kaugenedes, kus rajatu esteetiline välisilme enamasti täiesti teisejärguline ning vajadus käepärast olev kivimaterjal mõistlikult ära kasutada esmatahtis. Samuti ilmnes mitmete aiatüüpide iseloomustamiseks toodud mõõtude lahkuminek reaalselt looduses leiduvate aedadega. Ojasoo leiab ka, et väga pikkade, enam kui kolmekilomeetriste kiviaedade puhul muutub aia välisilme sedavõrd, et kindlat tüüpi ei saa määrata. (Ojasoo 2006: 42)

1. Harjumaa kiviaiad.

1.1. Jõelähtme vald

1.1.1 Rebala küla

Üldinfo, aedade ehitamisel kasutatud materjal ja mõõtmed.

Rebala külas on nii põldudel, teede ääres kui ka majade ümber säilinud hulgaliselt peamiselt paekivist laotud aedu. On nii vanemaid kui ka uuemaid, seitsmekümnendatel taastatud aedu. Hulgaliselt on säilinud 19 sajandi lõpus, renditalude järgsel ajal vanale ühiskarjamaale ehitatud kiviaedu. Vanemad aiad on talude sissesõiduteede ääres, uuemad ääristavad külatänavaid. Gea Troska uuringute järgi on Rebalas püsima jäänud 17. sajandist pärit külatänavad ning küla vanimad kiviaiad asuvad tanuma loodepoolses otsas, kus külatee pöördub kõrvalasuvale põllule (Troska 2000: 271).

Märkimisväärne oli Rebala külasiseste aedade omaaegne kõrgus – Kebja talu peremehe Matti Nairismägi andmetel oli see ligi kaks meetrit. Tänu teede täitmisele on aiad samavõrra madalamaks jäänud, nende tänapäevaseks kõrguseks ei ole reeglina üle 120 cm (vt fotod nr 033 ja 034). Aedade ehitamise ajal pole siinkandis nende alt mulda kooritud, ka ei tehtud nende alumist osa laiemana – hari on reeglina sama lai kui aia alus. Samuti on siinsetes aedades kasutatud paekivi oma ühtluselt esmaklassiline, mis on ladumise üsna hõlpsaks teinud.

Piiriaedu Rebala põldude vahel M. Nairismägi sõnutsi ei olnud:

Piiripeenrad tekkisid siin nii et otse mööda põldude piiri kõndis hobune. Ja vankrijäljed jäid siis üks ühele teine teisele poole. Ja see keskmine osa kus hobused kõndisid see oli ju täitsa selline sile kus ka inimesed kõndisid ja jalgrattaga sai sõita. Ja siit läks iga maa vahelt selline põllupeenar üles kui teeni välja.

Ladumise eripärad.

Aia ladumise juures tuli teatud asju jälgida, et tulemus püsiv oleks, samas on aga küsitletu kindel selles, et eraldi meistrit selle töö peale ei võetud ja aialadumisega sai enamuse maaomanikest ise suurepäraselt hakkama. Jälgida tuli kivide omavahelist seotust, samuti püstvuukide võimalikult vähemat kokkulangevust. Omamoodi kohalikuks normiks selle töö juures oli jälgida, et kahe üksteise peal oleva kivi äärde jäävad püstvuugid kokku ei langeks. Ilmselt on selline norm tekkinud kohaliku toormaterjali heast kvaliteedist. Munakividest

tehtud aia puhul pole mainitud püstvuukide sagedastest kokkulangevustest pääsu. Ühtlasest paekivist kuivmüüri ladumine on seega vägagi sarnane tavalisele müüritööle.

Ka suurte vertikaalsete paeplaatide kasutamine aia „pikendamiseks” oli siin üsna tavaline võte:

Siin kasutati veel sellist nippi et kui oli mõni päris suur paeplaat käes siis pandi ta teinekord aia vahele vertikaalselt täiteks vahele. Sellega hoidis ju hulga kivi ja hulga vaeva kokku – ühe suure plaadiga sai peaaegu meetri jagu aeda või rohkemgi. (VM 2005, Jõelähtme v, Rebala k, M. Nairismägi)

Rebala küla taastatud aedadest, kolhoosiaja mõjud, aedadest üleronimise kohad.

Rebala külateede ääres on hulgaliselt arheoloog Vello Lõugas’e eestvedamisel taastatud kiviaedu. Taastamisel kasutati nii põldudelt kogutud kui ka karjäärdest toodud kive. Taastamisel rajatud aedade kõrgus ei ületa 80-90 cm, mis on ühtpidi küll kohaliku ehitustraditsiooni eiramine, samas aga kooskõlas tänapäeval Rebalas valitseva pildiga, sest vanad kahe meetri kõrgused aiad on nüüdseks umbes sama kõrged (vt foto nr 035).

Kahjuks sattus taastamisel nii mõnigi aedadest ajaloolisest asukohast eemale, mis on üheksakümnnendatel toimunud talumaade tagastamisel üsna palju segadust põhjustanud.

Palju kahju tegi Rebala aedadele kolhoosiaeg – enamus neist, mis taluõuedest vähe eemal, veeti ehitusmaterjalina lihtsalt minema. Samuti rikkus palju aedu hoolimatu talvine lumelükkamine. Lisaks veel pealetungiv Maardu karjäär – aastakümneid ei remonditud maju ega nähtud vaeva ka heakorra eest, sest keegi ei teadnud, kuna kaevandamine külani jõuab. Kahju on teinud ka segasevõitu omandisuhetega ajad tosinkond aastat tagasi. On tõenäoline, et suur osa üheksakümnnendate alguses siinkandi uusehitiste juurde laotud uhkete kiviaedade materjalist on veetud küla põldudelt ja ka veel omanikele tagastamata vanadel karjamaadel pärinevatest karjaaedadest.

Rebalas on õu enamasti jaotatud kaheks osaks taraga, mis rehielamu seina juurest umbes rehetoa ja rehealuse vahelise seina kohalt läheb risti üle õue. Mõned õued on siiski jaotatud ka teisiti – puhasõu haarab kogu rehielamu esise ala, karjaõu jääb aga selle vastas asuva lauda ette. (Troska 2000: 284)

Aedadel oli ka üleronimiskohti – selleks tehti paeplaatidest trepp, mille alumine aste oli tänavast loomade peletamiseks kolmveerand meetrit kõrgemal. Astmete endi kõrgus oli 30-40 cm.

Ja ega siis vanasti käidigi ju nende vanade juttude järgi nõnda et liiguti tihti just mööda õuesid, see et minnakse kohe tänavale ja liigutakse ainult seda mööda, see on juba uuema aja komme.

Rebala külateedel oli vanasti ka mitmeid väravaid:

See Maardu tehas sai ju kunagi just Ülgaselt alguse. Ja siis läks siitkaudu tee Kostiverest Ülgasele. Ja kui need tehase omanikud siit autoga sõitsid siis poisikesed olid ikka valves ja käisid väravat lahti tegemas. Eks neile anti see-eest siis kommi. Ega siis siinkandis rohkem neid autosid ka liikunud.

Üsna põnev on M. Nairismägi räägitud lugu kiviaiast, mis asus Rebala lähistel asuva Koeralooga küla rahvamaja vastaskaldal asuva talu juures Jägala jõe põhjas. Tegemist olevat vana lambapesemiskohaga ning kiviaed oli rajatud jõkke just lammaste paremaks kinnihoidmiseks. Kuivemal suvel pidi see aed ka tänapäeval näha olema. (VM 2005, Jõelähtme v, Rebala küla, M. Nairismägi)

Omapärane kasutusviis on ka Rebala surnuaeda ümbritseval kiviaial. Nimelt töötab see terrassi kindlustajana, aidates kalmistu pinda ümbritsevate põldude tasapinnast vähemalt meetri jagu kõrgemale tõsta (vt foto nr 015).

1.1.2 Rootsi-Kallavere küla.

Üldinfo

Pea vahetult Maardu linna külje all asuv Rootsi-Kallavere küla on käesoleva töö kontekstis oluline eeskujulikult taastatud ja korras hoitud külateede äärsete kiviaedade näitena. Taastamistöö eestvedaja ning enamasti ka teostaja on kohalik elanik Raul Kurg, kellega tehtud intervjuud annavad kohalikest aedadest igati ülevaatliku pildi. Rootsi-Kallavere näol on tegemist vana sumbkülaga, mis on omakorda tinginud ka tiheda tarastuse. Kivimaterjali on ümberkaudsetel põldudel alati külluses leidunud, samas polnud siinkandis okaspuumetsa – kõik see tähendas, et puuaedade tegemisel polnud sügavat mõtet. Peale rendilepingute lõpetamist, talude väljaostmislepingute sõlmimisel andis Maardu mõis külale tasuta kasutamiseks ka paemurruaugu, kust iga külaelanik võis oma tarbeks, nii ehitistele kui ka aedadele, paekivi murda. (VM 2005, 2006 Jõelähtme v, Rootsi-Kallavere küla, R. Kurg)

Aedade funktsioonist

Põldude vahel oli siinkandis aedu vähe, peamiselt hakkasid silma eri naabrite põllusiilude vahelised piiriaiad. Käesoleval ajal on Rootsi-Kallavere põllumaad aga kohe küla

naabrusse jääva tornelamurajooni all. Enamik vanadest kiviaedadest asus siiski ümber taluõuede ja külateede ääres ning enamus neist oli laotud juba renditalude ajal. Aedade peamiseks ülesandeks oli karja eemalhoidmine mittesoovitavatest kohtadest. Karjatamisel kasutati küll ka karjase abi, kari ei olnud omapäi, kuid loomade kojuajamisel oli aedadest kõvasti kasu. Siinkandis leidus üsna harva ka segakonstruktsiooniga aedu, kus suhteliselt madalale kiviaiale ehitati peale paarist latist koosnev kõrgendus. Hilisemal ajal kindlustati aedu seal, kus loomad üle hüppasid, okastraadiga – kiviaia kõrvale löödi postid maasse ja tõmmati sinna üks või kaks rida traate peale. Vanade aedade tegemise juures polnud välisele dekoratiivsusele – ladumise täpsusele ja aia enda sirgusele kuigi tõsist tähelepanu pööratud. Aia kui piirde ning kivide hoiukoha praktilised funktsioonid olid ikkagi esmatähtsad.

Rein Kurega aastal 2006 tehtud intervjuud on selgelt välja toonud ümbruse hoolsa korrashoiu tõlgendatavuse omalaadse protestina naabruses valitseva korratuse ja minnalaskmismeeleolu suhtes. Eriti suur kontrast kahe kogukonna ümbruse vahel on märgatav kevadel, mil puud veel raagus, kuid praht lume alt välja sulanud (vt fotod nr 038 ja 039). Küla sissesõidutee äärsed hiljuti laotud kiviaiad koos ümbritseva rohelusega meelitavad lisaks lihtsalt jalutajatele ka alkohoolikuid ning narkomaane. Küla sees on aga nii mõnigi kiviaed just turvalisuskaalutlustel kõrgendatud kas lisaia või okastraadiga.

Kui siin need aiad veel madalad olid, siis käidi tihtipeale mesilaste kallal.

(VM 2006, Jõelähtme v, Rootsi-Kallavere k, Raul Kurg)

Aedade mõõtudest ja ladumistehnikast

Rootsi-Kallavere vanemad aiad olid tänapäevastest madalamad ja kitsamad. Kui tänapäevased aiad on kahekordsed, tipust 50-60 cm laiad, siis vanemad aiad olid ühekordsed. Samuti ei olnud vanematele aedadele antud kuigi sirgeid servi. Heinamaade servas asunud aiad jooksevad tänapäeval tihti ka üsna pikalt metsadesse välja, haruldased pole siinkandis ka kilomeetri pikkused vanad aiad. Siiski on viimase aja agar ehitustegevus neid kõvasti harvendanud ja lõhkunud. Põldude kündmisel tuleb tänapäevalgi aegajalt, teatud kohtades, sirgjooneliste ridadena välja tõenäoliselt väga vanadest, ammu hävinenud aedadest pärinevaid kive. Aedades leidub nii pae- kui raudkivi, üks küla uuemaid aedu on enamuses raudkivist (vt foto nr 037).

Külas olnud vankriteed tekkisid nõnda, et keskel, kus hobune astus ning inimesed kõndisid, oli kõvem ala ja vankrirataste jäetud roopad jäid sellest kahele poole. Igal talul oli *sillukohustus* – hoida korras oma lõik külateest ning vastavalt ka aedadest. See kohustas

külaelanikku kaks korda aastas oma teelõiku vastavale ametimehele ette näitama ning muidugi enne seda ka vajaliku korrastustöö tegema. Sillukohustus sõltus talu suuruselt ning huvitaval kombel ka talu hoonetel olevate korstnate arvust. Viimane oli muidugi nii pere suuruse kui ka talu üldise jõukusega tihedalt seotud.

Eespool mainitud, mõisniku poolt külale kasutada antud paemurd asus üsna kaugel, nii et päevas jõudis sealt kohale tuua kaks hobusekoormat kive. Kuna hobusekoorem ei saa kaaluda oluliselt üle poole tonni, siis võttis juba hoonete ehitamiseks vajalike kivikoguste äratoomine üsna palju aega. See tingis omakorda ka selle, et siinsetes aedades on üsna palju suurtest vertikaalsetest aia vahele laotud paeplaatidest „pikendusid”, mis hulga materjali ja aega kokku hoidsid.

Rein Kurg räägib oma kogemustest aedade taastamisel ja remondil:

Kui siia kive sai veetud, siis hoonetesse läks ikka parem ja valitum materjal ning aedadesse kõik see, mis üle jäi. Kiviaed kestab ikka põlvest põlve, puuaiaga on kogu aeg üks parandamine – ikka ta laguneb siit ja sealt. Tänapäeva ehitustel ja vähemalt siinkandis on tihti nõnda, et tehakse neid kraave ja trasse ning sealt on võimalik täitematerjali hinnaga saada väga head paekivi.

Tuleb püüda ikka kuivalt laduda, see läheb selle vana stiiliga kokku. Eks seguga ole lihtne laduda. Aga kuivalt ladudes tuleb alati üht ja teist asja tähele panna – kivi ei tohi logisema jääda ja ta peab end ka selle teise, vastaskihiga siduma. Eks see kõik tuleb muidugi harjutamisega ja igalühel kukub ta isemoodi välja. Kaht ühesugust müürikirja ei ole lihtsalt olemas, igal meistril on oma käekiri. Aga muidu on selle ladumistehnika juures oluline just välimus – ja selleks võtad kivi kõige sirgema külje ja paned välja. Et fassaadipoole paned kõigepealt ära ja siis sinna teisele poole katsud leida kivi mis oma kõrguses sinna parajasse kohta sobib. Peaasi, et nad oleks ühes kõrguses, ühes tasapinnas, et nad üksteist toetaks, mitte ei jääks sinna kuidagi kõikumad. Võib ka ju eri paksusega kihid teha, et alguses paned suuremad ja pärast väiksemad või ka vastupidi. See side peab igal juhul toimima. Paekivi on muidugi küllalt kare ja seob ennast hästi. Kui pinnas ei vaju, ei juhtu kah midagi. Kõige parem on muidugi liivapadi alla panna, aga üldiselt ei ole talle mingit vundamenti vaja. Ei ole ka siin nendel aedadel mingit vundamenti. Ja need vanad hooned siin on ju mitmest otsast kiviseintega – ja mis ma avastasin, kui ma ükskord siin ehitama ja puhastama hakkasin – see kõrge ja vana paest laotud laudaseina tagumine osa on kah ilma vundamendita tehtud! Otse maa peale! Ja ega kõrgust oli tal kah ikka üle kolme meetri, sest omal ajal mahtusid ju heinakoormad kõik otsejoones uksest sisse.

Erinevalt Rebala külast on siin jälle aialadumisel eri kivikihtide püstvuukide kokkulangemise maksimumnormiks kolm, parem on aga piirduda kahe järjestikku kokkujooksva püstvuugiga. Kolm kokkusattunud vuuki pidi R.Kure sõnutsi juba müürikirja ära rikkuma.

Aedade tegemisel kasutati siin ära igasugune materjal – nii pae- kui ka raudkivi, kuigi põhimõtteliselt oleks saadud kive minimaalselt valides üsna väheste pingutustega väga ühtlased ning sirged paekiviaiad. Küsimus oli pigem selles, et igasugune ehitusest ja mujalt ülejääv kiviprügi saaks mõistlikult paika pandud. Lähedalasuval Roose mäel tuli iga-aastase künniga sellises koguses kive välja, et neid ei jõutud kohati ka ära vedada ning lisaks aedadele tekkisid ka kivikangrud. Raudkividest on laotud ka Rootsi-Kallavere küla sissesõidutee äärsed esimesed, paremat kätt asuvad aiad. Raudkive tuligi välja eelkõige põldudelt ja neist ladumine on muidugi keerulisem, kuid materjali vedelema jätta ei saa. Raudkivist on ka kõik selle küla heinamaade äärsed aiad.

R. Kurg on edukalt katsetanud ka raudkivisse tähtede toksimist:

Neid numbreid ja tähti, mis siin ja seal kivide sisse raiutuna näha, neid on tegelikult üsna lihtne teha. Selleks on vaja mõnd kõvasulamist, näiteks pobediitotsaga kivimeislit. Sellega toksib kirjad peale ja pärast lihvib tekstikoha üle (R. Kure valmistatud tekstiga kivi leidub fotol nr 036).

Külatänaval asuvad väravad olid Rootsi-Kallaveres sama laiad kui sõidutee ning neid oli vanasti küla algusest kuni mere ääreni üksteist tükki. Talukrundid lõikasid teed ning väravad tehti eelkõige loomade pärast. Väravad olid puust, ühe poolega ja otstes asuvate püstpostidega, millesse puuritud aukudesse olid pandud horisontaallatid. Väravasambad asusid aia ääres ning olid otsapidi maa sees. Väravad kinnitusid sammastele konksude abil.

Uuemal ajal esile kerkinud hobikorras kiviaiaehitus on R. Kure arvamuse järgi igati tervitatav, olgugi, et tegijatel kogemusi vähe:

Eks ta ole ikka ilus asi kui midagi korda tehakse. Hea, kui ka nooremad neid vanu töid õpivad. No ma katsun ka ise ikka nõuga aidata, kui keegi küsima tuleb. Ta ikka selline tarvilik oskus. (VM 2006 Jõelähtme v, Rootsi-Kallavere küla, R. Kurg)

1.2 Kuusalu vald.

1.2.1 Muuksi küla.

Üldine taustainfo. Üks Harjumaa paremini säilinud kiviaiakomplekse asub Kolga lahe äärses Muuksi linnamäe läheduses. Siin on nii põlluaedu, mis hetkel küll kasutusest juba väljas, kui ka karjaaedu, mida algsel eesmärgil veel vähesel määral kasutatakse. Siinsed aiad paistavad silma ühtlase, õhukese ning reeglina suhteliselt tagasihoidlike mõõtudega paekivitükkide kasutamise poolest. Aedade kõrgus ei ületa ühte meetrit, laius harjalt jääb 0,4-0,5m piiresse, koonduvus on üsna väike (vt fotod nr 018, 019 ja 028).

Muuksi külas asuva Kooli talu perenaise küsitlemisel saadud andmed näitavad, et vanasti püüti eelkõige põldude ümber suuremad ja tugevamad aiad laduda, sest vilja minemast oli loomi vaja hoida. Karjaaedade ümber olid aiad väiksemad. Loomade sattumine naabertalu karja- või ka heinamaale ei olnud nii suur õnnetus, siin sõltus lahendus juba naabritevahelistest suhetest. Põllutükid olid enamasti nelinurksed, karjamaad võisid olla kiilukujulised või ka ühest-kahest küljest tugevalt välja venitatud. Üsna hästi on säilinud ka osa külatänava äärsetest aedadest.

Ja ega kõigi teede ääres olid ikka korralikud aiad. Kõik külatanumad olid aedadega. Ja igale perele läks tee õue sisse oli ta siis väravaga või kuidas aga see aedadega tee läks ikka küla lõppu välja. Eks nad ole hiljem traktoriga segi küntud kõik. Ainult siin meie otsas on nad säilinud veel. (VM 2005, Kuusalu v, Muuksi küla, naine, s1925)

Kuna külateede laius oli tagasihoidlik, eriti talude juurde viivatel umbtänavatel, siis tehti vankriga hoovi sissesõidu hõlbustamiseks kiviaed väravate juurest vankritee raadiust arvestades parasjagu kõver. Muuksi külatänav oli pikka aega ka ümbruskonna peamine randa viiv tee. Uus tee ehitati küla taha, linnamäest loode suunas eemale 19 sajandi lõpus. Siingi annab säilinud aedade asukoht infot kunagiste külateede asukoha suhtes.

Muuksi aiakompleks üldisena on üsna muutumatul kujul säilinud 19 sajandi viimasest veerandist, maaparandusest on seda maatükki säästnud vähene põllumajanduslik väärtus – liigendatud, künklik ja väheviljakas pinnas ning hulgaliselt kiviaedu. Osa Muuksi kiviaedadest vedasid oma ehitistele materjali saamiseks minema nõukogude piirivalvurid.

Muuksi aiakompleksi kujunemisest.

Muuksi külas on tegemist 1870-te paiku, koos talumaade kruntimisega rajatud aiakompleksiga. Nimelt ehitati siis külasse koolimaja, mis tingis talupiiride nihutamise, sest ka koolimaja juurde kuulus maatükk. Talumaade kruntimine toimus peale seda ja selle käigus hakkas igaüks oma maatüki ümber aedu rajama. Ka siin oli enne seda külal ühine karjamaa. Alates talude kruntimise aegadest lisandub uue funktsiooni, aia kui erinevate katastriüksuste piiri märkiva elemendi tekkimine. Aedadesüsteemi kujunemine järgis mahamärgitud piirijooni, see omakorda aga loomade võimalikult lihtsama ning ökonoomsema karjamaale ja koju tagasi toimetamise loogikat. Tekkisid segafunktsiooniga karja-piiriaiad. Külatanumalt hargnes sobivalt kohalt ühine karjatänav ja see jagunes omakorda talude karjakäikudeks, mis ehitati piki erinevate talude maasiilude piire. Lühikese ajaga kujunes välja üsna keerukas aedade süsteem, mis kaardilt vaadatuna hargneb kiirtena ühest punktist.⁷

Sellise mahuga aiaehituseks kasutati ära tunduvalt rohkem kivimaterjali, kui seda otse põllult künnitööde käigus välja tuli. Kivimaterjali saamiseks rajati jooksvalt mitmeid väikesi paemurruauke, kust parem materjal veeti hoonete ehituseks ning väiksem ja ebaühtlasem kivi aedade rajamiseks ning paranduseks. Materjalipuudus on aedade parandamise juures eriti tõsine just tänapäeval, kuna põldu ei harita ning kündmisega uut kivimaterjali välja ei tule. Kohalik põllult korjatud paas kipub aeda laotuna kergesti murenema ning varisema. Tekkiv puudujääk tuleks kompenseerida uute kivide lisamisega, mis ei ole aga hetkel kuigi lihtne, sest Muuksi Linnamäel maid ei harita ning karjamaalt uusi kive välja ei tule. Nii kipuvadki Muuksi aiad aasta-aastalt kõhetumaks jääma. Enamus aedadesse sobivaid väiksemaid kivitükke korjati vanasti ju põllult peale iga-aastast kündmist ning püüti kevadel, enne karja väljalaskmist aedade paranduse-täienduse juures ära kasutada. (VM 2005, Kuusalu v, Muuksi küla, naine, 80 a.).

Ehitusviisist.

Aiad rajati ilma vundamendita. Viimast asendasid Muuksis aia alla pandud laiad paeplaadid, millele laoti väiksematest paetükkidest aed ise, jättes kõige väiksema – peenema materjali aia tipuossa.

Ja ei olnud seal mingit vundamenti. Niipalju kui me oleme neid siin lahti võtnud, seal küll mingisugust vundamenti all ei ole. Aga mis ma olen avastand on seda et põhjal see tähendab maapinnal on suured plaadid ja selle peale on hakatud siis laduma neid

⁷ Vt ka Muuksi linnamäe kaarti lisas 5.

väiksemaid. Et ääres on siis suuremad – laiemad ja keskel on siis väiksem klibu ja peal on jälle suured plaadid et hoiaks teda koos. Niimoodi paistab olema teda laotud.

Seal, kus materjali rohkem ning aia tugevus tähtsam, laoti aed kahekihiline, kuni kolmveerandmeetrise paksusega. Selliste mõtudenüüni küünivad Muuksi külatänavale kummalegi poolele rajatud aiad. Enamasti koosneb Muuksi aiakompleks aga ühekordselt laotud, 35-40 cm laiustest aedadest. Vähesed ümbruskonnas leiduvaid raudkive püüti pakkihtide vahele, aia siseosas täiteks ära kasutada, et aed ühtlasem jääks. Aia väliskihist leiab mainitud piirkonnas raudkive tõesti väga harva. Aed kaeti sobiva kõrguse saavutamisel pealt suurte paeplaatidega. Sobiv kõrgus sõltus karjatatavast loomaliigist – veistele võis aed olla madalam, hobustele ja lammastele kõrgem.

Müüri kõrgus on oluline, kui tõesti karjatamine toimub. Eriti lammaste puhul, kes üldse aeda hoida ei taha. Kõige õigem on lambale puuaed. Kui on traataed ja tal pea juba läbi mahub siis ta sealt ka läbi läheb. Olgu et villatutid on traadi küljes aga näe läheb läbi. Ja siis kui on kiviaed siis kui ta ulatab siis hüppab sinna otsa ja ajab kivid kah maha ja ongi läinud. Ja terve kari võib niimoodi välja minna.

Muuksi aedu on ehitatud ja parandanud külaelanikud ise, eraldi meistreid ei kasutatud aialadumisel ka vanasti, tänapäeval oleks aga vastava oskusega inimese leidmine veel keerulisem, sest paari olulist põhimõtet tuleb selle töö juures siiski järgida, samuti on vaja materjalitundmist ja kannatlikkust. Kui taluperemehel endal aega ei olnud, siis kasutati abijõudu, aga see leiti alati lähemast ümbruskonnast:

Ja üks siin oli kah nii et võeti abijõudu sest ega siis peremehel endal polnud ju aega seda kõike teha. Et olid ju muud tööd. Et võeti selliseid vabadikke ja kes nad siis olid ja need tegid. Need kellel nagu õiget tööd ei olnud need käisid siis ladumas. Aga minu ajal olid need aiad juba kõik olemas siis kui ma väike olin. Ja eelkõige kevadel tehti seda tööd siis kui loomide sisse hakati laskma siis vaadati ikka aiad üle et kas on korras. Ja võibolla olid siis sulased kes tegid seda parandustööd aga et ekstra oleks kedagi meistrit otsitud seda ma ei tea.

Uuematest ning antud piirkonnale vähem iseloomulikest aedadest.

Kui oli vaja saada eriti perfektse laoga ja sirge aed, siis kasutati selleks eelkõige murtud, mitte põllutööde käigus välja tulnud kivi. Murtud kivist on tehtud ka Aedla turismitalu õueala ümbritsev kiviaed, ladumisajaks 1930-ndad. Valitud materjalile lisandub siin ka väga hoolikas ladumistöö ning tulemus on silmapaistev kogu senitehtud kiviaiateemaliste välitööde taustal (vt fotod 030 ja 031).

Hilisema, 1970-te lisandina on paari aia müüritisse laotud puust postid, millele kinnitati okastraat.

Siin ju rahvusparki (Lahemaa Rahvuspark) omad tahtsid lambaid kasvatama hakata. Ja siis nad kutsusid ühe mehe kohale, kes need postid siis sinna vahele ladus. Võttis aia lahti ja ladus postid vahele sest ega teistmoodi ei saanud. Ja üsna korralikult tegi seda. Sinna postidele pandi siis pärast traat peale. Aga ega lambaid ei hakatudki lõpuks pidama ja nii see asi jäi. /---/

Vanasti sellist segatüüpi aeda ei olnud. Et kus kivide vahel olid tokid ja seal küljes lisalatid. Need pandi ikka hiljem. Ja meil vähe varem oli veel nii et aia kõrvale olid postid löödud ja sinna peale traat tõmmatud. Ja just hobustega oli et ta hakkas sealt üle koukima rohtu või midagi, läks rinnaga vastu ja siis lükkas selle aia ümber aga siis see traat nagu ikka hoidis.

Lisaks okastraadi laialdasele levikule 1920-ndail tuleb märkida ka samal ajal tekkinud loomade ketitamise kommet. See võimaldas nende söötmiseks ära kasutada kõik väikesed rohumaalapid muude kõlvikute vahel (Viires, Vunder 1998: 107).

Üks Muuksi aedadest (- kohati varisenud aed, mis asub linnamäe läänenõlva all), on rajatud seitsmekümnendate lõpus ehitusmalevlaste poolt. Materjal mainitud aia jaoks toodi veoautodega eemalt. Ilmselt tänu kogemusteta tööjõu kasutamisele ei kestnud see aed kuigi kaua ilma remontimata, mõned lohakamalt laotud aiaosad varisesid juba mõne aasta pärast. Üldiselt peetakse kehvasti laotuks aeda, mis nõuab parandamist alla 10 aasta möödudes.

Muuksi aiakompleksi hulgas on ka selliseid aedu, mille ehitusel on materjali kokkuhoiu eesmärgil kasutatud aia telje sihis vertikaalselt asetatud ja hoolikalt servadest kinni laotud suuri paeplaate.

Siin on ju nende naabertalude aiad nii tehtud et on pandud suured paetahvliid aia vahele püsti. Ja see on lihtsalt et vähem laduda. Ja ongi sellised suured lahmakad. Minu aedades neid ei ole või on siis paaris kohas. Ja see suur paeplaat laoti siis korralikult sisse kinni. Ja selline puhtalt materjali kokkuhoid. Ta kinnitati siis sellega ära et laoti sinna müüri kinni ja ega teda siis otse kamara peale ei pandud. Ikka pandi mõni suurem plaat lapiti alla ja siis too sinna püsti otsa ja laoti kinni. Ja siin on päris palju selliseid aedu.

Püstiasetatud paeplaatide vahele jääb aga alati vähemalt mõni meeter tavalist, müürina laotud kiviaeda. Ilmselt on oluline vajaliku tugevuse säilitamine.

Värvad ja ülekäigukohad. Vanu, algsete manustega ning uuema aja kombe kohaselt remontimata värvaid Muuksi kiviaiakompleksis säilinud pole. Nende kuju oli olnud aga

järgmine – kiviaia ääres püstpostid, pikkusega „ikka tublisti üle inimese pea”, mille vahele oli eraldi raudrõngastega kinnitatud värava enda püstpostid, mis lühemad. Värava püstposte ühendasid neli horisontaallatti. Värava äravajumise vastu kaitses eraldi latist pandud, üle värava horisontaallattide asetatud diagonaal. Väravapostide endi pikkus võis olla ka erinev – sel juhul oli „liikuv” post tunduvalt lühem kui „liikumatu” (- viimane oligi raudrõngastega kinnitatud ühe aia lõpus oleva posti külge, võimaldades niiviisi värava liikumist posti pikitelje ümber). „Liikumatu” post toetus allotsaga paeplaadile tahatud lohku, ka „liikuv” post toetus värava kinnise asendi puhul aluskivile. Sarnase ehitusega lihtsaid puust tehtud väravaid kohtab tänapäevani, siiski on neil juba tänapäevase ehitusega hinged, haagid ja muud manused. Samuti on tavaline saetud laudade kasutamine kooritud ümarmaterjali asemel.

Ja väravaid oli siin ju palju. Et kolga krahvid kui sõitsid lõbureisile hobustega siis külapoisid tegid neile väravaid lahti ja said selle eest raha. Selline pärimuslik jutt oli kunagi selle kohta. Ja need väravad olid ikka talu- mitte külapiiride peal.

Eraldi väljaehitatud üleronimiskohti Muuksi aedadel tõenäoliselt ei olnud. Võisid olla küll kahele poole aeda paigutatud, ronimist hõlbustavad raudkivid. Muuksi aiad jooksid vanasti mereni välja ning kuna inimesed piki rannäärt Kolga mõisas käisid, siis pidid nad ka kuidagi üle nende aedade saama. Mingeid aedade äärde spetsiaalselt ehitatud treppe aga ei mäletata.

Huvitavaid kiviaedu leiab pea kõigist Harjumaa vanematest küladest. Töö lisas on fotod nr 016 ja 017 Harku vallas, Vatsla külas asuvatest aedadest.

Harjumaa aedadega seonduva uuema aja nähtusena tuleb märkida geopeituse mängijaid, kes peidavad oma *aardeid* meelsasti huvitavates looduslikes kohtades asuvatesse kiviaedadesse⁸. See praktika on aga viimasel ajal andnud ootamatu tagasilöögi – kuna mängu populaarsus on oluliselt tõusnud ning mängijate ring laienenud, siis on ette tulnud juhtumeid, kus *aarde* kiiremaks leidmiseks lammutatakse ümbruskonna kiviaedu liigselt. Käibe on võetud termin *geerosioon*, mis väljendab geopeituse mängijate negatiivset mõju maastikul olevaile objektidele. Mängijate hulgas on kahjustuste teatavakssaamisel tehtud ka ettepanekuid kiviaedadesse *aarete* peitmise lõpetamiseks (Geopeitus 2007).

⁸ Geopeitus on mäng, kus kaasaskantava GPS-seadme abil otsitakse internetilehel www.geopeitus.ee avalikult asuvate koordinaatide järgi *aardeid*. Viimased on kõigile ligipääsetaval maastikul peidetud plekk-vms karbid, kus asub *aarde* logiraamat ning mõned mälestusesemed. Aarde leidnu kirjutab enda nime ja külastusaja logiraamatusse, võtab karbist mingi eseme ja paneb samas ka midagi asemele.

2. Läänemaa kiviaiad.

2.1 Läänemaa aedu puudutav üldinfo

Läänemaa levinuimaks külatüübiks on tiheda, kohati isegi linnalise struktuuriga sumbküla. Need ei olnud küll nii tihedalt hooneid täis ehitatud kui Muhumaa omad, kuid sarnanesid paljuski Saaremaa küladega. Üsna kõrge omaaegne asustustihedus, metsa vähesus ning põldude suhteline kivirohkus tingis siingi usina kiviaedade ehitamise. Paljud Läänemaa aiad olid eelkõige piiritähised, mitte hoolikalt laotud, karja pidavad aiad. Seda ka külade tuumikus, taluõuede ümber olevate aedade puhul. Talumaade siseselt oli siin aedu vähem ja peamiselt olid need just põldude ümber. Karjaaedadele tehti vajaduse korral lattidest kõrgendused, aga ega seda kiviosa väga hoolikalt ei laotud.

Enamus Läänemaa aedadest on laotud peale talude väljaostmist. Samas oli neid mingi osa kindlasti ka varem olemas, ka 17. sajandi kaartidel on neid omajagu, näiteks Kasekülas. Ka Läänemaa kagunurgas, Vatla ümbruses on vana asustus ning sealgi on üsna palju aedu säilinud.

Paljud Läänemaa muistsed põllud on ilma aedadeta – kivid on visatud raunadesse.

(VM 2005, Haapsalu linn, T. Padu)

2.2 Hanila vald.

2.2.1 Üldinfo.

Hanila valla asustuslugu on kirev ning ulatub tagasi kaugele muinasaega. Siinsetest aedadest tuleb Läänemaa muinsuskaitseametniku Tõnis Padu sõnutsi kõigepealt mainida Mõniste küla aiakompleksi, mis asub Mõniste lahe kaldal. Sinna saab Virtsu – Risti maanteelt mööda mereäärt põhja poole liikudes. Selle küla kiviaiad on tõenäoliselt ühed Läänemaa uhkemad – talude sissesõiduteede ääres on aedade kõrgus rinnuni või ka kohati rohkem. Ilusaid aedu on ka Kõmsi, Karuse, Kokuta, Kiili, Ridase, ja Salevere külades. Muidugi on aedade olemasolu seotud külade vanusega ning see piirkond Matsalu lahe lõunakaldal, Virtsust Lihula poole, on enamuses muinasaegse asustusega. Tasub jälgida kalmete olemasolu – kohtades, kus on hulgaliselt vanale asustusele viitavaid märke, on ka palju kiviaedu. Näiteks

Ridasel on nii suurel hulgal säilinud kiviaedu, nagu ka kivihunniku-laadseid, pronksiaegsele asustusele viitavaid kalmeid.

Eraldi tuleb märkida Kaseküla aedu. Kaseküla on oma olemuselt ülitüüpiline sumbküla ning tema südamik läheb efektselt üle põldudeks-karjamaadeks. Kiviaiad piiravad eri krunte kiirtena servadest ning eriti huvitavalt tuleb see rattakodaratena külasüdamest eemalduvate kiviaedade kompleks välja vertikaalselt distantsilt (näiteks vanematelt kaartidelt). Kaseküla aedadest on lõviosa ka tänaseni säilinud, kuigi kolhoosiaegne maaparandus on ka siia oma jälje jätnud. (VM 2005, Haapsalu linn, T. Padu).

On ka rõngakujulisi muinaslinnu, näiteks Kõmsi külast põhja poole asuv Massu. Selle linnuse välisvall meenutab väga suurt, äravajunud ja mullaga täitunud kiviaeda. Muidugi võidi valli mullaga täita ka otse ehitamise ajal. Kahjuks on Massu kaitsevall hetkel üsna võsastunud ja halvasti jälgitav. Samuti on kolhoosiajal sinna üks laut ehitatud, nii et ta pole enam ka terviklik.

Ka sellises pisikeses külas nagu Peanse on praktiliselt kõik vanad kiviaiad säilinud. Vanade karjateede laius Peanse külas on ulatub kohati 3-4 meetrini; nad olid talude piiride kohal värvatega varustatud ning teisipidi kasutusel ka omamoodi karjamaadena, sest kari sõi need igapäevase karjamaale ja tagasi ajamise jooksul üsna puhtaks. Kummalisel kombel on vanad külasisesed karjateed jäänud aegamisi põldudest madalamaks. (VM 2005, Lihula linn, M.Mandel)

Petaaluse küla aiad tulevad siiludena maantee äärde välja ja on just kevadel, madalama heinaga, väga hästi jälgitavad. Ka on siin maa väga kivine. (VM 2005)

Pivarootsi külla Uue-Kutsari kinnistule on selle omanik, tuntud ehitusettevõtja, lasknud lühikese ajaga laduda ca 400 meetri jagu tähelepanuväärselt kapitaalseid kiviaedu. Aedade kõrguseks on 1,2-1,5 meetrit, aluse laiuseks 1-1,2 meetrit ning aluskihis on väga sageli kasutatud eriti suuri, kuni meetrise läbimõõduga raudkive. Jupiti on aluskiht laotud ka kahe paralleelse, vähemalt poolemeetriste kivide reana. Aiad ehitati metsatõstukit kasutades, väiksemaid kive lisati ka käsitsi. Sissesõiduvärava juurde on püsti aetud pikliku kujuga kahemeetrised maakivid. (VM 2006)

2.2.2 Rame küla.

Hanila valla keskosas asuvas Rame külas oli aedu peamiselt põldude ümber, aga ka külade ääres ja majade ümber (vt fotod nr 054, 055 ja 056). Maad olid väga kivised ning

põlde künti veel üsna hilisel ajal *sea-* või ka *kuldinina*-adraga, et ka suuremate kivide ümbrus ära saaks. Neid suuremaid kive, mida ära vedada ei jõutud, oli põldudel väga tihti. Rame külas asuva Kera talu peremees Helmut Polberg (sünd 1935) - kiviaedu teemana väga südamelähedaseks pidav informant - meenutab lapsepõlves nähtut järgmiselt:

Seaninaga sai künda nii nagu tahad. Isa ütles, et naabritel oli põld sedavõrd suuri kive tihedasti täis et hakka otsast hüppama ja jõuad kive pidi teise otsa välja. Seal ei saanud ju sellist nõõri mööda kündmist teha. Siis lasti ükskõik kuidas ja naised enamasti kündsid. Peaasi et maa mustaks läks. Ja siis ei olnud ju ka oluline et põllu külje all aed sirge oleks, see tehti kah nii nagu parasjagu meeldis, kõverana. Siin tehti merepoolsetel põldudel aed sinna kohta, kus kündmiseks kõlblik maa lõppes. Siin oli neid aedu mitmeid mis lahtede äärtes põldude ja karjamaade vahel lähevad. Nad on kõverad ja looklevad nii kuidas loodus täpselt ette annab.

Uued, naabri maaga piirnevad aiad tehti oma maa peale, aga kuidas pikemate talupiire järgivate põllusiilude vahel see töö ära jagati, seda H. Polberg öelda ei oska.

Väike kiht mulda võeti aia ehitamisel ka alt ära, nii neli jalga lai ja see muld loobiti siis ikka põllu poole. Ja siis hakati neid tallakive laduma. On kohe selline mõiste siin nagu aia tald. Sinna aeti siis need suuremad kivid. Ja ega neid ei jõudnud siis keegi ka tõsta, aeti niisama kiviveoree või vankri pealt kangiga maha ja katsuti nii enamvähem selle süvendi äärtesse neid saada. Ja vahe loobiti siis väiksemaid kive täis. Selle nelja jalase laiusega oli küll nii et kui kive oli väga palju, siis oli ka nende ära paigutamine selle nelja jala peale üsna keeruline. Siis tehti aed laiem. Ja tehti ka kivivaresid, siin külas oli neid kah. Tohtu kõrged, üle pea olid nad küll. Ja sinna siis muudkui loobiti juurde neid kive. Kive jäi põllult nii palju üle et ei mahtund aedadesse ära.

Rame küla suuremate aedade kõrgus ulatus peaaegu rinnuni, kivisemate põldude äärsed aiad olid 1,3 – 1,5 meetrit kõrged. Oli ka väiksemaid aedu, eriti karjamaade ääres, millele pandi kadakast postid sisse ja neile kas latid või ka traat peale. Lammaste jaoks topiti sinna veel kadakaid ja oksi vahele. Karjaseid siinkandis alates 1920-ndatest tavaliselt ei peetud – aiad olid sedavõrd head, et karja võis rahulikult omaette jätta.

Kiviaedade ehitamistraditsiooni vanust Rame külas ei oska H. Polberg pakkuda. Kindlasti tehti neid juba üsna varajastel mõisaegadel. Rootsi ajal oli tehtud palju

kivikangruid. Renditalude ümber ei viitsitud juttude järgi suurt midagi teha, alles siis, kui talud päriks osteti, hakati ka majapidamiste ümbruse peale teise pilguga vaatama. Nii näiteks ei kasvanud siinkandis mõisaajal ühtki kuuske. Kohe peale talude päriksostmist hakati aga majade põhjapoolsesse külge kuuski istutama.

Enne talumaade kruntimist olid üksikud aiad kindlasti olemas, ka praegu leiab endiste põldude ja karjamaade vahelt väga vanu aiakohti.

Hetkel ei ole Rame külast aia tegemist oskavaid kohalikke mehi võtta. Linnameestel, kes neid on viimasel ajal oma suvilate ja maamajade juurde teha proovinud, on küll mingi kogemus olemas, aga üks iga uue aia juures näitab aeg, kas ladumine on õnnestunud või mitte. H. Polbergi järgi on selle töö põhimõte see, et kivi vajuks, kui ta vajub, aia keskkoha poole, mitte väljapoole. Seinad peavad parajalt sissepoole kaldu olema.

Siinseid aedu tegid iga-kevadise künni järel kõrgemaks just naised, kes neile järjest põllega põllult väljatulnud kive peale kandsid. Või tõmmati ka hobusega vanker sinna põllule kohale ja siis naised kandsid neid kive kokku.

Kivide vedamiseks olid siin loogaga ülestõstetava põhjaga vankrid ja kiviveokelgid. Endise kunstnikuna on H. Polberg ka kiviveoriistu üles joonistanud ning oma kirjapandud käsikirjalistes mälestustes ka kiviveotalguid kui taluelu üht meeleolukamat sündmust meenutanud:

Kiviveokelgu jalased valmistati kõveratest saare või kase tüvedest. Jalase läbimõõt 15x20 cm, ilma jalaserauata. Aisakolk veab rauast obaduste tagant ja on eest äratõstetav. Suurte kivide puhul oli regi hobusel raske vedada, kergem oli see külmetanud või lumise maaga. Kiviveoregi on viletsam tööriist kui kiviveovanker. Varemalt, siis kui regegi polnud, suudeti põllult kõrvaldada vaid süületõstetavad kivid, mis tõsteti mitmekesi või veeretati kaldpinna – laua abil vankrile. Nii koosnevad vanemad kiviaiad süületõstetavatest kividest. Neis aedades peitub rohkem talupoja higi ja vaeva kui hilisemates. Põlde puhastati kiviveotalgutega, kus peremehe poolt valmistatud „õlut” andis meestele „kuraasi” ja töömeeleolu. Perenaine pidi valmistama raske töö puhul „meeste toitu”, mille tunnuseks oli liha- ja rasvapoolis. Piimasupi puhul naerdi, hiljem anti mõnes peres ka „lihajast ruubisuppi”.

Kivide hoovamiseks kasutati rauast kangi ja puust „hoovasid”. Hoovad olid suured, umbes „telgpuu” pikkused ehk siis 2 sülda ja noore palgi jämedused – 15-17cm. Sitkemaks materjaliks oli „haav”, kask ja kuusk. Sepikojas hoovade otsad rautati, tavaliselt löödi üle ratta raudvitsaga. Sellise riistapuuga, mille peal olid 3-4 meest rinnuni kaalumas, sai üsna suuri kivimürakaid tõsta. Mõnes peres hoiti hoovasid ulu all, et meeste raskuse all enneaegu

ei raksataks. Kangid olid süllapikkused ja tavaliselt 5 cm läbimõõduga. Kiviveotalgutel olid igal mehel kaasas omad riistapuud.

Kiviveovankrile veeretatud kivid tõsteti koos vankri põhjaga erilise looga ja vankri tagateljele keerduvate kettide abil maast lahti. Look seoti vankri eesotsa juurde kinni ning vankri liikumise ajal ei tohtinud selle taga käia, sest kui look lahti pääses, virutas ta vankri taga suure jõuga vastu maad. (vt foto nr 057 - reproduktsioon Rame külas kasutusel olnud kiviveovankrist)

Sellised suurte kivide teisaldamiseks mõeldud vankrid on Ants Viirese andmeil Eestis levinud kiviveovahendeist täiuslikeimad, kuna nendega sai töötada ka künklikumal maal. Tagateljele keerduvad ketid kinnitati tihti konksude abil, mis võimaldas tagatelge kivide peale veeretamise ajaks eemale lükata ning seeläbi tööd tunduvalt hõlbustada. Kui kivid pele veeretatud, kinnitati taas ketid ja tõsteti loogaga veoplatvorm üles. (Viires 1980: 232)

Suuri kive lasti ka maa sisse ning aeti tule ja kiiludega lõhki. Kividesse puurimiseks polnud vanasti erisulamist puure võtta ja see töö oli nõnda eriti vaearikas. Augud ei tohtinud ka lühikesed olla, sest siis ei läinud kivi mitte laiali, vaid viskas killu välja. Lõhuti ka puukiiludega – ettepuuritud avadesse pandi kuivad puupunnid ning neid hakati leotama.

Uuemal aja moodi tulnud püssirohuga lõhkumiseks puuriti vähemalt 25 cm pikkused augud ning sedasi lõhutud kivid on müürides ja aedades ka äratuntavad, sest nad läksid lõhkepesa juurest kiirtena lõhki. Rohuga lõhkumise peal olid eraldi mehed, kes teenisid üsna hästi. Esimese Eesti Vabariigi ajal tehti Rame külas ka püssirohuga kivilõhkumise kursused, kus spetsialistid näitasid ära, kuidas tohib seda tööd teha ja kuidas mitte. Ka kivide lõhkumineku joonte vaatamine oli ära seletatud – kivid läksid kergesti lõhki just „pikikiudu”. See oli kõige keerulisem osa tööst – mõni sai ilma auke puurimata joonte mineku selgeks, teine pidi aga ikka augud puurima.

Rame kandi kivirohkest kõneleb ka see, et kolhoosiaegadel lõhkusid „ARS”-i mehed oma monumentide jaoks siinsete randade rändrahne, mis olid omal ajal ühed Eesti suuremad. Suurimast neist on H. Polbergi andmetel tehtud nii K.Raua monument Tallinnas kui ka veel paar suuremat taiest. See rändrahn, übermõõt rinnakõrguselt üle 31 meetri, oli kunagi ka looduskaitse all, aga kuidagi saadi vastav luba, kivi lõhuti tükkideks ja viidi minema.

Sellest kivist saadi Kristjan Raud, no küllap sellel ettekäändel ka lõhuti. Kohalikud aktivistid midagi vist kaebasid ja töö seisis paar päeva aga siis lõhuti ikka edasi. See oli kuuekümmne kaheksandal vist. Ja siis tuli samast kivist veel August Jakobsoni monument Pärnus ja siis veel see laulupidude saja aasta monument mis on seal lauluväljaku kalda peal.

Ja pärast tuli sealt välja veel see Lembitu monument Lõhavere linnuse otsa, Arvo Veeber oli veel skulptor. No ikka tohutu mass kivi saadi, nad kohe mitu aastat vedasid seda materjali. Ja pärast viisid veel neid väiksemaid kivisid. Keegi kohalik metsavaht oli vahele astunud ja seal oleks äärepealt lööminguks läinud. Siis hakkasid veel siitsamast Rame lahe äärest mingid mehed Riiga fassaadide jaoks materjali viima. Neli suurt rändrahnu lõhkusid ära. See oli seitsmekümnendatel.

Neid sündmusi selgitav minnalaskmismeeleolu tuli koos kolhoosidega:

Aga kiviaedade lõhkumine hakkas peale sõda, viiekümnendatel. See küla oleks siin muidu olnud nagu Koguva. Nii kui Virtsu sadamat tegema hakati nii veeti kõik ümbruskonna karjatamisest vabad kiviaiad minema. Kõik sadama täiteks. Juhutöölised vedasid – koolipoisid, kes vaheajal olid ja igasugu muud mehed. Meie põldude pealt kah. Ma olin siis Tallinnas koolis. Tehti see kord et kui aed on kasutuses, et kui traat on peal, siis teda ära ei veeta. Ja ma panin siis naabri aiale, see oli ilus ja pikk aed, traadi peale, niisama. Ja jäigi terveks see aed. Aga muidu - kus suured põõsad ümber olid, seal jäi terveks, ülejäänud läks kõik minema. Siit on Hanila kaudu Virtsu ju ainult kaheksa või kümme kilomeetrit.

Teine lõhkuja oli siis see killustikutööstus. On ju küll siin see Puhtu-Laelatu looduskaitseala aga ikka said nad kolhoosiesimehe käest oma loa ja tõmbasid mõne suure ja vägeva aia minema. Seal oli mõni neist veel üsna vana ja võimas, härgadega veetud aed. Paekivi jäi järgi, see killustikuks ei läinud. Ja siis tuli kolhoosi maaparandus ja lükkas need viimased minema. Siin ju need küla vahelised talupõllud olid nagu ruutvõrk, sellised neljakandilised. Kõigepealt tuli keset põldu kokkulükkamine, mulda ja kändusid sattus kah muidugi hulka. Ja siis need hunnikud veeti omakorda veel suuremasse, mis oli suur nagu elumaja. Ja sealt siis veeti minema. Pärast oli ühel sügisel kõva tuul ja hakkas lagedalt mulda ära puhuma. Üsna suured hanged tekkisid, kõik mustad.

Eks need kolhoosi mullikakarjad kah jooksid üle aedade. See ju variseb ära. Metsseakarjad olid kah. Kari paneb korra üle ja ongi kivid maas ja siis mõne aja pärast kupatab jälle üle sealt. Aga ega kedagi sellist ju polnud, kes neid kive üles tagasi tõstaks. Ennemalt ju talumees niitis vikatiga aiaääre puhtaks. Ei tohtinud seal traadijuppi ega ühtegi kivi olla. Pärast käidi kõik rehaga üle ja riisuti ära. Maakasutus oli ju siin külas sajabrotsendiline ja maa oli väga hinnas. Mõnel polnudki ju maad. Täitsa teised põhimõtted.

Kiviaiad olid ka peidupaikadeks:

Ja vat mis neis vanades aedades veel on – kui nad läbi uurida, siis võib neist leida midagi. Need aialõhkujad leidsid küll. Siit sõja ajal läksid vangide kolonnid mööda, üks nad siis puhkepeatuste ajal sinna suskasid mis ära oli vaja peita. Siin oli üks karjala mees kes oli susanud igavesti suure rahatasku fotode ja dokumentidega. Ma leidsin selle üles. Ja siis kui mees aastate pärast tuli seda otsima siis sai selle kätte kah. Aga tee ääres peideti aedadesse ka relvi. Siin mees oli hea relva ära pistnud, hiljem käis otsimas – aedagi pole enam.

H. Polberg on mõnda aeda kevadisel ajal, kui rohtu pole, ka asjade leidmise huvi poolest läbi vaadanud. Aedadesse oli pandud ka vanu veskikive, kerisekive ja ihumiskive. Paekivitükid, millel üks külgtahutud ja teine valgeks või pruunikaks põlenud, on tõenäoliselt ahjukivid. Nii võib leida vihjeid lähedalolnud elamute kohta.

Rame külas on ka üht aeda „kolitud”:

Peremees võttis aia lahti ja viis teise kohta. Aga siis jäi pooleli – ei teagi, miks. See vana aed oli natuke piirist eemal. Mitte ka väga palju, ei teagi õieti, miks mees selle töö üldse ette võttis.

Värvad olid nii õuedel, põldudel kui ka karjamaadel. Tavalisim oli nelja-viie rõhtlatiga värvatüüp. Latid olid tapitud püstpuude sisse. „Keerava” püstposti all oli kannakivi, millel ümar lohk, kuhu toetus posti alumise otsa sisse löödud raudpulk. Diagonaale pandi õueväravale kaks ja oli ka muid nõksusid et värav ära ei vajuks. Põlluvärvatel diagonaale polnud. Värava ülaots kinnitati vitstest keerutatud võruga. Põldude ääres oli ka üksikute äratõstetavate lattidega *mulkusid*. Neil oli tavaliselt kolm horisontaallatti, millest alumine toetus kivile.

Väravaid oli ka külateedel. Rame küla keskelt Virtsu-Lihula maanteeeni – nelja kilomeetri pikkusel teekonnal – oli külateel 10 värvat. Õeldi, et kui kiire sõit oli, siis pidi üks kogu aeg kõrval jooksuma. Iga talu piiri peal oli värav. Muidugi ei pruukinud ta kogu aeg kinni olla – see sõltus ikka sellest, kus ja kas parasjagu loomi karjatati. Talvel sõideti siinkandis otse üle põldude, mööda taliteesid, kiviaedadest hoiti siis eemale, sest aiavahed tuiskasid täis ja ega neid keegi ju puhtaks ei hakanud rookima. Siitsamast Rame külast läks ju Virtsu poolt tulev suur saarte talitee läbi. Külade vahelt ei saanud talvel sugugi läbi, sest kõik oli kõvasti täis tuisanud. Aedadevahe oli tavaliselt triiki täis tuisanud.

Kiviaedade hulk külas olenes maastikust ja aluskorra kivimist, pilt oli üldiselt väga erinev, nagu oli erinev ka põldude ilme. Tihti muutus pilt tugevasti ka üheainsa põllu raames –

kui põllu üks ots oli kivine, siis teine ots võis samavõrra savine olla. Nii näiteks on väga kivine Pivarootsi ümbrus. See kõik kokku tähendas, et igas külas käis aiaehitamine – kui lähemalt-detailsemalt vaadata – isemoodi ja igas talus kah omakorda isemoodi. Vastavusse püüti viia nii vajadused, tööjõu hulk kui ka pererahva maitse ning erisoovid. (VM 2005, Hanila v, Rame k, H. Polberg).

2.3 Kullamaa vald.

Kullamaa kandi aedade kohta meenutab pärandkultuuriuurija Lembitu Tarang, et neist ühtlasemad ja sirgemad olid eelkõige surnuaedade ja talude eluhoonete ümber. Need olid reeglina kohad, kus oli selgelt püütud korralikumalt kive paika laduda. Seevastu metsa äärtes olnud aedadel ei peetud seda nii oluliseks.

Ilmselt kõige viletsamad aiad pärinevad 1920-ndatest aastatest, asundustalude loomise ajast. Nende aedade hulgas on ka palju selliseid, mille ehitaja ja ehitusaeg on täpselt teada. Need on üsna suuresti lihtsalt vankrilt maha aetud kivivaaludest kujunenud ja kuna nad reeglina üsna madalaks jäid, siis tehti sinna lattidest-roigastest aed otsa. Seevastu Läänemaa vanimad, vähemalt paarisaja aastased aiad on L. Tarang'i hinnangu järgi laotud üsna hoolikalt. Loomulikult on sealgi väiksemaid varisemisi kas kivide endi murenemise, ülekäimiste või ka maapinna kergete tõttu, kuid aeg ise on nende ladumistehnika püsivust ning materjalivaliku õigsust täiel määral tõestanud.

Kasutatud materjal sõltub otseselt aluspõhjast saada olevast. Lääne-Eesti loopealsetel on enamuses mõistagi paekivi, kui ära kasutatakse ka jalgu jäänud raudkivi. Omaette huvitav on muidugi pinnase koorimise küsimus siinsete vanemate kiviaedade juures. Kullamaa metsades on üsna tavaline, et paekivi tuleb üsna maapinna peale välja ning seal ei olegi pinnase koorimisel ilmselt väga suurt tähtsust, samas ei ole seda ka keegi täpsemalt uurinud. 19-20 sajandi vahetuse aedadel küll keegi pinnast ei koorinud, see on üsna kindel.

Samuti on vähetõenäoline, et keegi aeda ehitama mingid eraldi mehed palkas. Enamasti olid taluperemehed – kui neil ikka hetkel sulaseid oli – siiski ise kõigi raskemate ja oskust nõudvate tööde juures eestööliseks ning aialadumine pole siinkohal kindlasti erand. (VM 2005, Haapsalu, L.Tarang)

2.4 Lihula vald.

Lihula vallast tuleb märkida Petaaluse ja Poanse külasid, kus asub hulk ilusaid aedu.

Lihula lähedal asuva Kirikuküla pärandkultuuri objektide inventuuri kokkuvõttes kirjutab T. Neljandik:

Kiviaedadest on Kirikukülas huvipakkuvaimaks suhteliselt terviklikult säilinud Sõeru, Kärneli ja Nootma aiad., mis on ehitatud ümber põldude arvatavasti kaitseks loomade eest. Sõeru kiviaed ei ole osalt traditsiooniline kiviaed, vaid mullast ja kividest poolringikujuliselt põldu ümbritsev vall. Sellise ehitusviisi otstarve vajaks kindlasti edasist uurimist. Vallilaadse ehitusega on ka Saaremäe talu maadel paiknev kiviaed, mis aga ei ümbritse terviklikult kõlvikut, vaid on poolkaarekujuline ja madalam kui Sõeru kiviaed.

Saaremäe talu maadel asuva teise suurema kiviaia otsas kasvavad reas kolm rohkem kui saja aasta vanust tamme, mis võivad olla kunagised õuepuud. See on ka üsna tõenäoline, kuna veidi eemal asus Saaremäe kõrtsi hoone. Aed on ebaühtlase kõrgusega ja kohati varisenud.

Pikimateks kiviaedadeks Kirikukülas on Põlma ja Tikavälja aiad. Põlma aiast on osa olnud ringikujuline ja ümbritsenud kas heinamaad või põldu. Aias on säilinud vundamendi jäänused, mis osutavad kas küünile või elamule. Tikavälja aed on Kirikukülas ainuke inventeeritud aed mis ümbritseb kunagist talukohta. Aed on terviklik ja hästi säilinud, väravas on alles kivist väravapostid. (Neljandik 2005: 66)

Pärandkultuuri inventuuri tulemused Kirikukülas näitasid, et erinevatest objektitüüpidest esineb siin kõige rohkem põliseid talukohti (8) ja seejärel kiviaedu (7). Oma töö kokkuvõttes leiab uurija, et Kirikukülas on hädavajalik leida võimalus ka väärtuslikumaks hinnatud kiviaedade kaitseks.

Oma töös leiab T. Neljandik muuhulgas, et inim mõjutustest on Kirikuküla kiviaedade seisukorda kõige enam mõjutanud karjatamine, seda just rohumaadel asuvate vastavate objektide suure arvu tõttu – aiad on ühest küljest paremini nähtavad, kuna puudub kõrge rohi ja võsa, teisest küljest aga kahjustavad loomad neid tallamisega. (Neljandik 2005: 65)

2.5 Nõva vald.

Nõva kandis on tänu suhteliselt noorele asustusele ka kiviaedu üsna vähe. Siiski polnud nad sugugi olemata – nii näiteks läksid Peraküla lähedased aiad enamuses Peraküla ja Allikujärve vahelise vene sõjaväeraadiojaama kiviteesse, mille tsaariarmee 1915 ehitas. Kivitee jaoks materjali saamiseks tehti ümbruskonna põldudel veel iseäranis põhjalik kivikoristus – alles nüüd, pea sada aastat hiljem, hakkab jälle moodsa tehnikaga põlde kundes suuremas koguses kive välja tulema.

Lisaks tegi oma töö ka kolhoosiaegne maaparandus, mis viimasedki Nõva kandi kiviaiad sadamamuulideks minema vedas.

Aedu leiab jälle Variku küla lähistelt – Nõmmemaa, Hindaste ja Kürema küladest. (vt foto nr 041) Siin on kive eriti rohkesti, üsna mitmes kohas leidub ka kivikülve.

Kürema küla Tsõõru talu perenaine räägib oma küla aedadest nõnda:

Need on siin ikka päris vanad aiad. Üksvahe oli see et tulid mehed kohale ja tahtsid kive ära viia. Et neil merde muuli alla kiva vaja. Vanaisa läks neid siis ära ajama et kuidas te vanainimeste tööd niimoodi lõhute. Ja siis jätsid ikka järele aga muidu vedasid nad palju ära – minu kodu oli ennemalt Hindastes ja sealt nad vedasid kõik minema. Seal olid ikka kõrged aiad, nii et isegi lambad pidas kinni. Kas nad siis sadama juurde vedasid või kuhu. Aga siin võivad need aiad saja-aastased olla. Vanaisa rääkis et oli veel ise noorest peast neid kive siin aeda lappinud. Aga muidu Hindaste külas oli neid ikka rohkem. Meil see Variku kolhoosi esimees oli muidu küll tark mees aga kuidas ta need vanad aiad ära lubas viia sellest ma küll aru ei saa. Eks ta ise lubas ja siis viidi. Ei ole siin vägisi keegi võtnud. Siinsamas männikus oli veel kiviköök, viidi see kah otsejoones sinna Nõvale. Ja siis ka kolhoosiaegas virutati neid aedu traktoriga hunnikusse. Suuri põldusid taheti teha. Ja ilusad aiad läksid nii minema. Pärastpoole ei tehtud selle põlluga enam midagi. Aga aiad on seal hunnikus nüüd, liiv peale kasvanud ja kõik. (VM 2005, Nõva v, Kürema k, naine s 1928)

Variku-Hindaste kandis olid aiad eelkõige põldude ümber ja need tehti ikka üsna tugevad nii et loomad said kinni peetud. Aiad tehti ka õuede ümber ja karjateede äärde. Nii aedade kõrgus kui ka laius olid meetri ümber (vt foto nr 042). Üleronimiskohtadeks oli aia äärde teinekord mõni suurem ja lapikum kivi sätitud. Väravaid oli õue sissesõiduteede peal, külated olid vabad (VM 2005, Nõva v, Variku k, naine, s 1938).

2.6 Ridala vald.

Ka Ridalas on vanu külasid, kuid siingi on kolhoosiaegne maaparandus kiviaedade juures suuremas osas oma töö teinud. Parila küla Jundase talu perenaise andmetel oli siinkandis tõsisem aiaehitus 19-20 sajandi vahetusel, nüüdseks on neid säilinud nii metsades kui ka külades, põldudel on nad enamasti kadunud. Samas oli neid seitsme-kaheksakümne aasta eest ka põldude vahel üsna vähe, rohkesti leidus neid aga hoonete-õuede ümber. Paekivi oli Parilas vähe, aiad on enamasti raudkivist. Õuede ümber säilinud vanadest aedadest pole tavaliselt palju alles, silma hakkavad vaid need, mis välja puhastatud ja uuesti üles laotud. Jundase talu taga on alles jupp karjatänavat, mis paistab silma väga suurte kivide kasutamise poolest, samuti on märkimisväärtne mainitud tänava äärsete aedade laius - ligi poolteist meetrit. (VM 2005, Ridala vald, Parila k, naine s1929).

Ka Lannuste (Kraavi) küla Reinu talu perenaise sõnutsi oli rohkem aedu hoonete ümber, põldudel ja karjamaadel oli neid vähe. Lannuste kui suhteliselt noor küla oli vastavalt ka vähem väljaehitatud aedadega. (VM 2005, Ridala v, Lannuste k, naine s1934)

Üsna paljude säilinud aedade poolest paistavad Ridalas silma Kaevere ja ka Käpla küla. Käpla küla elanik räägib oma õueaedadest ja nendega seonduvast:

Siin nende kuuskede all on mitmes kohas vanu kive. Keegi on need aiad sinna teinud ja kolhoos on neid ka ära vedanud aga need kivid mis aias allpool olid need on praegugi teinekord tüliks ees. See on kohe sihuke koht et neid kivisid on palju. Mina ise olen hoopis eemalt, Kirbla kandist pärit ja seal olid ikka sellised savimaad ja kive polnud üldse. Aga siin on neid kohe hullupööra palju. Ja kõik nad korjati siis kokku teede äärde ja mujale kah kuhu vaja oli. Mõni pani piiri peale kah ritta neid. Jah oli küll piiridel kah. Ikka imelik et selline idee tekkis et neid niimoodi ritta panna. Ja loomade vastu muidugi kah – aga ta peab siis ka kõrgem olema et loomad üle ei läheks. /---/ No nüüd on mõned mehed oma õuenurkas kah aedu kohendanud aga ikka kipuvad nad vana aia pealt kuskilt põlluservast kive ära vedama.

(VM 2005, Ridala v, Käpla k, naine s1937)

Samas ei ole keegi Ridala kandis küsitletutest öelnud, et neil külas mõni mees on, kes ka aedasid laduda oskaks. Samas peetakse aialadumise all tänapäeval silmas moodsat dekoratiivaeda, millel sirgus ja ühtlus väga olulised. Kui küsimust täpsustada, et kas keegi oskaks teha ka vana moodi aeda, millel välisilme väheoluline ja praktiline külg esmatähtis,

siis on vastus enamasti jaatav – sellise aia tegemise äraõppimist ei peeta ka omal käel kuigi raskeks. (VM 2005)

2.7 Taebla vald.

Taebla vallas, Lääne-Nigula kandis on teine Läänemaa muinasaegne asustuspiirkond ning samuti oli siin saja aasta eest olemas hulgaliselt kiviaedu. Kahjuks oli siinne nõukogudeaegne põllumajandus Matsalu lahe lõunakaldaga võrreldes palju intensiivsem ning vastavalt on ka säilinud aedu vähem. Viimaseid leiab väiksemate külateede äärest – vanu aiakohti markeerib enamasti võssakasvanud vall teest paar meetrit eemal. (VM 2005, Haapsalu linn, T. Padu)

Säilinud on ka osa Roosna karjamõisa (mis on Kirimäe mõisa harumõis, saksa nimega Rosenhof) tagust karjaaeda, mis kahjuks üsna võssa kasvanud. Aia kõrguseks on kolmveerand ja laiuseks üks meeter. Ladumisel kasutatud jällegi üsna suuri raudkive. Karjatänava enda laius 2,5-3 meetrit. Roosna mõisast Kabelimäe poole viiva tee ääres asub toekas, suurtest kividest tehtud aed, millele kolhoosiaegne maaparandus kahjuks koormate viisi ka kive peale kallanud. Kohati on aeda ennast ka ära veetud, kuid võsastuv alusvall on siiani alles ning jälgitav peaaegu kilomeetri ulatuses. (VM 2005, Taebla v, Roosna k, mees, s 1953)

3. Pärnumaa kiviaiad.

3.1 Koonga vald

Üldisi andmeid.

Üks Pärnumaa paremini säilinud kiviaiakomplekse asub Koonga vallas, Pikavere külas (vt foto nr 023). Hästi säilinud aedu leiab ka mujalt valla territooriumilt, näiteks Kuresse külast.

Ümbruskonnast võib leida ka mitmeid vanemaid inimesi, kellel aedadega seonduv veel üsna hästi meeles (vt ka Rennu 2006).

Vanu, tegutsevaid kiviaiameistreid Pikaveres enam ei ole. On küll kohalikke nooremaid mehi, kes seda asja omal käel õppinud ja nüüd ka juba ise aedu laduda oskavad. Pikavere külaselts on neid külatanumate-äärseid aedu tublisti korrastanud, välja puhastanud ja ümberringi heina niitnud. Aiad on enamasti kuhikulaadsed, sest kivid on väikesed ja ümarad. Samas on aga kive põldudel palju, mulda teinekord vaid 30 cm ümber ning iga kündmisega tuleb jälle palju kive juurde, mis vaja jalust ära koristada. On nii pae- kui ka raudkivi, ka ümbruskonna aedades leidub mõlemaid.

Koonga küla elanik Vello Lootsman meenutab:

Siin oli ju nii et põllust tuli niipalju neid kive välja ja siis tuli nad ju kuidagi eest ära saada. Tuli ju puhastada. Ja iga aasta korjati neid. Ja siis tekkis ju see olukord et oli nad hea panna kohe põllu äärde piirdeks sest ega siis kivi on ju raske. Ja loomade eest oli põldu vaja kaitsta. Ja neid aedu oli vanasti ikka väga palju. Noh Pikaveres on nad ka enamasti säilinud sest neid on ju seal ka teadlikult säilitatud. Aga siin ümbruses (Koongast Mikhli poole) on nad kolhoosiajal ju kõik purustajasse läinud. Üsna minimaalselt on neid jäänud, enamus läks kõik kivipurustajasse ja teede alla nii 25 – 30 aastat tagasi. Pikavere aiad on kah paljuski taastatud, nad jäid siin vene ajal ikka üsna madalaks. Kui need suured autod ja traktorid tulid ja seal sõitma hakkasid siis tulid märjemal aastaajal sinna ikka üsna suured rööpad nii et alla külasse ei saanudki muidu kui säärikuga. Ja eks neid kive läks ka aedade pealt sinna rööbastesse et ikka liikuda saaks. (VM 2005, Koonga v, Koonga k, V.Lootsman)

Koonga-Pikavere kandi vanimad kiviaiad pärinevad Pikavere küla elaniku Mai Berecsky hinnangul Rootsi ajast. Kindlasti võib siit leida ka veel palju vanemaid aiakohti, sest

paikkonna üldine asustuslugu, mis on tihedalt seotud ka maaharimise algusega, ulatub tagasi enam kui tuhat aastat. Üsna üksmeelselt mäletatakse viimase suure aedade ehitamise lainena 1920-ndaid aastaid, mil tekkis hulgaliselt asundustalusid. Üsna huvitav on siinkohal jälgida talude maaüksuste piiride muutust külas, mis omakorda kiviaedade süsteemiga tihedalt seotud. Mõisaaegset külastruktuuri iseloomustas eriti Pikaveres külasüdame suhteliselt kõrge kontsentreeritus ning enamike põllu-, eriti aga karjamaade asumine külast eemal. See olukord muutus peale asundustalude teket; paljud majapidamised koliti vanast külasüdamest välja ning kohe muutus ka eri talude piire kajastav, aedade-piirete osas valitsev pilt. (VM 2005, Koonga v, Pikavere k, M. Berecsky)

Kasutatud materjalist ning ehitusviisist.

Koonga kandis on üldiselt kombeks, et ära kasutatakse kõik kivid, mis põllult välja tulevad – paremini müüridesse sobiv materjal läheb ehituseks ja ülejäänud aedadesse. Vastavalt saadaoleva materjali hulgale tehti nii ühe- kui ka kahekordseid, aga väiksemate-ümaramate kivide puhul ka lausa mitmekordseid aedu. Maakivid pandi aedade aluseks ning paekivi laoti sinna peale. Paekivi on siiski enamuses ning mullakiht on selle peal üsna õhuke - Pikavere aiapidajad kurdavad, et suurema juurestikuga aiataimede istutamisel tuleb kangiga auk maasse lüüa, sest aluskorra kivim hakkab peagi vastu tulema. Eriti kivine on maa Mihkli Salumäe kandis Kuresel. Mõnes kohas on mullakiht praktiliselt olematu - ainult sammal kivide peal. (VM 2005, Koonga v, Pikavere k, naine s 1939)

Koonga paekivi on üsna kõrge kvaliteediga – Vello Lootsmanni andmeil tehti 1984 mainitud piirkonnas kivimiuuringuid dolomiidikarjääri rajamiseks. Mitmed kivimiproovid olid kuulsast Kaarma dolomiidist parema kvaliteediga. Vanemal aegadel toimus Koonga kandis ka aktiivne lubjapõletamine, milleks rajati hulgaliselt paemurruauke. Lubjaahi oli Võitra küla elaniku Mihkel Juhkumi andmetel olemas pea igas Koonga kandi külas. Põletamiseks vähesobivam kivimaterjal rändas enamasti jällegi aedadesse.

Tänapäeval tehakse küll põllumaad vähem aga tihti on kolhoosiaegade lõpu jäänukina kive sellises koguses raunadesse talletunud, et nende äraladumine on praegugi päevakorral. (VM 2005, Koonga v, Koonga k, V.Lootsman)

Konkreetsed laius- ja kõrgusmõõte Koonga-Pikavere kandi aedadel ei olnud. Eri informandid on pakkunud parajaks aia kõrguseks 70-100 cm ja laiuseks 50-75 cm. Kui materjali rohkem ja kivid väiksemad, sai aed ka enam trapestikujuline, kõrguses kitsenev. Pinnast kooriti aia alt harva ning sedagi tehti vaid siis, kui taheti saada eriti ühtlast ja sirget aeda just paekividest. Raudkiviaed läks otse maapinnale. Oluline oli kivid jalust ära saada

ning laduda nad nii et loomad kinni saaks peetud. Aiad laoti taludes oma jõududega, eraldi mehi selle töö peale ei otsitud. Kui peremehel endal mahti polnud, tegi seda tööd sulane.

Ega seal mingit suuremat kunsti polnud, hakkasid aga tegema ja paar korda proovisid ja siis oli selge kah. (VM 2005, Koonga v, Võitra k, M. Juhkum)

Siiski pidi seda kunsti ka natuke õppima, päris iseseisvalt aialadumist alustades ei olnud tavaliselt tulemus kuigi vastupidav. Vajaminev oskus ja vastavad töövõtted polnud kuigi keerulised, kuid aia parema püsimise huvides tuli neid järgida. Aia ladumise kvaliteedi ainuke tõsisem kriteerium oligi aeg – hästi laotud aed võib püsida ka aastasadu. Kiviaia parandamine tähendas eelkõige loomade poolt aialt mahaetud kivide uuesti paikapanekut.

Eks need mõõduvad olid ikka omal arvata ja nii nad tehti et ikka altpoolt hakati kahes reas tulema ja niimoodi mõlemalt poolt laoti. Eks nii kuidas need kivid ka parasjagu olid. Mõnes kohas, kus kive vähem, seal oli ta kitsam ja siis läks jälle laiemaks. Ja väiksemad kivid need paned kõik sisse, nende kahe kihi vahele. Ja ega seal pinnast ära ei kooritud, vajus ise madalamale. Ja ikka suuremad – raskemad kivid pandi alla ja no raudkivid kah eriti kui nad olid nii suured et ei jõudnud tõsta. Aga eks just Pikaveres on väga vähe selliseid ilusaid laiu ja lamedaid kive, enamasti on nad kõik ikka nagu rusikad, sellised väikesed ja ümarad. Ja ikka hirmus vaev on neist ümaratest teha, lamedatest on ikka see asi palju kergem laduda. Ega sellistest mügarikest tehtud aiad kippusid ikka kohati ka lagunema.

(VM 2005, Koonga v, Pikavere k, naine, s1939)

Mihkel Juhkum, kes on ka noorema mehena kiviaedasid teinud, meenutab eri kivisortidest aedade tegemist järgmiselt:

Neid tehti kahte moodi – alguses, õige vanasti, siis kui olid väikesed ja ümmargused kivid, siis tehti ka mitmekordseid aedu. Hiljem, kui suuremaid kive ära veeti ja mõned ka lõhki lasti, tehti ühekordseid aedu, kus all oli ainult üks rida õige suuri kive ja suuremate kivide tükke. Väiksemad tükid olid neil peal. Aga ümaratest tuligi aed mitmekordne teha – et ikka seisaks. Need laoti alt laiad ja pealt läks siis koomale. (VM 2005, Koonga v, Võitra küla, M. Juhkum)

Koonga küla lähedal koduloomuuseumi pidava taluniku Mihkel Pärna andmetel oli Nedrema kandis ka taluaedade sees eraldi väikeste kiviaedadega piiratud peenralappe – neid leidis eelkõige seal, kus kive rohkem. Otsest dekoratiivset funktsiooni informant mainitud aedadel siiski ei näe, olulisem on siinohal täiendav kaitse loomade eest. (VM 2005, Koonga v, Koonga k, M. Pärna)

Aedade paiknemisest ja üldisest dekoratiivsusest.

Aiad paiknesid nii talupiiridel, põldude ja heinamaade ümber, kui ka teede ääres. Mihkel Pärna, kes on pärit Nedrema külast, peabki just piiriaedu kõige olulisemaks, talu territooriumi sisesed aiad ei olnud Nedremas kuigi suured ja uhked, need tehti kividest siis, kui kive jätkus. Põldude ümber olid enamuses kivaiad, kuid oli ka üksikuid lattaedu. Samuti leidis kiviaedu metsakarjamaadel. Viimased on praeguseks muidugi kasutusest väljas ning nõnda asub ka üsna arvestatav protsent säilinud kiviaedu nüüdseks juba suhteliselt täiskasvanud metsades. See on neid ühtpidi nii päästnud kui ka kahjustanud – kolhoosiaegne maaparandus paljudele võssakasvanud metsatükkidele ei jõudnud, kuid see-eest on metsades olevaid kiviaedu kahjustanud uuemale ajale omased hoolimatud raietööd. Enamike Koonga kandi aedade vanuseks hindab Pärna vähemalt 150 aastat – tõsisem aedade ehitamine hakkas siin koos talumaade päriksostmisega. Siiski on tõenäoline, et paljud selle piirkonna aiakohtadest on veelgi vanemad, sest paljud aedadest võisid tekkida peagi peale samas piirkonnas maaharimise algust. Talude päriksostmise järel aedade ehitamine intensiivistus oluliselt.

Aedadega ääristatud ja põldude juurde minevate teede laius oli selline, et vankriga läbi mahuks – keskeltläbi kaks meetrit. Möödasõidukohti, kus teine vanker mööda mahtus, oli külasisestel teedel. Küladevaheliste teede ääres võisid aiad katkematult isegi kaks-kolm kilomeetrit joosta.

Pikavere külateede ääres paikneva kiviaiakompleksiga väga sarnane oli omaaegne Nedrema küla aiakompleks – sealgi olid kõik külateed ning ka enamuse põlluääri piiratud kiviaedadega. Nedrema külas oli enne teist maailmasõda 38 eri suurusega majapidamist, millest on tänaseni säilinud 12. Allesjäänud talukohtade juurde on kiviaedu säilinud üsna väike protsent.

Välist dekoratiivsust ei olnud ajanappusel võimalik ülearu taga ajada, seda ei peetud lihtsalt vajalikuks:

Ega tegelikult vanasti sellele mis majade lähemas ümbruses toimus ikka tähelepanu ei pööratud. Kasvõi viljapuude istutamine on ju üsna hilisest ajast pärit nähtus. Ilu oli ikka täitsa teisejärguline – mõni ei hoolinud tast üldse, majad olid lageda peal ja mõni põõsake ümber. Ega sellist teadlikku kujundamist et ma nüüd hakkan siin seda ja teist tegema – no eks ta ikka stiihiliselt välja kujunes, kõik see taluõu ja ümbrus. See kaunistamine sõltus ju ikka inimesest endast, palju ta suutis ja tahtis ja palju tal aega oli. Ja eks see talutöö käis ju kõik algusest lõpuni käsitsi, ega sealt ei olnud kerge muudeks asjadeks aega leida. Ja see suhtumine kandus muidugi omamoodi igale poole. Eks seepärast siis need vanad aiadki olid üsna vabalt jooksva joonega.

(VM 2005, Koonga v, Koonga k, M. Pärna)

Sama meelt aedade üldise dekoratiivsuse kommenteerimisel on ka V. Lootsman:

Aga kui ta ka kuskilt ära lagunes, siis tehti jälle üles, ega neid nii väga suure hoolega algusest peale keegi laduma ei hakanud. Muud tööd oli ju nii palju. Ja eks ta ole ka praegu nii et mingit materiaalet kulu seal aia juures ju pole, ei ta aegu ega mädane. Ainult sammaldub ja läheb ilusamaks. Ja seal Mihkli kiriku ümber on ju kah, vast kaheksakümmend sentimeetrit kõrge ja ikka ilusti ja tugevalt laotud. Aga siin talude ümber ei tähendanud see midagi et ta natuke mügarlik oli ja teinekord selline kõveram kah. Siis oldi ikka sellise praktilise meelega ja pandi teistele asjadele rõhku kui tänapäeval. Siin minu isa oli näiteks tahtnud lihtsalt niimoodi ilu ja varju pärast ühte puud istutada aga vanaisa see oli vastu et ei istuta midagi see jääb ju tuulamisele ette. Ikka töö oli esmajärguline ja need iluasjad käisid takkaotsa. (VM 2005, Koonga v, Koonga k, V. Lootsman).

Aiad kui osa põllumajandusmaastikust.

Aedade kujunemisele Pikaveres on kahtlemata mõju avaldanud talude kunagiste heinamaade ajalooline asumine peaaegu kümnekond kilomeetrit külast eemal, Lavassaare soode külje all. Karjamaad olid küll lähemal, kuid ikkagi mitu kilomeetrit külast. Küla enda lähemas ümbruses olid pea eranditult põllulapid köögivilja tarvis, ka viljapõllud asusid juba kaugemal, tihti kasutati ka metsakarjamaid. Põhjuseks jällegi maapuudus. Need talud, mis olid ühes tükis, kus heina- ja karjamaad koos paiknesid, need olid ka teistest tunduvalt kallimad.

Ja ega külad olid ju tihedalt koos mitte niimoodi hõredalt nagu praegu. Küla oli kobaras koos ja küla maad olid laiali. Oli küllalt talusid kus maja ümber polnud üldse maad, kogu põld oli külast väljaspool. See hakkas muutuma peale vabadussõda, siis hakati talusid

ka külast eemale rajama ja pilt muutus oluliselt. Mõisad jaotati ju ära ja siis hakati kohe oma elamisi ümber kolima – kes sai, vedas oma maja minema ja kes ei saanud, see ehitas uue. Ja eks sinna tehti siis ka uued aiad. (VM 2005, Koonga v, Koonga k, M. Pärna)

Palju endisi karjaaedu on ka lihtsalt metsa kasvanud, sest nendevahelised karjamaatükid on juba ammu kasutusest väljas. Samuti oli neid rajatud metsakarjamaade piirdena. Peale ühel või teisel põhjusel toimunud metsaharvendust tehti raiesmikule aed ümber ja lasti sinna kari peale. Küllap on samamoodi tekkinud - välja arenenud mitmeid puisniidulaadseid kooslusi. Vanu aiakohti võib praegugi Koonga kandi metsades näha. Üsna hõlbus on nende järgi metsas ka talude omaaegseid piirikohti leida, sest suuremaid raudkive veeretati ka metsas tihti piiride peale. (VM 2005)

Kiviveovahendeist.

Kivide kokkuvedamiseks kasutati Koonga kandis enne teist maailmasõda erilisi, väikeste rataste ja madalate, tõstetavate platvormidega hobuvankreid. Kivide pealeveeretamiseks sai sellise vankri põhja eriliste liigendite abil telgedest madalamale, peaaegu maapinnani lasta, mis hõlbustas tunduvalt pealelaadimist. Kohalt liikudes tõsteti vankri põhi kas liigendite abil ja hobuse jõul või ka erilise koogu abil inimjõul ülespoole ja riivistati vedamise ajaks vastavas asendis.

Tal oli selline kolmest-neljast palgist tehtud veoplatvorm, mida sai vankri tagantotsast erilise vinna abil tõsta ja langetada. Tahtsid kive peale panna, siis lasid põhja allapoole. Kui ära vaja viia, siis tõstsid otsa kooguga maast lendu ja noh see platvorm tõusis nii kahekümne sentimeetri kõrgusele ja siis oli hea vedada neid kiva. Kellel oli ikka palju kiva vedada sel oli vanker kah tehtud selle asja jaoks. Ja vanemad neist vankritest olid ilma raudamata, puust üleni.

Oli ka ilma liigenditeta, lihtsaid madala põhjaga kiviveovankreid. Mõlema tüübi vankritega sai põllult üsna suuri kive ära vedada. Samuti hõlbustas selline vankritüüp aedade rajamist, sest kogenumad ehitajad said vankriga valmiva aia kõrvale sõita ja kivid sealt pealt otse paika veeretada. Kivide vedamiseks kasutati eelkõige talviti ka kännu kohalt kaheks kasvanud puust tehtud lohistsarnast abivahendit, *kivikelku*, millele kivid tagantpoolt peale veeretati. Vajadusel ankurdati kive ka ettepuuritud aukudesse pistetud nagadega. Sarnaseid

kelkusid kasutati ka heina kokkuveoks heinamaadelt. (VM 2005, Koonga v, Koonga k, M. Pärna)

Kivide lõhkamisest-lõhkumisest.

Raudkive lõhati-lõhuti Koonga kandis nii nende põllult äravedamise kergendamiseks kui ka ehituste tarvis. Kivide lõhkumiseks kasutati vanemal aegadel peamiselt kaht menetlust – tulega ning kiiludega. Lõhkeained ilmusid hilisemal ajal. Raudkivi pragunes lõkke pealetegemisel hõlpsalt. Kiiludega lõhkumisel puuriti kivi struktuuri jälgides, kivikihtidega samas sihis auk ette ja sinna löödi teraskiilud, mida iga päev sügavamale koputati. Tavaliselt piisas ühest ööst – hommikuks oli enamus kive kaheks tükiks pragunenud. Ehitustelt järgijäänud kivikillud kasutati muidugi aedade tegemisel ära. Ümbruskonnas on olnud ka mitmeid lubjapõletusahjusid ning väikesi paemurruauke neile tooraine hankimiseks, kuid aedade jaoks küll eraldi paemurruauke ei rajatud. (VM 2005, Koonga v, Võitra k, M. Juhkum)

Erandlikumad kiviaiad.

Üksikud karjaaiad olid ka segakonstruktsiooniga – aia sisse laoti puupostid ja neile pandi omakorda latid peale, et loomad üle ei pääseks. Oli ka üle aia risti löödud diagonaallattidega konstruktsioone, mis kindlustasid vertikaalseid tugiposte, mille külge omakorda löödi lõpuks horisontaallatid. Probleem oli just lammastega, kes madalamatest aedadest üle kippusid ronima. Hilisemal ajal, alates kahekümnendatest, kasutati ka juba kiviaia vahel olevatele lattidele tõmmatud okastraati.

Kus taheti et aed ka lambid kinni peaks, seal tehti kiviaiale postid peale ja sinna löödi veel kaks rida latte otsa. No siis pidas lamba kah kinni. Too ju ronib muidu kiviaiast üle. Siin küll õige vanasti olid ühiskarjamaad ja karjased aga siis eesti valitsuse aegas juba tegi igaüks omale aiad ette. Ja eks ta pidi ju ka lammast pidama.

(VM 2005, Koonga v, Võitra k, M. Juhkum)

Üleronimiskohad ja väravad.

Üleronimiskohti oli ainult põlluaedadel, karjaaedadel neid polnud. Karjaaedadel olid vastavatel kohtadel lihtsalt lükatavad või ka eest ära tõstetavad latid ees. M. Juhkumi

meenutuste kohaselt olid üleronimiskohtadeks aia äärde laotud kividest trepikesed, aia enda kõrgus jäi seejuures samaks.

Aedade otstes paiknevad väravad löödi lattidest kokku või puuriti lattide otste jaoks püstpostidesse pesad. Püstpostid pandi võrudega aia otstes olevate postide vahele. Väravad tehti majade juurde, kus liikumist rohkem. Majadest eemal kasutati ka kahe posti vahelistele *nagadele* pandud, eest ära lükatavaid *hirsi*. Suurematel teedel, kus juba saksad sõitsid, väravaid ei olnud, külavaheteedel oli neid aga küll.

Maaparanduse mõju.

Kolhoosiaegadel veeti siingi palju kiviaedu raunadesse ning teede paranduseks kokku. Kohapeal maaparandajana töötanud V. Lootsman meenutab, et päästa õnnestus vaid küla lähemas ümbruses olnud aedu, mis piirasid talude aiamaid. Need, mis olid juba üle kilomeetri külast eemal, need veeti kõik minema.

Ja üks see pilt oli ju eriti alguses üsna masendav, sest kiviaedade ümber kasvasid puud ja põõsad, mis maastikku ilmestasid ja varju andsid. Traktoriplaadiga veeti, teine lükkas kivid peale, esimene vedas ja nii ta läks. Ja peale lagedakslükkamist oli see pilt ikka kole küll. Maastik oli ikka täiesti teise ja võõra näoga. Aga mis parata, üks maaparanduskoondisel olid kõrgemalt poolt suured plaanid ette antud ja ikka palju aedasad läks hunnikutesse. Ja pärast käisid siin veel palju aastaid need merekooli õpilased abis kive korjamas ja lõpuks ka veel need turuvarblased. Kivikoristamine oli igal aastal enne kevadkülvi, kivi korjajad läksid ees, kultivaator järgi ja siis alles külvimasinad. (VM 2005, Koonga v, Koonga k, V. Lootsman).

Üks kivipurustamismasin seisis siinsamas lähedal kah üleval. Vast poolteist kilomeetrit siit. Ja üks need aiad sinna läksid. Ja sealt veeti siis linna ja igale poole mujale seda killustikku. /---/ Enne olid siin ikka kõigi majade ümber kiviaiad ja põldude ja karjateede ääres kah. Aga nüüd ei näe sa enam midagi, kõik nad on kadunud, ainult mõni üksik kivi hunnik välja peal on veel alles.

(VM 2005, Koonga v, Võitra k, M. Juhkum)

Koonga kandi kiviaedadega seotud pärimuslood.

Emuküla (Mihkli) surnuaiaga seoses on V. Lootsmanil meeles järgmine lugu:

See kirik on ju väga vana – vist kaheteistkümnendast või kolmeteistkümnendast sajandist. Ega täpset aastaarvu küll ei tea. Aga surnuaed on alles 1903-st aastast ja Kelbaste mõisnik oli andnud oma maad siis selleks. Ja üks ta alguses oli väike, nüüd on kolm korda suurem. Ja siis alguses oligi nii et tulid loomad surnuaeda kui nad sügisel ädala peale lasti. Ja siis andis mõisnik käsu ja talupojad tegid ka surnuaiale kiviaia ümber.

Eelmise sajandi kahekümnendatest-kolmekümnendatest on kohalikul rahval meeles pärimuslugu, kus kiviaed piiride nihkumisel „ümber koliti”. Maapuudus oli üldine ning ühel mehel jäi talupiiride muutumisel vägev ja vana kiviaed keset põldu. Umbes 3 meetrit piirist. Ja mees ladunudki aia teise kohta ringi, et oma maad kasutada saaks. (VM 2005, Koonga v, Koonga k, M. Pärna)

3.2 Kihnu saar.

Kihnu kiviaiad on raudkivist, sest paekivi saarel ei leidu. Aedade kõrguseks on kolmveerand ja aluse laiuseks samuti kolmveerand meetrit. Aedade külglõige on trapetsikujuline – harja laius on tavaliselt 40-50 cm. Rohkesti on vanu kiviaedu säilinud Linakülas, kuigi suur osa nendest, mis väiksematest kividest tehtud, on tihtipeale üsna laiali vajunud ja võssa kasvanud. Vanade aedade asemed teede ääres on üldiselt hästi jälgitavad – avatunal maastikul markeerivad neid võsaribad. Omapärane on Linaküla tanuma vanade aedade asetus – nad on vaid külatänavale merepoolsel küljel. Kohalike elanike väitel on see nii sellepärast, et need aiad on tehtud külast mere poole jäävatelt heinamaadelt kogutud kividest. Sellega seondub pisut ka pärimuslugu kunagi Kihnus olnud vangidest:

Vat siin on ju puha merepool külges need kiviaiad, teisel pool pole ühtegi. Nad on ju mere poolt kokkuaetud kividest tehtud. Siin see mets mere pool külges oli ju kõik mere vee aetud kive täis. Kõige esimesed pidid olema vangid kes siia Kihnu maa peale saadeti, siis ei olnud siin ju inimesi ja nii nad siia saadeti. Ja üks need kah olid teinud neid aedasid. No see oli ikka ammu küll. Rootsi aegas oli see. (VM 2005, Kihnu v, Linaküla, naine s 1924)

Viimasel ajal on hakatud siiski paremini säilinud ja eelkõige majade juures olevaid aedu võsast välja puhastama ja ka üles laduma.

Ka Kihnus oli aedade tegemise peamiseks ajendiks põldudelt liigsete kivide koristamine. Teine põhjus oli loomade aiamaast eemalhoidmine. Aedade sirgusele ja mõõtude täpsusele ei pööratud siingi vanasti mingit erilist rõhku. Külade ääres kulgevad aiad jälgisid teekõverusi ning põldude äärsed aiad võisid kohati, kus rohkem kive välja tuli, ka märgatavalt laiemad olla (vt foto nr 022).

Uuemal ajal on kiviaedade ehitamine-parandamine küsitletute üksmeelse hinnangu kohaselt jälle moodi läinud. Kive aedade ehituseks veetakse mere äärest, sest seal on neid hõlpsam korjata. Aedade ehitamine-taastamine kui traditsiooniline töösus on siin üldiselt hästi säilinud – vajalikud oskused on enamikul noorematest meessoost saareelanikest olemas ning pädevate ehitajate leidmine ei ole probleem. Töö hinnad, tõsi, on jõukohased eelkõige keskmisele Tallinnas töötavale maaomanikule.

No mehi leiab aedade juurde ikka aga nad tahavad ka head raha. Nooremaid mehi, kes kõvemini tööd teha jaksavad, neid on merel kibedasti vaja. Vanemad jälle ei taha kodust väga väljas käia, oma toimetus kah tarvis teha ja kus sa igale poole jõuad. Kallis töö on jah see aedade tegemine. Aga no kus siis linnast tulnud suvitajal raha pole – ja meie mehed vaatavad kah ikka kust paremini saab ja seal siis teevad. See need hinnad kergitab.

(VM 2005, Kihnu v, Rootsiküla, naine, s1965)

Kihnus laiemalt harvem, tihedamalt just Linakülas hakkab silma hulk uuemal ajal puhtalt dekoratiivsetel eesmärkidel rajatud, väga sirgelt ja puhtalt laotud kiviaedu. Neid on tehtud nii õueala kui ka kiviktaimlate piirdena. Põldudevaheliste aialõikude taastamiseni pole siiski jõutud. Linakülast pärinevad andmed ka ühe omapärasema kiviaia kasutusvõimaluse kohta – nimelt asus ühe siinse rannaäärse karjamaa kiviaia all peidik, kuhu mahtus kaks meest. Ning peidikust oli 1941. aasta mobilisatsiooni ajal ka reaalset kasu – sõdurid, kes jookseksid püüdma saadeti, ei suutnud sinna varjuleläinud kaht noormeest leida. (VM 2006, Kihnu v, Linaküla, naine, s1930)

Kihnu lõunaotsas Rootsikülas on räägitud lugu, mille järgi olid neid kiirema mehelesaamise nimel öösiti valgesse rietatuna mööda kiviaedu jooksnud (VM 2006, Kihnu v, Rootsiküla, naine, s1972)

Kihnu surnuaeda ümbritseb väga ilus ja keskmisest kõrgem kiviaed, surnuaia pinda on kohalike elanike andmetel ka paar korda laiendatud ning ka ümbritsevat aeda sellevõrra juurde ehitatud (vt fotod nr 020 ja 021).

Kihnlaste tegevusalade hulka kuulus ka rannast kivide korjamine, nende transport laevadega ning müük lähemates sadamates, peamiselt Riias. Tõenäoliselt kasutati kevadisel aedade tegemisel ning põldudelt kivikoristamisel ka vastavaid spetsiaalseid tööriistu, eriti 20 sajandi alguses kasutusele võetud „kivihangu” – tugevat kaheharulist konksu, millega merepõhjast kive paati tõsteti. (Kalits 1959: 178)

3.3 Lisaandmeid Pärnumaa aedade kohta

Tõstamaa kandis leidub kiviaedu eelkõige vanemates mereäärsetes külates – Kasknas on mõisakompleks, mis pärineb aastast 1865 ja kuulus kunagi Pärnu linnale. Siin on palju kiviaedu, enamus metsa kasvanud. Tüüpilised maakiviaiad, kohati ka paekivi.

Ilusate kiviaedadega on ümbritsetud ka Tõstamaa kalmistu, mis on minu hinnangul üks ilusamaid surnuaedu Eestis. Ühelsamal maalilisel künkal on sõbralikult koos kolm eri ajastust pärinevat surnuaeda – vanem ja uuem luterlik ning nende vahel õigeusu kalmistu.

Vanu, äravajunud ning osaliselt võsastunud kiviaedu leiab nii Võiste lähedalt Häädemeeste vallast, Tali küla lähedalt Tali vallast ja Kanaküla lähedalt Saarde vallast. Kanaküla lähistel Pale jõe ääres asuva Kuislaoja kinnistu piiril on vähemalt 500 meetri pikkune ja alusest ca 2 meetri laiune kiviaed, mille külje alla on seitse-kaheksakümmend aastat tagasi rajatud ka kraav. Aed on laotud üsna suurtest kividest ning rajatud oma pikkuse kohta päris sirgelt, kõrgus on ca 0,8 meetrit. (VM 2005)

4. Raplamaa kiviaiad.

4.1 Kehtna vald

4.1.1 Kalbu küla

Rapla maakonna üks kiviaiarohkemaid külasid on Kehtna lähistel asuv Kalbu. Tegemist on tüüpilise tiheda asustusega küla, samuti on oluline paikkonna põldude suhteline kivirohkus.

Vanaisal oli siin põldu kündes ikka vana viht vöö vahel. Nii kui adratera kivi vastu kõlksu tegi, nii torkas ta kohe vitsarao maha. Et pärast oleks hea kivi üles leida. Ja siis tuli kohe kivivedamine kündmisele otsa. Püüti ikka aega leida et saaks neid (kive) välja kangutatud. Olid kohe spetsiaalsed pikad puust latid ja kangid et ikka kivi kätte saaks.

(VM 2005, Kehtna v, Kalbu k, mees, s1951)

Ega need vanad aiad siis mõrdiga ega millegagi seotud ei olnud. Ikka kivi kivi vastas. Et ega seal oli ikka sellist ladumise kunsti kah natuke. Ja eks teinekord juhtus et mõni vähe kehvem kivi sattus sisse ja aed hakkas sealt kohast vajuma. Siis laoti jälle ringi.

(VM 2005, Kehtna v, Kalbu k, mees, s1915)

Põldude vahelisi aedasid Kalbu küla ümber praktiliselt polnud, ka piiriaedu oli üsna vähe. Üsna korralik aed oli küla sissesõidutee ja kõrvalasuvate põldude vahel, see tehti ja hoiti korras selleks, et mööda tänavat karjamaadele aetavaid loomi põldudele minemast hoida. Küla kasutas veel esimese Eesti Vabariigi ajalgi ühiskarjamaad, mis oli sel ajal Kesk-Eestis üsna haruldane. Põhjuseks ilmselt ridakülale sarnanev ülesehitus ja asustuse üldine tihedus – taludel oli hulganisti põlde lahustükkidena ning need asusid majapidamistest teinekord üsna kaugel. Tee ja karjamaa vahel oli kiviaedu vaid kohati, siin kasutati eelkõige puuaedu.

Talude endi ümber on vanu kiviaedu veel üsna mitmes kohas säilinud. Vanemate Kalbu küla aedade ehitusaega ei oska 90 aasta vanune külaelanik Reino Bernhard täpselt öelda – küllap olid nad enamvähem samas kohas juba mõisaajal, samuti tehti neid jaokaupa juurde, sest korraga nii palju kive välja ei tulnud. Oli ka kivivaresid. Kivihooneid käisid siingi Peipsiääre venelased ehitamas ning see, mis hoonetest üle jäi, läks aedadesse. (VM 2005, Kehtna v, Kalbu k, mees, s1915).

Palju kurja on Kalbu aedadele teinud lohakad autojuhid ja traktoristid:

Küll ja küll olen ma pidanud neid siin uuesti üles lappima ja parandama. Ikka ja jälle tuleb mõni mees neile hooga selga. Ja siis see talvine lumelükkamine. Kus sa sealt Kirovetsi otsast viitsid vaadata kui kaugel see sahtera on. Ja ta võtab ju sellise lumevalli ette et võib ka puhtalt lumega midagi paigast ära lükata. (VM 2005, Kehtna v, Kalbu k, mees, s1951)

Üsna küla keskel asuva Välja talu aed on teistest Kalbu aedadest hulka kõrgem – keskkeltläbi 130-150 cm, kuna seda on kuuekümnendail, peale küladeede tõstmist-pindamist, korrastatud ja ka kõrgemaks ehitatud (vt foto nr 040). Muud külatänava äärsed aiad on jäänud vanale kõrgusele – hetkel siis 30-40 sentimeetrit üle tänavapinna. Välja talu peremees hindab õueaedade sajanditaguseks kõrguseks kuni poolteist meetrit. Nende vanust näitavad ka kõrvale kasvanud suured puud, mille juured kipuvad aedadele endile liiga tegema. Reino Bernhardi mälu järgi olid Välja talu aiad ka vanasti teistest Kalbu küla aedadest peajagu üle. Ja seda küllap ilu pärast, korralikult laotud kõrged aiad olevat selles peres omamoodi traditsioon.

Kiviveoks olid siinkandis eraldi riistad olemas. Olid erilised kelgud ja ka vankrid. Nende täpsemat kuju aga küsitletud ei mäleta.

Ka kivide lõhkumine oli väga levinud. Lõhuti eelkõige püssirohuga.

Värvaid oli aedadel vaid õue sissesõiduteede otsas, küladeedel endil oli neid õige vanasti. Väravad olid tavalise Põhja-Eestile omase kujuga – neli-viis horisontaallatti ja otstes püstpostid.

Kahjuks on lisaks maaparanduskampaaniatele palju endisaegseid küladeede äärseid kiviaedu ka eraehitustele minema veetud.

Siin vene aegas oli üksvahe selline asi et kuuleme – kolaki ja kolaki käib seal tänava pool. Läksime isaga siis vaatama. Veoauto oli ette aetud ja mehed loopisid muudkui aia pealt kive auto peale. Et neil ehitusele kive vaja. Vundamendi jaoks. No eks sealt oli hea võtta siis. Ja keset päist päeva veel. Isa riidles nendega, et kas te minu tööd ja vaeva üldse ei austate... Et kas põllu peal neid kive vähe on – hunnikuid igal pool, muudkui sõida juurde ja aja peale. Aga no kus, polnud neil seda viitsimist. (VM 2005, Kehtna v, Kalbu küla, mees, s1951)

Uuemal ajal hakkab aialadumine taas moodi minema ning vastava töö katsetajaid tuleb ka Kalbu küla elanike hulgas iga aastaga tasapisi juurde. Ja mõnel kukub see töö üsna hästi välja. Samuti pööratakse siingi aia sirgusele ja ühtlusele tänapäeval enam tähelepanu kui vanasti.

Siin võib vaadata ka uut ja hästi tehtud kiviaeda, see on seal Puusepa talu väravas (Hilisemal mõõtmisel selgus, et aia kõrgus oli ca 50-60 cm, laius 60 cm). Ja see on küll ilusti tehtud, ilusam veel kui neid vanasti tehti. See on nagu iluaed kohe. Aga muidu on nende

vanade aedadega kehvasti, neid oli ikka terve külatee äär täis. Ma mäletan poisikesest peast et sinna olid ka pääsukesed omale pesasid teinud. Ja mõni väiksem loomakene oli kah sinna oma pesa teinud. Aga teedevalitsus vedas nõukogude aegas kõik siit minema. Ristikivid, mis kiviaedade otsas olid, need veeti kah minema. Põldude endi vahel aedu polnud aga tee ääres oli küll. Aga ainult ühel pool tee ääres – teisel pool oli karjamaa, sinna polnud aeda vaja.
(VM 2005, Kehtna v, Kalbu küla, mees, s1915)

4.1.2 Linnaaluste küla

Linnaaluste külas Raplamaal on säilinud veel mõningaid kividest laotud piiriaedu, samuti ka metsa kasvanud vanu, karjamaade ääres olnud aedu. Samas külas asuva Nõmme talu peremehe sõnutsi olid siinse küla erinevate talude põldude vahelised piiriaiad olnud suhteliselt madalad, kõrgusega alla poole meetri ja ebakorrapärase kujuga. Loomi need aiad ei hoidnud – kus loomade eemalhoidmine vajalik, seal kasutati kiviaiale juurdeehitatud lattaeda. Olulisim aedade funktsioon oli seega lisaks piiri markeerimisele ka kivide ladustamine. Materjalina oli kasutatud nii raud- kui ka paekivi. Raudkivi on siin aedade müüripildis siiski enamuses.

Kolhoosiaegse maaparanduse käigus, 1970-ndate algupoolel sai siingi enamik põldude vahel, talupiiridel paiknenud aedadest raunadesse kokku lükatud ning killustiku saamiseks minema veetud. Siiski tuleb tänapäevalgi kündmise käigus vanadelt aiakohtadelt kive välja. (VM 2005, Kehtna v, Linnaaluste k, mees, s1935).

Linnaaluste külas asuva Kungla talu lähedal metsas leidub mitmeid vanu karjaaedu, neist üks paremini säilinuid on ehitatud tõenäoliselt 1920-ndatel. Viimati mainitu näol on tegemist üsna kõrge ning ühtlaselt laotud aiaga.

Vanimade siinsete säilinud aialõikude asukohad sama talu metsa ja riigimetsa piiril on aga maaomaniku pilgu läbi pisut kummalised, sest ei ühti endisaegsete teede ega piiride asukohaga. Kungla talu perenaine rõhutab mainitud aialõikude ladumise hoolikust, samuti on ladumisel kasutatud üsna suuri kive. On tõenäoline, et kõnealused aiad pärinevad mõisaaegadest, sest nende ümber oli veel paarkümmend aastat tagasi vähemalt saja-aastane kuusik.

Kiviaia ladumist on edukalt katsetanud ka Kungla talu pererahvas. Talu sissesõidutee ääres piirab koplit tagumisest otsast nüüdseks juba viie aasta vanune, ühtlaselt ja hoolikalt laotud kiviaed. (vt foto nr 077) Selle valminud osa pikkus on üle 100 meetri, ladumistööd on

plaanis jätkata. Aia kõrgus maapinnast on 130-140 cm piirimail, aluse laius on umbes üks meeter ja harja laius ca 80 cm. Viieaastase „katseaja” jooksul on sellel aial välja vajunud vaid üks koht, mis on rajatise üldmahtu ning ladumisel kasutatud kivide suhteliselt tagasihoidlikke mõõtmeid arvestades väga hea tulemus. Huvitav on, et kirjeldatud aia ehitajaks oli pereema koos tütardega.

„Eks ta ole selline huvitav ja omamoodi tegevus. Ja kohe kuidagi hea on teha, nagu puhkuse eest.” (VM 2005, Kehtna v, Linnaaluste k, naine, s1962)

Kungla talu kiviaiaga seonduv illustreerib Anu Kannikese uuringuid, mis näitavad, et kodu ja selle ümbruse disain ning kujundus on peaaegu eranditult naiste ülesanne – 76% peredest sisustab ja kujundab kodu põhiliselt pereema ning 16% peredest tehakse seda ühiselt (Kannike 2002: 179).

4.1.3 Paluküla Hiimäel asuvad aiad.

Maavalla Koja võrgulehekülje andmeil on Paluküla Hiimäel asuvat kiviaeda arheoloogiliselt uuritud ning sealt leitud söeproove ka dateeritud, mis annab üsna täpse info aia ehitusaja kohta. Söeproovi uuring tehti Tartu Ülikooli Geoloogia Instituudis ja dateering langes ajavahemikku 1780+/- 40 aastat. Hiimäele rajatud kiviaia esmane funktsioon on seni ebaselge, aga siiski on vägagi tõenäoline, et see rajati hiie või seal asunud ohvripaiga kaitseks. Arheoloogide tähelepanu pälvis kiviaed seetõttu, et selle rajamist majanduslikel kaalutlustel on raske põhjendada. Aed on ehitatud poolkaarekujuliselt sulglohu piirava järsu nõlva keskele.

Söeproovid koguti 2004 suvel toimunud arheoloogilistel välitöödel. Uuritud 1,5x4m suuruselt alalt kivide vahelt ning mujalt lähiümbrusest ei saadud arheoloogilisi leide (va paar aknaklaasi kildu). Küll aga koguti kivide vahelt ja aia alt rohkesti suurte tükkidena säilinud sütt. Algselt umbes 1 m kõrgune kiviaed on praeguseks pea täielikult pinnasesse mattunud. Ühe teooria kohaselt võidigi aed laduda selleks, et takistada pinnase vajumist lohku. (Maavalla Koda 2005)

4.2 Märjamaa vald

4.2.1 Sooniste küla

Pärandkultuuriuurija Lembitu Tarangi suulistel andmetel on ohtrasti väga vanu ja ilusaid kiviaedu Märjamaa valla Sooniste kandi umbes pooleteist sajandi vanustes metsades. Küllaltki mõistatuslikuks tuleb uurija sõnul pidada mainitud aedade hulgast mõne suurema ja silmatorkavama mõõtmeid ja asendit. Neist üks paremini säilinud on tänapäeval pea meetri jagu kõrge ja sama lai (vt foto nr 043). Aia tervena säilinud osa pikkus on üle 400 meetri, mis jookseb sirgelt pealtnäha täiesti ebaloogilises kohas. Aia sihis edasi liikudes on selle ase küll teede ja raielankidega kohati lõhutud, kuid samas jälgitav veel ligi kilomeetri jagu. Siin võib olla tegemist vana piiriaiaga Leevre ja Käänre mõisamaade vahel, kuid samas tekib õigustatud küsimus - miks oli vaja suhteliselt tihti muutuvat mõisapiiri sedavõrd põhjalikult markeerida? Ajaloost on teada, et mõisate ääremaade külasid müüdi ja osteti üsna tihti ning mõisapiirid muutusid vastavalt. Kahe kilomeetri pikkuse aia ehitamisel võiks olla siiski mingi tõsisem, tulevikku suunatud eesmärk või otstarve. On avaldatud ka arvamust, et need võisid olla ka külakogukondade piiriaedadeks, kuid ka sellele väitele ei ole L. Tarang'i sõnutsi kuigi lihtne ajalooallikatest tuge leida. (VM 2005, Haapsalu linn, L.Tarang)

Mainitud aed ei ole sugugi ainuke, siinsetes metsades on teisigi kiviaedu, mille ehitamisaegne otstarve jääb hetkel teadmatuks. Kilomeetritepikkuste sirgete servadega kõlvikuid ei teata ka ajaloolises, kirjalike allikatega kaetud maakasutuses. Lembitu Tarang'i hüpoteesi järgi võib olla tegemist ka millegi Ölandi keskel jooksva üle kümne kilomeetri pikkuse kiviaia sarnasega, mis oli kahe kohaliku muinasaegse üliku maade piiriks. Igal juhul, kuna me nende rajatiste otstarvet ei tea, siis oleks hädavajalik säilinud aiaosad säilitada, lootuses, et kunagi tulevikus selgitatakse nende ajalooline roll. Kahjuks on üks naabruses asuvast, kirjeldatud aiaga paralleelselt jooksvast väga vanast ja pea kilomeetripikkuse jälgitava asukohaga kiviaiast langenud metsaomaniku omavoli ohvriks – aed on vähemalt 150 meetri ulatuses buldooseriga metsa väljaveotee täiteks lükatud. Kirjeldatud Sooniste kiviaia peal lasub sedavõrd tüse samblakiht, et kohalkäinud bioloogide hinnangul võib rajatise tõenäoline vanus olla ka üle kolmesaja-neljasaja aasta. Nimelt on võimalik kiviaia peal kasvavate erinevate samblaliikide, samblike ja vetikate koosluse järgi enamvähem täpselt määrata nende kasvamahakkamise hetke ehk siis laiemalt võttes ka aia ehitamise umbkaudset aega. Samuti oleks väga huvitav mainitud aialõikude kivimi geoloogiline ekspertiis, sest paekivil on omadus vähehaaval vees lahustuda ning küllap on võimalik mingite kivimi

pinnauuringu meetoditega välja selgitada, millal konkreetne kivimitükk murtud on. (VM 2005, Haapsalu linn, L.Tarang)

Samblike kasvu järgi vanuse selgitamise perspektiivikusest oli juttu sissejuhatuses. Geoloog Alar Rosentau kommentaari järgi ei ole aga geoloogilise dateerimise tõenäoline täpsus kuigi kõrge, kuna kivimi omadused ning konkreetsete ladustamistingimused on määrava rolliga ning reaalsest situatsioonist tingituna väga suurtes piirides erinevad. (A. Rosentau suulised andmed)

Ohtrasti on L.Tarang'u andmetel kiviaedu ka Soosalu küla lähedastes metsades. Siin on üldse igal sammul vihjeid vanale asustuspiirkonnale, mis nüüdseks pea täielikult metsastunud. Soosalu kohta käib ümbruskonnas ka legend, mille kohaselt on tegemist Põhjasõja-järgse katku tõttu tühjaks jäänud piirkonnaga. Kahjuks ei ole keegi seda lugu lähemalt uurinud-kontrollinud. (VM 2005, Haapsalu linn, L.Tarang)

Raplamaa lõunaosas, endise (kuni 1950 a-ni kehtinud haldusjaotuse kohaselt) Läänemaa alla kuulunud Velise valla piirkonnas (tänapäevase kuulumise ala Märjamaa valla lõunaosas), on pärandkultuuriuuriija Jürgen Kusmin teostanud metsas asuvate pärandkultuuri objektide pilootinventuuri, milles kuulusid vaatluse alla ka hävinud talukohad, mis asuvad hetkel metsamaadel. Nende eelinventuur andis tulemuseks ligi nelisada objekti – ja on enam kui tõenäoline, et neist enamike juures on säilinud ka nüüdseks metsa kasvanud vanu taluaedu. Üks oluline inventuuri käigus tehtud järeldus on ka see, et kiviaiad, nagu ka paljud teised pärandkultuuri objektid on maastikuelementidena ka samal ajal vääriselupaigaks. (vt Kusmin 2005)

Raplamaa peatüki lõpetuseks võib lisada, et siin leidub ka üsna vähe kivistusega piirkondi, kus kiviaiad pea täiesti puuduvad. Läänemaal asuva Hanila valla Rame küla elanik Helmut Polberg ja ka mitmed teised Läänemaa inimesed on teineteisest sõltumata kivivaba piirkonna nõ näidisena maininud Raplamaa edelaosas paiknevat Vigala kanti.⁹

⁹ Vt ka Eesti kivisuskaarti lisas 7.

5. Saaremaa, Muhu ja Hiiumaa.

5.1 Saaremaa kiviaiad.

Saaremaa kõrge kivisus, aga tõenäoliselt ka auväärse eaga ning tihedad ülemerekontaktid on tinginud nii kiviaedade endi kui ka nende ehitustraditsiooni laialdase leviku. Selle suuremas osas väljakujunemine toimus (arhiivandmetega kinnitatuna) 17. sajandiks (Ligi 1963: 93). Ülejäänud Eestist eristab Saaremaad muuhulgas ka see, et seal eksisteerisid 19 sajandi lõpust aedadega seonduvat reguleerivad kohalikud määrused¹⁰. Ning enne määruste väljaandmist tavaõigusel põhinevad „üleüldised pruugid“, mille järgi langetasid otsuseid ka vallakohtud. Nende järgi pidi hinnalisema maa kasutaja/omanik tegema aia vähemhinnalise vastu (näiteks põllu ja heinamaa vahele põllu omanik) ning see, kes aia ehitas, pidi selle ka korras hoidma. Ka kiviaedade kõrgus oli määratud – see pidi olema vähemalt neli jalga ehk ca 122 cm. (vt Saron 2007).

Saaremaale on pikka aega iseloomulikuks olnud loomade karjatamine ilma järelevalveta. Seegi tingis korraliku tarastuse. Kui Eesti mandriosa viljaka pinnasega aladel põllud aja jooksul laienesid, siis Saaremaal jäid põllud suhteliselt väikesteks. Seetõttu ehitati siin korralikud aiad eeskätt põldude ja heinamaade, aga ka õuede ümber. (Liiv 1962: 41, VM 2005, 2006)

Ilmekamad Saaremaa kiviaiapiirkonnad on järgmised – raudkiviaedu leiab Karu järve ümbruses, Pihla, Kärla ja Kaarma valdade kandis, aga ka Sõrve poolsaarel. Paekiviaiad – Tagaranna, Lümada, Leisi. Kõige rohkem esineb Juta Saroni hinnangul segavarianti, kus pae- ja raudkivi koos. Selline aed on väga püsiv, kuna paekivi aitab raudkivi siduda. Raudkivid, eriti suuremad, laotakse tavaliselt aia põhja, õhemad ja ebakorrapärasemad paekivid aga ülespoole. Õhukesed paetükid võivad olla ka üsna korrapärase kihtidena peamiselt raudkividest koosneva aia vahele laotud. Peamiselt paekivist koosnevad aiad (mille põhja on tavaliselt laotud vaid väga üksikud raudkivid) võivad oma ilmelt olla samuti erinevad. Selle põhjuseks on paekivi omadused. Näiteks Lääne-Saaremaa Leedri küla pae- ja raudkivist aedades on paas tugevas ülekaalus. Sealsete aedade (ka ainult lubjakivist koosnevate) paas on enam-vähem korrapärane, võrdlemisi paksudes tükkides ning seetõttu on

¹⁰ Käesoleva töö lisas 2 võib lugeda Saaremaa aedade seadust aastast 1911.

aedade küljed siledad. Paksema pae puhul on aiad üldse korrapärasema kujuga, eriti kui neile on neljakandilised korrapärased plaadid rõhtsalt peale laotud. Sama tuleb mainida ka Kaarma kandi esinduslikumate aedade kohta, kus ladumise ühtluse ja materjalivalikuga saavutatakse lausa steriilne üldmulje (vt fotod nr 064, 065, 066 ja 067). Hoopis teiseilmelised on aiad seal, kus pinnas on väga paene ja paas on õhuke. Sellise omapärase ilmega aiad on näiteks Lääne-Saaremaal Atla külas, kus need laotud paeprügist. Sel juhul on sarnaselt Põhja- Eestile üksikud suuremad paeplaadid pandud aia põhja ka püstiselt. Vähem kui raud- ja paekivist ning üksnes paekivist aedu esineb üleni raudkivist laotud aedu. (vt Saron 2007)

Käesoleva töö käigus Saaremaal toimunud välitöödel on selgunud, et olulisimaks aiaks peetakse tänapäeval siiski õueaeda, mille hulka kuulub reeglina ka köögiviljaaed ja teinekord ka kartulimaa. Kuna külad on siin tihedalt koos ja talud väikesed, siis on ka aedade funktsioonide osas pilt väga kirju. Õueaed on suure tõenäosusega samaaegselt ka külatänava äärne aed, põlluaed, karjaaed jne. Aedadele anti tavaliselt ka „nimed”, mis aga iseloomustasid nende esmast ja nimetaja jaoks olulist ülesannet. Tihti leiab metsaservades ja vanadel karjamaadel väga vanu aedu – maatükkide piirid on muutunud, uued aiad ehitatud aga vanad jäänud. Pildi selgitamise huvides tuleks vastavat konteksti detailselt kirjeldada iga üksiku aia või ka maatüki puhul eraldi.

See, kui palju oli aedu põldude ümber, sõltus otseselt põllult välja tulevate kivide hulgast. Pihtla kandis oli ka ühe talu piires eri põllutükkide vahelisi aedu, mille ainuke arvestatav funktsioon saigi olla vaid kivide ladustamine. Külast kaugemal olevad põllud ja heinamaad ei olnud kuigi tiheda tarastusega ning neil leidis ka kivikangruid. (VM 2005, Pihtla vald, Pihtla küla, mees, s 1973)

Eraldi meistreid kiviaialadumise peale pole Saaremaal ajalooliselt kunagi olnud, uuemal ajal on aialadujaiks reeglina küll iga külas omad, teada-tuntud mehed, aga keegi küsitletutest pole öelnud, et see töö põhimõtteliselt keeruline oleks. Lihtsalt mõnele „sobib see töö paremini”. Samuti on iga enesest lugupidav maamees ka ise mõne jupi aeda ladunud (vt foto nr 061).

Rohkesti leiab Saaremaal segakonstruktsioonis aedu, kus kiviaia sisse on laotud postid ja neile latid löödud või traat tõmmatud. Aia sisse laotud postid kestavad kaua, sest nad kuivavad hästi ära ja ei puutu maaga kokku. Kõrgendus tehakse eriti tihe lammaste puhul. G. Ränga mälestuste järgi kasutati Saaremaal Karja kihelkonnas kiviaia kõrgendustena ka harulisi kadakakände, et loomi peletada (Ränk 1979: 42) Siia kuulub ka “kadakatega

materdamine”, kus kadakaoksad pandi aiale risti peale ja nende otsa veel üks kiht kive. (vt Saron 2007, VM 2005)

Kolhoosiaegadel kasutati aia kõrgendustena väga erinevaid kättesaadavaid materjale (vt fotod nr 058, 062, 063, 075 ja 076). Laialt levinud kõrgenduseks on aia sisse laotud puust postide külge kinnitatud eterniitplaadid, mida tihti ka üle värvitakse. Teinekord leiab ka aedadest endist väga erinevaid tööstusliku päritoluga kive – tellise- ja betoonitükke jms (vt foto nr 074). Kuressaare ümbruse külates leiavad aia kõrgendustena sageli kasutamist nõukogude armee lahkumisel mahajäänud augulised metallplaadid, millega kindlustati pinnast ajutiste teede ja lennuväljade rajamisel. Tänapäeval on moes ka erinevad värvilised traatvõrgud ning samuti võib kiviaia harjale edukalt kinnitada elektrikarjuse traadi. (VM 2005, 2006)

Saaremaa väravad on läbi aegade ühed Eesti uhkema ning paremini viimistletud olnud. Ka küla vahel olid vanasti väravad kinni – mööda külatänavat liikudes oli neid iga majapidamise piiri kohal. Õueväravani viiv sissesõidutee oli vankriga ladusama õue pööramise eesmärgil tihti laotud kaarjana. Sissesõidutee laius on aga üsna erinev – ja uuemal ajal laotud aedadel võib see olla isegi 4-5 meetrit, jäädes tavaliselt siiski 3 meetri piirimaile. Külavahelistel teedel olnud väravad kadusid umbes viiskümmend aastat tagasi, koos loomapidamise järkjärgulise vähenemisega. Enamus külatänavatest on ka tugevasti täidetud ja laiemaks tehtud – see protsess hakkas juba kuus-seitsekümmend aastat tagasi koos loorehade, kombainide ja teiste laiemate põllutööriistade levikuga. (VM 2005, Pihtla vald, Pihtla küla, naine s 1950)

Õueväravad olid Karjas ainult loomade ja sõidukite tarvis, inimesed kasutasid eelkõige ülekäigukohti ('koopel') (Ränk 1979: 43).

Väga levinud on jutud kiviaedadest kui heast peidukohast, vastavaid lugusid sisaldav perepärimus on olemas pea igal põlisel talukohal. Enim on aedadesse peidetud viimaste sõdade ajal – relvi, raha ja ka dokumente.

Üsna paljudes Saaremaa majapidamistes on õue tagumist osa piirav kiviaed omamoodi jäätmaaks, kohaks, mille peale igasugu vana kola jalust ära tõsta ning mille taha teinekord ka lihtsalt prahti visata. On seegi omamoodi vihje aiale kui läbinisti praktilisele, mitte dekoratiivsele rajatisele. Uuemal ajal on prahiviskamise komme kadumas. (VM 2005, 2006)

Sama pilti, kus kohe aia taha kipuvad kerkima prahihunnikud, näeb pea kogu Eesti surnuaedades. Prügi kui ökosemiootilist nähtust uurinud semiootik Riste Keskspaik kirjeldab

prügi ilmumise kohtadena eelkõige piirialasid, mis sotsiokultuuriliselt väljendavad erinevaid üleminekuid – mina-mitte mina, kultuur-mitte kultuur, kultuur-loodus jne. Need üleminekud illustreerivad suurepäraselt toodud kategooriate taotluslikku puhtust – prügi näol eemaldatakse kultuurist sinna sobimatu. (Keskpaik 2004: 69) Niisiis on prügi tekkimine selgeks vihjeks ka konkreetse aiakoha mõtestatusest piirina kodu ja välis-ilma vahel.

Paljud Saaremaa rannalähedastest kiviaedadeist on kolhoosiajal sadamate täiteks veetud. Kivimaterjal, mis aedadesse pandud, on kohati suhteliselt väikesemõõduline ja sisaldab nii pae- kui ka raudkivi. Siiski on aedade alumised kivid päris suured, sest sinna pandi see materjal, mida ehitusel kasutada kuigi mugav polnud. Taluaiad tehti üsna suvaliselt, kivid veeti vankriga juurde ja laoti enam-vähem üles. Tänaväärsed õueaiad olid suhteliselt kõrged, pooleteist meetri jagu (vt fotod nr 059 ja 060). Karjamaade aiad oli pisut madalamad. Viimasel ajal on aedade taastamine kaunis populaarne, kohalikes lehtedes on ikka ja jälle kuulutusi, kus aialadujaid otsitakse. Selle töö eest pakutakse ka üsna head tasu. Uued aiad on Valjala valla Siiksaare küla elaniku Tõnisots, Altmari (sünd 1921) sõnutsi pealt tunduvalt laiemad kui vanad, viimased olid enam kuhikulaadsed, sest väiksemaid kive veeti neile iga aasta peale.

Eesti Rahva Muuseumi kirjasaatja, Kuressaare elanik A. Uus on kirjutanud Saaremaa piiriaedade ehitamisest järgmist:

Aiad jaotati külade piiride alusel. Igal külal oli oma maa. Ühe küla maad lahutas teise küla maast piiriaed. Piiriaiad jagati külade vahel. Kummastki külast tulid kokku esindajad – külavanem või ka mõni autoriteetsem talupidaja. Vabadikud ja popsid sellest osa ei võtnud, sest neil ei olnud külas isiklikku maad. Nüüd läksid volitatud isikud jaotatava piirini ja seisis vastamisi, kumbki oma küla maapiiril. Kummagile poolele jäi see pool, mis oli seistes paremat kätt.

Eelnevalt oli piiriaed mõõdetud, nüüd jagati see pooleks. Kahe küla vahelist piiriaeda kutsuti rindeaiaks. Veel praegu kutsutakse meil karjamaal üht kohta rinde aia nurgaks. Nähtavasti oli seal kahe küla karjamaa piiriaia nurk. Kui nüüd külade vahel aed oli jaotatud, jagasid kummagi küla taluperemehed selle jälle omakorda talude vahel. Kui see aed oli põldude või heinamaa vahel siis tegid seda aeda taluperemehed ise. /---/ Küla sees olevad põllud, heina- ja karjamaad jaotati samuti talude vahel. Aia mõõtmiseks oli süllapikkune sirge puu, mida kutsuti latiks. Sellega mõõdeti igale talule 9 lati pikkune aia jagu. /---/ Pops või käsitööline, kes elas peremehe maal, neile andis peremees oma äranägemise järgi oma aiast osa korrastamiseks. Aiamaterjal saadi peremehe metsast. Sel ajal veel

traataedasad ei tehtud, olid vaid puu- ja kiviaiad. Heinamaad ja karjamaad piirasid puuaiad, põllu- ja õueaiad olid suuremalt jaolt kividest laotud. Saaremaal oli maksev „aedade seadus”, viimati anti neid välja 1913 ja 1930. Peale selle tegid iga küla talupojad endi koosolekutel ise veel mitmeid täiendusi ja muudatusi aedade seaduse kohta. Kui keegi talupidajaist ei täitnud oma kohustust kas osaliselt või hoopiski mitte ja kohtusse ei tahtnud minna siis karistasid külamehed seda peremeest ise. Isegi ihunuhtlust olla ette võetud metsas aedade ülevaatusel. Igal kevadel vaadati peremeeste poolt aiad üle. Külavanema või külakümniku poolt anti külas päev teada, millal ülevaatamine toimub ja igast perest pidi keegi kohal olema. Kui peremees ise ei saanud tulla, siis saatis ta oma poja või vahest ka mõne sulase. Kui oli karjamaa või heinamaa vahel soiseid kohti ja aed tuli teha või ka parandada siis veeti talvel materjal kohale ja siis sai kevadel aeda teha ehk ka parandada.

(ERM KV 802-1, 527-530)

Jaani kihelkonnast pärineva teate järgi olid küla kiviaedade korrastamine perede vahel ära jagatud süllaviisi. Kiviaeda püstitelt pandud paekivid tähistasid üksikutele peredele kuuluvaid aiaosi (Liiv 1962: 43).

PRIA jagatavate kiviaedade taastamise toetustega kokku puutunud Saaremaa muinsuskaitse vaneminspektori Lilian Hansari sõnutsi ei ole Saaremaal uuemal ajal ette tulnud ka seda probleemi, et inimesed uute aedade ladumisel vanu aedu minema kipuks vedama. Küllap on siin oma mõju ka ümbruskonna suhtelisel kivirohkusel ning kolhoosiajast jäänud raunade suurel hulgal. Kivide leidmine aedade ehitamiseks ei ole Saaremaal kindlasti probleem. Küll on muinsuskaitsetöötajatel tulnud aga jälgida ning elanikkonda hoiatada, et kive ei võetaks kalmetest. (L. Hansari suulised andmed) Huvitav on märkida aastal 2005 rahuldatud toetustetaotluste väga kõrget, pea suurusjärgu võrra muudest Eesti piirkondadest erinevat arvu Lümända vallas. Siin rahuldati 26 kiviaia hooldamise, 8 rajamise ning 18 taastamise avaldust (vt lisa 4). Selle nähtuse põhjusena näeb Hansar Lümända valla maade väga kõrget kivisust ja seeläbi aedade rajamise hõlpsust ning samuti ka võimalust, et kohalikud inimesed tunnetavad toetuseks antud rahasummade piisavat suurus. Kuna aiad laotakse kohalike elanike puhul oma pere jõududega, siis jääb ka enamus toetustega saadud rahast majapidamisse. Enim nurisetakse toetuste puhul aga selle üle, et neid saab taotleda vaid põllumajanduslikus kasutuses oleva maaga piirnevate aedade korrastamiseks ning elamu lähedal olevad õueaiad jäävad sellest kahjuks välja. Ka Lümända vallas on kiviaedade korrastustöö peamiseks initsiaatoriks ning tihti ka realselt ehitaaks pere naispool.

Kokkuvõtteks tuleb aga nentida, et kiviaed on Saaremaa elanike jaoks üks tugevamaid-selgepiirilisi identiteedimarkereid. Vastavat kuvandit pole jätnud kasutamata ka turismi- ning reklaamitööstus.¹¹

5.2 Muhu kiviaiad.

Saare maakonna ulatuses võib eriti tihedaks pidada just Muhu kiviaedade võrku. Kiviaiaiga ümbritseti siin nii õued kui ka põllud, heina- ja karjamaad. Kiviaedade ulatusliku ehitamise tingis nii põldude kivisus kui ka puumaterjali vähesus. See töö on populaarne tänini – kel vähegi võimalik, püüab enda õue ümber olevad aiad korras hoida. Uuemat ajal pööratakse tähelepanu ka põldude äärtes olevatele aedadele.

See on ka kõigiti ootuspärane, sest Muhu kodukultuur on kõnekas ka laiemas plaanis, olles säilitanud silmatorkaval hulgal vana, rahvakunstil baseeruvat omapära. See eristub selgelt kaasaegse maaolme puhul üle-Eestiliselt märgatavast traditsioonidest võõrandumisest (Saron 2000: 133).

Mõned uurijad on pidanud võimalikuks rääkida järjepidevast kiviaedade rajamisest juba muinasajal. Muhumaa ajalugu uurinud Ago Rullingo näitab, et esimesed kirjalikud andmed kivikoristusest ja kiviaedadest Muhus ulatuvad 17. sajandisse, mil Saaremaal esimesena eestis alustati suuremahulisi maaparandustöid. Ulatuslikest kivikoristustöödest ja aedade ehitamisest Muhu-Suuremõisa mõisamaadel on andmeid aastaist 1664-1672. (Rullingo 2001: 399).

Kiviaedade tegemine nõudis aega ja kogemusi, olles seega vanemate meeste töö. Muhu aiad on enamuses maakivist, moodustades terve Eesti lõikes väga omanäolise maastiku (vt foto nr 011). Aia kõrgus on tavaliselt 1-1,5 meetrit, laius 1-1,2 meetrit, laius harjalt 0,5-0,8 meetrit. Kõigepealt tehti nn kiviaia *jalg*, st suuremad kivid veeretati (*kikerdati*) mõnekümne sentimeetri sügavusse kraavi, nii et need ulatuksid allapoole maa külmumise piiri. Selle põhjuseks on kivide üleskerkimine ehk *kivide kasvamine* – külmudes kergitab maapind kive ja

¹¹ Üsna kõnekas on siinkohal *Saaremaa viina* reklaam:

Kuidas õigesti võtta? Mõnuga!

Saaremaad sobib võtta küpsete kadakamarjade või kuuma suitsulestaga, koos saunasoojade linalakk-neidude või meresoolaste meestega, sammaldunud kiviaial istudes või värsketel heintel külitades, kõva tormi või pehme tuulega, löötpilli löugamise või külakiige krigina saatel.

Puhas Saaremaa Vodka – sügavaimast puurkaevust, parimast piiritusest, otse südamesse.

Allikas: <http://www.saaremaavodka.ee/> (viimati külastatud 14.05.2007)

ilma kiviaia jalata kergitaks maapind ka kiviaeda ja see variseks tõenäoliselt laiali. Et „külma kiviaia ära võib võtta”, see on teada ka kohalikus rahvatraditsioonis. Ilma vundamendi ehk kiviaia jalata tehtud aia puhul võib juhtuda nagu Koguvas elanud hiidlase Nigu Karla jutus, et külma pärast kesist lõikust ja enne uut külvi viis sülda kiviaeda ja kaks tündrit rukkiorast ära võttis. Nõnda veeretatigi suuremad kivid alla ja väiksemad laoti lahtiselt peale, nii et nad oma raskusega üksteisele toetudes ülal seisisid. Kõige väiksemad kivid jäid kiviaia sisse. Aja jooksul vajusid kiviaiad muidugi madalamaks, osaliselt just pinnase juurdekasvu tõttu. Lagunenud või vajunud kiviaia parandamist ja kohendamist nimetati Muhus *aia pööramiseks*. (Rullingo 2001: 401)

Enne talude kruntimist ei eraldatud perede üksikuid põllu- ja heinalappe, aiad ümbritsesid kogu küla välja ja heinamaad. Aiad tegi külakogukond ühiselt. Igal perel oli kohustus teha oma osa uut kiviaeda või kohendada vana, kusjuures määratud külaaedade osa pikkus sõltus talu suurusest. Taluõue ümbritsevad aiad tegi muidugi iga pere ise. Et aiategu ka õue ümber väike töö ei olnud, näitavad järgmised mõõtmisandmed: Koguva küla Tooma talu õue kiviaia kogupikkus on 360 meetrit ja Välja talul 405 meetrit. Taluõuesid ümbritsevad kiviaiad moodustasid aga väikese osa kogu talumaade aedadest, mis kilomeetrite pikkuselt eraldasid põlde karjamaadest. (Rullingo 2001: 401-402)

Vaatamata Muhu silmapaistvalt tihedale säilinud kiviaedade võrgule on paljud aedadest aegade jooksul kadunud. Kiviaedade osaline hävitamine sai alguse juba 19-20 sajandi vahetusel: nendega on täidetud nii Väinatammi kui ka Kuivastu sadamat. Märgatavamad kahjustused tabasid kiviaedu aga pool sajandit hiljem. Küla majanduselu ümberkorraldusega kaotasid kiviaiad 20 sajandi keskpaiku kohati oma funktsionaalse tähenduse. (Rullingo 2001: 402)

Samas säilis aga side paikkonna pärimustaustaga. Kadri Tüür, Muhu Muuseumi juhataja, on seda perioodi kommenteerinud nõnda: *“Üheksateistkümnenda sajandi lõpuks riitused üldiselt kadusid, aga isikustatud suhtlus loodusega jäi. See, et on võimalik kohelda näiteks kivi kui teist subjekti.”* (Tüür, Kivisoo 2004)

Muhumaal Pärase külas asuva Tihuse hobuturismitalu peremees Martin Kivisoo on meenutanud juhtumit, kus veel mõnikümmend aastat tagasi teadsid Koguva küla lapsed ühes kohalikus kiviaias asunud arstikivist:

Koguva lapsed läksid Igaküla kaudu otse läbi metsa Piirile kooli. Suurekivi mulgus oli arstikivi. Ja oli teada, et sinna arstikivi peale ei tohi istuda ja sinna ei tohi mingil juhul sülitada. Kõik, mida inimene sinna tõi, see jäi ka sinna maha. Kui sa sealt midagi kaasa

võtsid, siis said sa sealt kaasa ka selle haiguse, mis oli selle ohvrianniga sinna jäetud. Oli teada, et kivile ei tohi sülitada, kuid Koguva Tooma Lambula, tema siiski sülitas kivile /---/ ja tema keel läkski kärna. (Tüür, Kivisoo 2004)

Käsitöö – mille hulka ka aedade ehitamine-parandamine kahtlemata kuulub - on Muhus tänapäevani väga populaarne. Mis aga võiks olla selle põhjuseks? Kadri Tüür näeb selle nähtuse põhjusena eelkõige tugevat ning üksteise abistamisele suunatud kogukonnatunnet:

Kogukond on ikka ju huvitatud sellest, et kõigil tema liikmetel läheks hästi. See stabiliseerib, ei lase tekkida äärmustel ja hoiab sellist ühtlast taset nii ainelises kui ka vaimses. See tase on sellise võrgustikulaadse suhtlemise korral tugev ja keskmisest tugevam. Minu meelest on kaks relikti, mis ulatunud ka tänapäeva - käsitöö ja ka kodukaunistamine või aiatöö. On pandud tähele, et sellistes sumbkülades, kus inimesed saavad üksteisel üle aia kiigata, püütakse ka enam oma aedu korras hoida kui kuskil metsaveerel kus keegi sind ei näe. See majaümbruse korras hoidmise traditsioon ja, ütleme, mingid kaunima kodu võistlused, mis on eriti populaarsed just saarestikus – see on üks märk just sellisest naabritevahelisest heatahtlikust konkurentsist. Või teine asi on käsitöö, mida tehakse tänapäevalgi Muhus kollektiivselt – käsitööseltid tulevad kokku kord nädalas või üle nädala ja teevad ühte ja sedasama eset ja võrreldakse omavahel, kellel tuleb paremini välja ja kellel halvemini. Ja sealjuures räägitakse, kuidas paremini saaks. Ja see ongi eesmärk, miks kokku tullakse. Üksi toimetades sa ei tea ju, kuidas paremini saab. (Tüür, Kivisoo 2004).

Koguva külas oli ka üsna tavaline kiviaedade „kolimine” – õueala suurendamine külade laiuse arvelt. Seda tööd tegid teinekord ka naised (Priidel 2001: 58).

Muhu edelaosas asuva Vanamõisa küla elanik (mees, s 1942) räägib oma intervjuus, et siinsed aiad on vähemalt paarisaja aastased ning nende ehitamise algus on juttude järgi seotud küla tuumiku kohal kunagi asunud mõisa minemakolimiseega. Mõisasüdamest mõõdeti välja kuue talu maad. Aiad olid kõrged ja heas korras nii külas kui ka küla põldude vahel. Eristada võis aedu peamiselt kasutatud kivi liikide järgi, ehitusviisi järgi neil vahet ei tehtud. Kündmisel väljatulnud kivi paigutati üha uutesse ja uutesse aedadesse. Kivide vedu ja aedade ehitamine käis oma pere jõududega, talguid selleks ei korraldatud. Samuti ei nähtud seda mingilgi moel rituaalse tegevusena, mille juures oleks pidanud mingeid ilma- või kalendrimärke jälgima, see oli tavaline rutiinne koristus- ja korrastustöö. Metsa oli saja aasta eest Muhus väga vähe, ehitusel vajaminev puumaterjal osteti Saaremaalt sisse – ja nii ei tulnud ka puuaedade tegemine kõne alla. Küll aga võis omal ajal olla üsna suureks

murranguks see idee, et üldse kivid niimoodi kasulikult jalust ära panna – ja vaadates vanade aedade vägevust oli vanasti seda materjali ikka tohututes kogustes. Uuemat ajal, kui traktoriga kündma hakati, tuli samuti kive suurtes kogustes välja, aga vahepeal oli ju pikk periood kus künti hobustega ja suhteliselt madalalt. Hobuadraga künti ka rohkem kivide ümbert, neid ei kistud nii maapinnale kui tänapäeval traktoriga kündes.

Enamus Muhu lääneosa aedadest viidi Väikese Väina tammi ehitusele. Kivide müük ja vedu oli külarahvale üsna hea teenistus. Samas jäi äraveost kõrvale palju suuremaid kive ning ka kiviaedade jalgu, mida ei viitsitud maa seest välja kangutada. Samuti on palju kive kasutatud ka mujal ehituses – vundamentidesse ning täitematerjaliks. Muhus oli kolhoosiajal üsna tavaline praktika külade äärsete aedade pealt kivide viskamine teetammi täiteks – muul moel ei pääsenud masinatega liikuma (teede laius oli Vanamõisa külas ca 4m). Lisaks häiris elanikke kiviaedade vahelise kitsa külavahetee kinnituiskamine talvel. Kolhoosipõldude massiivistamise käigus lükati ka enamik põldudel olevaid aedu ühte hunnikusse kokku. Paljudesse küladesse jäid aga aiad alles, sest ega seda äravedamist kerge südamega ei tehtud.

Huvitaval kombel on tammi ehitusele vedamisest pääsenud enamik Nautse küla kiviaedadest ja seda hoolimata Nautse küla asumisest üsna tammi naabruses. (VM 2006, Muhu v, Vanamõisa k, mees, s1942)

Muhu kiviaedade kohalikuks eripäraseks kasutuselaks on küttepuidu kuivatamine – umbes meetrikõrgustele kiviaedadele laotakse kuivatamist vajavad puud poole- kuni kolmveerandmeetrise kihina otse peale. Talvel lõigatud-lõhutud küttepuid kuivatatakse kiviaial reeglina suve lõpuni, siis pannakse nad kuuri (Vt fotod nr 005 ja 073). See on nii mugav kui ka ruumi säästev, lisaks hinnatakse kirjeldatud lahendust ka selle poolest, et see varjab õueala tõhusalt võõraste pilkude eest. Ka kuivavad puud kiviaia otsas väga hästi.

Samuti on paar aedaderohkemas külas elavat informanti maininud kiviaedu kui oluliselt liiklust distsiplineerivaid. Eriti pidi see kehtima mandrilt pärit külaliste suhtes.

Kiviaia ehituse meetrihind on Muhus tänapäeval suurtes piirides kõikuv, meistrite tööd peetakse kalliks, samas ei osata aga kuigi tihti konkreetseid numbreid öelda¹². Kõik sõltub ju töö tegijast, töötingimustest ning konkreetsetest kokkulepetest. Sugulastega tehtud talgute abil saab aga aedu rajada praktiliselt vaid toiduraha, kivide hankimise ja vedamise hinnaga. (VM 2006)

Tänapäeval on nõudmised aia välisilmele üsna kõrged, vanasti tehti nõnda kui parasjagu välja kukkus – looked ümber kasvavate puude olid üsna tavalised ning aiad laoti

¹² Kogenud meistri tehtud kiviaia meeter maksis Muhus aastal 2006 sõltuvalt kivide suurusest ja soovitud väliskujust erinevatel andmetel 150-300 krooni meeter, millele lisandusid kivide hankimise ja veoga seotud kulud. (VM 2006, Muhu).

enam ülespoole koonduvana. Samuti ei olnud kellelgi talupidamise kõrvalt seda aega võtta et nõõri järgi laduda. Lisaks peavad kohalikud inimesed aialadumist suhteliselt lihtsaks tööks, mida on üsna väheste vaeva ja eelteadmistega võimalik selgeks saada. Kiviaia ladumist on tehnilise keerukuse poolest võrreldud ka rookatuse tegemisega. Sellegipoolest on Muhus välja kujunenud poolkutseliste kiviaiaehitajate ringkond, mehed, keda tuntakse ja kelle käest meelsasti seda tööd tellitakse. Muidugi on selline areng seotud kodukaunistamise populaarsuse märgatava tõusuga ka Muhu püsielanike seas just viimase 10-12 aasta jooksul. (VM 2006, Muhu v, Linnuse k, mees, s1945). Muidugi püütakse ka aia ehituse juures ära kasutada erinevaid muidu seisma jäänud või muul moel käepäraseid materjale. Nii on siin väga levinud aedade kõrgendamine eterniitplaatide (vt foto nr 068) ja mitmesuguste puumaterjalist tehtud lisaaedadega (vt foto nr 070). Loomapidajad kinnitavad aedadele ka elektrikarjuse (vt foto nr 072) ning muidugi ka okastraati. Dekoratiivelementideks on taandumas nii aedade peale tõstetud vanad paadid kui ka igasugused endisaegsed põllutööriistad (vt foto nr 069).

Mõistagi on agaral aedade ehitamisel ning koduümbruse kaunistamisel ka omad ebakõlad. Pigem taunimisväärseks tuleb pidada praktikat, mille käigus tuuakse materjal uute iluaedade rajamiseks vanadest kiviaedadest. Viimastest on üsna suur osa juba kadunud ning ülejäänud madalaks jäänud:

Viimasel ajal korjatakse neid kive küll igalt poolt kus aga saab. Lagund aed viiakse ära ja pannakse uue aia sisse. (VM 2006, Muhu v, Aljava k, naine, s1931).

Muhus ei olnud selliseid ametlikke aedade kõrgus- ja laiusnorme nagu Saaremaal. Külade üldilme järgi võib aga parajaks kiviaia kõrguseks pidada 1-1,2 meetrit. Normid on ilmunud hoopis tänapäeval ning olulised neile inimestele, kes PRIA poolt toetust saavad.¹³ Kiviaia ehituse toetused on Muhumaal populaarsed ning kel mahetootmistalu registreeritud, need püüavad ka aedu korrastada. Muidugi on üsna aeganõudev vastavate taotluste vormistamine, aga üldiselt peetakse PRIA poolt antud toetusi piisavaks, et aedade ehitust kompenseerida. Nimelt lisandub uue aia rajamisel ehitustoetusele ka hooldamistoetus, mida makstakse nelja aastase tsükliga – ning summaarselt saadav raha katab esialgsed väljaminekud. (VM 2006, Muhu v, Vanamõisa k, mees, s1942).

Muhumaal on väga levinud ka jutud aedadesse asjade, dokumentide, relvade, raha jne peitmisest ning leidmisest. Seda eelkõige just suuremate teede ääres, rannakülades pole see nii üldine.

¹³ PRIA normide järgi on minimaalseks kiviaia ladumise kõrguseks 0,6 meetrit. Muhu traditsiooni jälgides võiks see aga vähemalt meeter olla.

Huvitavamatest üksikobjektidest Muhus tuleb mainida Päelda kalmistut ümbritsevat kiviaeda, millel raudkivi kasutamise kohta vägagi ühtlane ladu ning 1,6 meetrini küündiv kõrgus (vt foto nr 001), Tamse mõisaaeda (kõrgus kuni 1,8m, foto nr 003), Igaküla aiakompleksi tervikuna (vt foto nr 002 - reproduktioon küla hoonestuse plaanist, aga ka foto nr 012). Paenase külas uuemal ajal laotud aed illustreerib üht tänapäeval võimalikku lähenemismurka kiviaiaehitusele (vt fotod nr 006 ja 007).

5.3 Hiiumaa kivilabüridid ja -aiad.

Hiiumaal on väga kõrge kivisusega piirkondi – kirderannik, Kassari poolsaar, Emmaste ümbrus, Ristna ja Tahkuna neem. Saare keskosa on aga vastupidiselt väga väikese kivisusega¹⁴. Vastavalt sellele on ka kiviaedade osas valitsev pilt üsna mitmekesine. Kõrgessaare vallas leidub hulk hästisäilinud aedu Kaleste külas, Ojakülas, Ülendi ja Kõpu külas. Ülendi küla põldudemuster on väga hästi säilinud. Kõpu küla on üks väheseid kohti Hiiumaal, kus on säilinud korralikke kiviaedu ka põldude vahel. Ka Kõpu kalmistu on ümbritsetud kõrge ja hoolikalt laotud kiviaiaga. (VM 2005)

Kiviaedade tänapäevase ehitamise laiemas kontekstis on kõnekaad kivilabüridid, millel küll kiviaedadega vaid tinglik väline sarnasus, kuid üha laiemalt leviv populaarsus nii turismiattraksiooni kui ka poolkultusliku ehitisena. See omapärane ajaviide on aga hoo sisse saanud just Hiiumaalt.

Hiiumaal kutsuti kivilabürinte meremeeste mängudeks. Räägiti, et neid on rajanud merehädast pääsenud Rootsi meremehed või sõdurid (vt Kõrgessaare 2007). Üks Hiiumaa kivilabürintidest asub Hiiumaa muinsuskaitseobjektide nimekirja järgi (Hiiumaavalitsus 2007a) Kootsaares, teine Reigi lähistel. Kootsaare labürint on dateerimata, kuid Muinsuskaitseameti hinnanguil on tõenäoline ladumisaeg vahemikus 16-19 sajand (Hiiumaavalitsus 2007b). Kootsaare labürinti kutsusid kohalikud ka Jeruusalemma linnaks. Veel teati, et labürinti sisse minna on alati võimalik, aga sealt välja pääseda vägagi kahtlane. Labüridis mängimine aitavat ära hoida tormi ning kindlustada hea kalasaagi (Kõrgessaare 2007).

Kolm Hiiumaa kivilabürinti on kaasaegsed – esimese neist ladus 1997 aastal Hiiumaa Kuninglik Karskete Õlutinautlejate Selts Tahkuna majaka lähedale Hiiumaa põhjatippu. Tegemist on Kootsaare kivilabüridi koopiaga. Eestvõtjate sõnutsi tehti seda iidse

¹⁴ Vt ka Eesti põllumajandusmaade kivisuskaarti töö elektroonilises lisas.

labürindipärimuse jätkamiseks ja kõigile tutvustamiseks Kuna aga labürindi olemust selgitav teatetahvel avati alles aastaid hiljem, siis täiendati seda turistide-külastajate poolt üha uute ja uute kividega. Tulemusena tekkis üsna suur ja vormitu kivispiraal, mis üht otsa pidi isegi lähedalasuva „Estonia“ mälestusmärgi juurde välja jõudis. 2005 aasta jaanuaritorm aga lõhkus spiraali ning kandis labürindi liiva täis. 2006 sügisel ehitati Õlutinautlejate Seltsi eestvõttel labürint uuesti üles. (Selirand 2006)

Teise labürindi latus Eesti Põrnika Klubi Suursadama lähisteale Sääre ninale 1998 aasta 15 augustil¹⁵. Kolmas rajati 1999 Ristna neemele.

Kivilabürintide ladumine on Eestis üsna populaarseks muutunud, internetis on vastava tegevuse kohta mitmeid teateid eri paigust. Mis võiks olla sellise omapärase seltskondliku vabaajategevuse tõukejõuks? Kirjanik Jan Kaus on seda selgitanud irratsionaalsuse levikuga isikliku elu plaanis, tänapäevainimese sooviga leida vaheldust argielule abstraktse ning praktilise eesmärgita ühistegevuse näol, mille juures peetakse esmatähtsaks just inimliku läheduse ning kogukonnatunde võimendumist. Siin on selge püüd vastanduda igapäevarutiinile, mõtestatud toimimisele. Inimesed ei oska öelda, miks nad labürinte ehitama asuvad, kuid ometi pakub see ettevõtmine neile suurt rahuldust. Kaus leiab oma artiklis just kivilabürintide ehitamise olevat suurepärase märgi koondavast irratsionalismist – nähtusest, mille puhul on ühiselt tegutsemine iseenesest, inimsuhete lähedus olulisem kui selgesti sõnastatav ja kõigile arusaadav eesmärk..(Kaus 2000)

Sarnaselt kivilabürintide ehitajatega on ka paljud hobikorras kiviaiaehitajad märkinud enda tegutsemise põhjusena soovi argielule vaheldust leida ning vanu, „õigeid” ja „äraproovitud” oskusi juurde õppida. Praktilised kaalutlused on tihti siinjuures teisejärgulised (VM 2005, 2006).

6. Viljandi maakonna aiad.

6.1 Kolga-Jaani vald.

¹⁵ Fotosid kivilabürindi ehitamisest: http://www.beetle.ee/view_img.php?task=album&id=158&dir=4&yritus=18. Samuti on andmeid Viimsisse 2005 suvel Loit Jõekalda eestvõtmisel ehitatud kivilabürindist: <http://si.kongress.ee/?a=page&page=43e12a139bf092472dca6&subpage=430ef3cf3aeb8218e5265>, aga ka <http://www.vnl.ee/pressiteated.php?id=1922>
Küllastatud 14.02.2007

6.1.1 Oorgu küla.

Kolga-Jaani lähedal olid raudkividest karjaaiad ning ka piiriaiad tänu suhteliselt kivistele maadele üsna levinud, ka tänapäeval on neid paljudes vanemates külates säilinud.¹⁶

Majade ümber oli siin aedu harva, küll aga tehti kiviaedu taluõuedest algavatele karjatänavatele. Enamus aedadest oli põldude ääres. Ka talupiiridel oli aedu, neile tehti tavaliselt ka kraav kõrvale, eriti just põldude äärde jäävatel aedadel. Põlluaiad olid suurematest kividest kui karjaaiad, mis on ka kivide transpordi seisukohast igati loogiline. Põlluaedadel kasvas teinekord ka puid ja marjapõõsaid. (VM 2005, Kolga-Jaani v, Oorgu k, mees, s1946)

Aiad olid kuhikulaadsed, altsast kolmveerand meetri laiused ning ülaltotsast koondusid nad tugevasti – pea paarikümne sentimeetri laiuseks. Ristkülikukujulisi aedu siinkandis polnud. Karjaaedadele tehti lisaks lattidest kõrgendus – üle aia pandi hargid ning neile kinnitati pajuviitstega üks või kaks rida latte. Kiviaia sisse selles piirkonnas puuposte ei laotud. Põldude äärseid aedu lattidega ei kõrgendatud.

Põhja-Viljandimaal on läbiva reeglina tegemist hajaasustusega, erandlik on Kolga-Jaani lähedal asuv Oorgu (Helbi) küla, kus on neli talu üsna lähestikku. Ning seal on ka hästi jälgitav kiviaedade kompleks tänapäevani säilinud. Muidugi on need suhteliselt madalaks jäänud, palju kive on ehitustele ära kasutatud, samuti segab pildistamist kõrge rohi ja võsa, kuid aedade asukohad on üsna hästi eristatavad. Selle küla endisaegsete aedade kõrgus ja laius olid kolmveerand meetri ümber, alumistel suurtel kividel oli hulgaliselt väiksemaid. Samas on siinkandis tegemist ka suhteliselt turbase mullaga – aiad vajuvad üsna kiiresti ära. Oorgu küla lähedal on ka mõned kivikülvid, samuti hariti mõnd siinset põldu kivide vahelt – kõiki kive ei jõutud lihtsalt ära vedada. Eriti suuri kive kaevati ka maa sisse. Üks peremees olnud nõnda kivi külje alla auku kaevates kivi alla jäänud ja surma saanud. (Samas)

Oorgu külas asuva Karusaare talu tagaaias on hästi säilinud ca 120 aastane kiviaed, millel pikkust üle 200 meetri. Aed on laotud piirkonda arvestades üsna suurtest kividest ning sedavõrd vertikaalilähedase nurga all olevate seintega, et siinkohal kahvatuvad nii mõnedki saare aiad. Muidugi on osa aiast ka madalamaks varisenud, kuid siiski on siin nii rajatise laiuseks kui ka kõrguseks peaaegu meeter (vt foto nr 053).

¹⁶ Kolga-Jaani kandist on üles kirjutatud: ”Ka kiviaia tegemisel peetavat kuud silmas sest vael kuul tehtud kiviaiad ei seisvat üleval.” (ERA II 42, 235(4) <K-Jaani). Teisi aiateemalisi folkloorseid lühivorme leiab lisas 1.

Ümbruskonnas on hulgaliselt ilusaid kivihooneid, enamus neist ehitatud 19-20 sajandi vahetusel. Hoonete ehitustest ülejäänud materjal pandi aedadesse.

Kivide vedamiseks kasutati Kolga-Jaani kandis kelkuseid, mis tavaliselt tehti kännust kaheks kasvanud puust. Veokonksu kinnituskohd kindlustati kahele poole pandud lattrauaga. Tavaliselt veeti sellist kelku kahe hobusega. Kelgu jalaste vahele olid kinnitatud ka ristipuud. Jalaste otste läbimõõt oli ca 15 cm, ristipuud tehti tavaliselt lõhkilöödud kuusest. Kivide väljakaalumiseks kasutati pikki, ca 10-15 cm jämedusi palke, mille jämedama otsa külge kinnitati hobuseraud, et ots ära ei libiseks ning teise otsa kinnitati kõiejupp, et kanglotsa kivi väljakaalumise ajaks kõrgemale saaks tõsta.

Kivide lõhkiajamiseks kasutati nii lõhkeainet kui ka raudkiile, aga väiksemate kivide puhul ka erilist, kahepoolse pinniga klompimisvasarat.

Värvad olid siingi horisontaallattidega ja otsmiste püstpostidega. Vähemkaidavamates kohtades olid ka eest ära lükatavate lattidega mulgud.

Vanasti oli ju niisugune seadus et ega sa teist keelata ei saanud kui ta su karjamaalt läbi tahtis minna. Tuli see mulk sinna aia sisse teha. Ei tea miks praegu sellist seadust pole et sa teise oma maa pealt läbi pead laskma.

Aiast üleronimiseks kasutati omamoodi purret – aia sisse laoti ristipidi laud ja sellele pandi kahele poole postid alla. Eriti sagedasti oli purdeid muidugi neil aedadel, millel lattidest kõrgendus peal. (VM 2005, Kolga-Jaani v, Oorgu k, mees, s 1946)

6.2 Halliste vald

6.2.1 Toosi küla

Halliste valla Toosi küla Raadi talu peremees Jüri Ormus on kiviaia ladumist iseseisvalt õppinud nii Halliste kiriku taastamistööl osaledes kui ka mujalt teadmisi hankides. Oma kogemusi kirjeldab ta järgnevalt:

Siin mehed koristasid põllult kive. Ja muidugi vedasid need kõik lepikusse. Ja siis ma mõtlesin, et mis ma ikka selle plankaiaga, ei sobi see siia ning värvi kah teist iga aasta korra. Ma teen juba ühe ja igavese. Ja siis lasin need kivid traktoriga siia vedada. No neile oli see muidugi ükskõik, täitsa ilma rahata asi. Ja siis hakkasime kahekesi abikaasaga peale, ega me enne ei olnud seda kuskil teinud. Natukene siit-sealt mõtteid oli. Ja siis oli siin see kirikuõpetaja Raave, kes taastas Halliste kirikut ja hakkas sellega täitsa varemetest peale. Lausa lepik kasvas ju kirikus. Ja nad tegid sinna sellise uhke kiviaia kah. Ja mina panin siis ikka oma ajud kah tööle ja mõtlesin et ega ma ise päris nii ei teeks. Ja üks nii see mingisugune kogemus ja ka arusaam tekkis et kuidas see kiviaia tegemine käib. See kõik on tegelikult üsna lihtne. Vanasti püüti ta teha kolmveerand meetri kõrgune ja alt ikka meetrilaiune. Et ikka laiem kui kõrgem. Ja see oli just lagunemise vastu väga oluline. Kõik need külmakergitused ja muud asjad. Sest seal Hiiumaa mõisakirjades on öeldud et talupoegadel oli kohustus ka mõisa kiviaedu korda teha, üks iga kevad oli seal mingisugune kolmkümmend sülda. Aga selline remont käis kogu aeg. Ja ega asi ise oli üsna lihtne. Kui on ikka rängad kivid siis saab see aed muidugi ka kapitaalsem. Aga põhimõte on nii – on kaks vertikaalset, suurtest kividest tehtud müüri. Nende vahele on pandud väiksem kiviprügi. Kohe, kui kahe kihi vahepealse prügikivi mass saab suurem, kui on väliskihtide mass, siis kohe hakkab ta aeda laiali vajutama. Ja siis, teine asi, aed peab kogu aeg parasjagu ülevalt kitsamaks minema. Ja ongi kogu see kavalus. Sest kui ma hakkan neid väikesi klibakaid siia juurde panema siis on asi mokas. Neid ei suuda keegi niimoodi panna et nad üksteist ära seoks ja ei hakkaks oma loomuliku liikumisega kurja tegema. No ehk suudaks kah aga kellel see aeg on. See minu tehtud aed on nüüd nii kümnekond aastat siin vana. Ja ikka päris hästi on seisnud. Tagumist otsa peaks tasapisi edasi tegema aga seal on need kivid natuke liiga suured. Vast siin naabrimees aitab oma Fiskarsiga tõsta ja saab ta kunagi ikka valmis kah. Aga muidu võib selle aiajupiga üsna rahul olla – kümme aastat on täis ja erilist väljavajumist pole veel näha. Ehk sai siis enam-vähem. Noh kaks punnituskohta küll on aga üks see paistab, kuidas nad hoiavad. Mine sa tea mis seal on kas mõni veesooneke all või midagi muud. Selline kerge kõhukene on paari kohta nagu tekkinud. Ja üks asi on ju teadmine kuidas peaks tegema aga teine asi on just see katsetamine ja ise tegemine.

Ja siis väravapostid – no maru raske on neid graniidist nii teha et nad ära ei laguneks. Ja minul pole nad kuhugi lagunened. Siin on kah see põhimõte üsna lihtne – võid rahumeeli maakivist laduda ja ka see segu võib olla täiesti tavaline, kui aga see korda saab et vesi ülevalt sisse ei pääse. Korralik müts tuleb postidele pähe teha, mis vihmavee eemale juhiks. Ja siis üks mees siin ladus kah aga vat mis tema tegi – ta oli sinna täiteks pannud vanu punaseid telliseid. No eks niiskus puged sinna tellisesse sisse ja oligi kogu lugu – too hakkas kangutama ja olidki jälle praod sees. (VM 2005, Halliste v, Toosi k, Jüri Ormus)

Oluline argument töö alustamiseks oli Ormuse sõnul just paikkonna suhteline kivirohkus – iga kevadise künniga tuleb vastasasuvalt põllult kümnete koormate kaupa kive välja, mis lihtsalt hunnikutesse veetakse. Üsna sageli leiab Mulgimaa metsadest vanu piiriaedu, mis oma väliskujult üsna suvalised. Siiski pandi kivid vankritäis vankritäie haaval üksteise kõrvale ja piki piiri, mitte suvaliselt metsa alla hunnikutesse nagu kolhoosiajal ja enamasti ka tänapäeval. Isegi ilma otseselt kive ladumata moodustus nõnda midagi aiataolist. Selliseid vanu kuhikulaadseid metsaservades olevaid aedu võib kaunis tihti näha Rimmu – Sammaste – Uue-Kariste kandis, Halliste valla metsarikkama põhjaosa vanade talukohtade läheduses. Talude endi vahetusse lähedusse tehti Mulgimaal kiviaedu harva. Neid on hakatud tegema just uuemal ajal puhtdekoratiivseil eesmärkidel ning vastavad oskused on sageli uuesti traditsioonilistest kiviaiaehitusega tegelevatest piirkondadest „importitud”.

Ma vaatan siin kah, et teinekord on selline grupp sõbrannasid võtnud ette et teeme nüüd kiviaia. No nende jaoks on see nagu mäng. Ega see iseenesest paha pole ja näeb kena välja kah – need aiad on sellised üsna madalakesed, alla poole meetri. Ja neid lillepotte on seal peal siis kohe pikem rivi. Noh nii või teisiti, eks ta ole tore kui neid vanu asju keegi ka vaatab ja meeles peab. Aga tõsisemad aiad on ikka Halliste surnuaed, kus on veel need väga vanad ja uhked väravad järgi ja siis muidugi ka Halliste kiriku juures see Polli mõisaaed ja uuemast ajast Halliste kiriku enda aed. Ja sellel Polli aial olid väga toredad graniitsammastele riputatud ketid seespool seda kiviaeda ennast (vt foto nr 024) . Halliste kiriku juures on muidugi väga põnevad need vanad suurtesse maakividesse pandud konksud hobuste kinnitamiseks, need vanad lasipuud. (VM 2005, Halliste v, Toosi k, Jüri Ormus)

Halliste vallas, Toosi külas, Partsi talus on vana teekoha ääres pooleldi säilinud sajameetrine jupp vähemalt sajandivanusest kiviaiast. Siin on ilmselgelt tegemist laotud, mitte stiihiliselt kuhjatud aiaga, millega paralleelselt jookseb suurte tammede rida.

Järelikult ei saa taluaedade ehitustraditsiooni Lõuna-Mulgimaal sugugi olematuks pidada. Kõik sõltus ikkagi konkreetse taluperemehe oskustest ning eelistustest.

Halliste kiriku juurde on kümmekond aastat tagasi rajatud klassikaline maakividest mõrdita laotud piirdeaed, meeter kõrge ja ka aluse laius on võrdne meetriga. Aed on harjalt ca 70-80 cm laiune. Korralik kiviaed on ka Puka mõisa häärberi ümber Halliste lähedal. Kiviaiad on säilinud enamike ümbruskonna surnuaedade ümber.

6.3 Paistu vald

6.3.1 Sultsi küla

Tublisti on kiviaedu ehitanud Viljandi – Karksi maantee ääres, Loodi külast 2 km Sultsi poole asuva Kaasiku talu pererahvas. Tegemist on vana Loodi mõisa moonakatemajaga, mis kuulub nüüd juba kolmandat põlve samale perekonnale. Perenaise vanaisa kolis siia Paistu lähedalt peale seal toimunud tulekahjusid aastal 1926. Vana mulgi hoovi plaaniloogikat järgides on siingi taluõu koos iluaiaga neljast küljest aedadega piiratud. Kaasiku talu iluaed on kahtlemata vaatamisväärsus omaette ning erinevaid traditsioonilise vormiga kivi- ja puuaedu on siia üsna rohkesti rajatud. Siingi on kiviaedade tegemise peamiseks ajendiks ümbritsevate põldude suhteline kivirohkus. Muidugi on oluline ka dekoratiivsustaotlus. Pererahvas on hoolega kokku kogunud iga-aastase kündmisega välja tulnud kivid ja need kohe ka aedadeks ladunud. On säilinud ka osa talu perenaise vanaisa laotud kiviaiast, mis eraldab põldu endisest karjamaast ja nüüdsest poole sajandi vanusest metsast. Siiski on pererahva kinnitusel märgata selget vahet eri ladumiskoolkondades – vanasti laoti aiad suhteliselt stiihiliselt ja välisele dekoratiivsusele erilist tähelepanu pööramata, aga samas ikkagi selgepiirilise kuhikaiana, mitte suvaliste hunnikutena siin ja seal. Kivid tõsteti lihtsalt iga-aastase põllult ära vedamise järel sobivasse kohta aiale peale ning nõnda need aia mõõdud ajapikku kasvasid. Kivisid veeti põldudelt metsa äärde muidugi ka kolhoosiajal. Nõnda tekkinud raunad on nüüdseks peremehe poolt maja juurde veetud ja aedadeks laotud. (VM 2005, Paistu v, Sultsi k, mees, s 1947)

Kaasiku talu uuemad, hiljuti laotud aiad on tugevasti mõjustatud Saaremaa vastavast ehitustraditsioonist, sest taluperemees on sealtkandist pärit. Paari aasta eest toimunud talu rohumaade ümberküundmine-uuendamine andis ca 60 meetri jagu uue kiviaia materjali, mis on

nüüdseks juba ka talu teise sissesõidutee äärde paika laotud. Järgmist uut kiviaeda plaanitakse talu iluaia maanteeäärsele küljele.

Kaasiku talu peremehe sõnutsi on kiviaia paikavajumise ajaks viis aastat. Kui ta selle ajaga püsima jääb, siis seisab ta ilma erilise kohendamiseta päris pikka aega. Lihtsam on teha laiemat kiviaeda, mis aga nõuab rohkem materjali. Kitsama aia puhul on äravajumisoht suurem ning kivid tuleb hoolega paika sobitada, et nad kindlalt paigal püsiks. Hädavajalik on kerge kalle sissepoole; trapetsikujuline, harjalt kitsam aed püsib palju kindlamalt. Tuleb jälgida ka kivide kumerust – laiem külg tuleb kindlasti väljapoole jätta. Kõige parem on aia väliskihi kividele toetuspunktid anda nende välise kolmandiku juures ning aia sisse jäävad kivinurgad püüda kindlalt väiksemate kividega siduda. Kui aia sisemusse pandavad kivid suvaliselt paika tõsta, on eriti just õhema aia korral laialivajumine kindel. Väga mõistlik on sisekihi väikesi kive võimalikult vähem kasutada. Kui väikest kivipuru suurel hulgal aeda panna, on hädavajalik aia väliskihtide juures võimalikult suuremate kivide kasutamine, et sisemise klibu loomulik liikumine neid nihutada ei jaksaks. Ladumisel on tüki maad hõlpsam kasutada lapikumaid kive, ümarate ja väikeste kivide puhul on ladumine palju raskem ning ka aia enda kuju tuleb sel juhul enam harja suunas koonduvana teha. Üsna hõlbus on kasutada ka lõhutud kive. Kui on head riistad siis saab ka suured kivid kergesti lõhki ajada. Tänapäeval on ju head lõokpuurid olemas ja kui augud puurida kivi sisemist struktuuri jälgides, piki kihti, siis võib neisse aukudesse sissetoksitud raudkiilude abil kivid üsna kergesti lõhki ajada. Paljud kividest lähevad nõnda juba esimese õõga laiali, sest temperatuuride vaheldumine aitab tublisti kaasa. Aga kui risti kivikihti augud puurida siis ei lähe nad kunagi puruks. (Samas)

Aeda pandud kive liigutab enim just kevadine temperatuurikõikumine ja lumesulamisvee külmumine-sulamine. Kõrgemat, püstiste seintega kiviaeda tuleb ka palju hoolikamalt laduda, sest tehtud vead annavad endast peagi märku. Kaasiku talu uuemate aedade juures on kasutatud ka pinnase koorimist, kuigi seda Saaremaal kunagi tehtud ei ole, sest tavaliselt „ei olegi seal midagi koorida”. Oluline erinevus Saaremaa ja Mulgimaa kiviaedade vahel on veel see, et Saaremaal olid aiad alati ka loomatõkkeks, mida ei saa Mulgimaa aedade kohta sugugi öelda, küll on aga viimaste hulgas olulisel kohal piiriaiad. Nad ei olnud kuigi kõrged ning neid tehti ka selliste kohtade peale, kuhu Saaremaal tavaliselt aedu ei tehtud. Saaremaal tehti aiad eelkõige külatänavate äärde. Põhjuseks on ilmselt Mulgimaa talude hajali paiknemine, suuremad karjad ja suurema pindalaga karjamaad, mille juurde karjase palkamine oli möödapääsmatu. Siinsed aiad tehti selleks, et põllult ära veetud kivid oleks paremini ühtlases rivis koos ning võtaks vähem ruumi. Samuti on Mulgimaal pandud

päris suuri kive ka aedade ülemistesse kihtidesse. Seegi viitab ehituse kui protsessi kestmisele läbi paljude aastate. (VM 2005, Paistu v, Sultsi k, mees, s 1947)

Üks ümbruskonna ilusamaid on Paistu surnuaeda ümbritsev kiviaed (vt foto nr 025).

7. Mõne sõnaga Virumaa ning Lõuna-Eesti kiviaedadest.

7.1 Virumaa

Lahemaa vanemates külates leiab väga tihti erinevaid kiviaedu, mille üldilme sarnaneb Harjumaa aedadega. Kuna ka siin oli üldiseks sumbkülaline asustus, siis toimunud maakasutuse muutumisprotsessid on sarnased ranniku-Eestiga. Väga ilusad ning hästi säilinud on Vihula valla lääneosas asuva Ilumäe ümbruse vanad kiviaiad. (VM 2006)

Ilumäe ja Uusküla kuuluvad ka Valter Langi uuritud Vihasoo-Palmse ajaloolisse asustuspäirirkonda (vt Lang 2000: 238-242) Uuringute tulemused kinnitavad neil aladel kestnud järjepidevat maaharimist vähemalt viimase 1000 aasta jooksul. Olulisimateks murranguteks selle perioodi maakasutuses on: esiteks, ribapõllusteemi väljakujunemine 1. at alguses; teiseks, talude kruntimisega kaasnevad maakasutuse muutused 19 sajandil ning kolmandaks, kolhoosiajal toimunud muutused (maaparandus jne) (Samas: 248-249).

Päirirkonna uuematest aedadest tuleb aga eraldi ära märkida Loksa vallas Pedaspea otsal asuvat uut suvilarajooni, kus hiljuti rajatud aiad moodustatud eriti suuri, enamasti meetrise läbimõõduga kive ritta seades. Kivide suurust ja töö mahtu arvestades on ladumisel kindlasti mõnd mehhaanilist tõstukit kasutatud. Suurtele aluskividele on aga hakatud laduma ka väiksemaid – ja saadud pilt on huvitavalt arhailine. (VM 2006, vt ka fotod nr 008 ja 009).

Suurpõllunduse põhjustatud muutuste näiteks võiks olla Haljala vallas asuv Kõldu küla, kus omaaegne tihe hoonestus tingis kruntimisel piiride paigutamise kiirtekujuliselt. Põhjasõja ajal hävinud küla asemele laskis mõis uue hoonestuse välja ehitada uude kohta, talumaade keskele, aga ikkagi sumbkülana. Kruntimisel tuli kõigile taludele anda ka osa senisest küla ühispõllumaast ning jagada karjamaadeks külast eemal asuv suur soo. Planeeritud krundid said oma paar versta pikad. Ottest olid nad laiad, külahoonestuse vahel aga üsna kitsad. Endise külavainu kohalt võis Tooma-Reinu talumaade ühe külje ristikivilt või piirikivilt teise külje ristikivile hüpata. Oru talule aga küla keskel krunti ei jäänudki, st põllumaa lõppedes tuli mööda külavaheteed poolteistsada sammu edasi minna ja siis algas uuesti samale talule kuuluv maariba. (ERM KV 802-1, 543-549)

Endise küla ühiskarjamaa talude vahel ära jagamise tõttu pandi paika karjatänavad, mida mööda loomi talulaudast, külahoonestuse piirest, karjamaale sai ajada. Esialgu karjatati loomi küll veel senise kombe kohaselt küla ühiskarjas, aga karjamaa piirdeaedade ja karjatänavate ehitamisega alustati peagi. Ja kui ühes talus selletööga peale hakati, pidi ka teistes taludes sama töö ära tehtama. Kõldu küla hoonestuse skeemilt näeme külas

kolmveerand sajandi vältel eksisteerinud piirdeaedade rohkust. Küla põhjaserval seistes hakkas vaatajale silma 15 piirdeaeda, mis üksteisega peaaegu rööbiti suundusid. Kahekümnendatel hakati põldudelt intensiivselt kive koristama. Väljakaalutud ja ka lõhkeainega purustatud kivid veeti karjatänava aedadeks. Neist laoti madalad kiviaiad, mille peale asetati üks või kaks latti. (Samas)

Nõukogudeaegne maaparandus on ühel või teisel põhjusel siiski ka omaaegseid kiviaedu säilitanud. Väike-Maarja vallas Avispea lähedal asuva Võnnusvere külast kagu suunas on keset põllumassiivi kaks kinnistupiiridel asuvat pikka kiviaeda - üks ca 300 meetrit ja teine ligi 600 meetrit pikk. Kuna läheduses asub ka hulgaliselt kivikangruid, on ilmne, et enamus vanadest aedadest on maaparanduse käigus kokku lükatud. Ümbruskonnas on teisigi pikki kiviaedu. Samas hakkab silma, et hoonete ümber on aedu suhteliselt vähem ning kõlvikupiiridel ja teede ääres rohkem. (VM 2005)

Kohapärimust turismiatraktsioonina uurinud folklorist Melika Kindel kirjeldab Lahemaal Käsbus ja Altja rannal asuvaid õnnekivihunnikuid kui edukat külalistele kohaliku kontekstiga seonduva kogemuse või elamuse pakkumist. Käesoleva töö kontekstis on need õnnekivihunnikud olulised kui kividest laotud kultusobjektid, mille tekkimine on selgelt seotud usundiliste kujutelmadega. Varasemast õnnekivihunnikust Käsme Palganeemel on andmeid juba 19-20 sajandi vahetuselt. Kohalikud inimesed seostasid vastavas pärimusloos kivihunniku Rootsi kuninga Gustav Adolfiga, kes tormist pääsemise tänutäheks rannale kivihunniku rajamise algatas. Oma kivi lisamine sellesse pidi igale möödakäijale õnne tooma. Hunnik kerkis 20 saj alguseks pea 3 meetri kõrguseks. Peale Palganeemele ligipääsu sulgemist nõukogude piirivalve poolt kerkis lähikonda kaks uut õnnekivihunnikut – Käsme Vana-Jüri otsale ja Altja randa. Neist viimane on omapärane näide uuemaaegsel kohapärimusel põhineva turismiatraktsiooni ülemäärasest populaarsusest. Kivide hoogne lisamine Altja ranna õnnekivihunnikusse turistide poolt hakkas rannal peagi liigset erosiooni põhjustama ja seeläbi kohalikke giide häirima. Lõpuks hakkasid giidid gruppide õnnekivihunnikute juurde viimist vältima. (Kindel 2005: 84)

Kolhoosiaegse maaparanduse hävitustööd maastiku muutmisel ei saa aga üle tähtsustada. Järvamaa kohapärimust uurinud folklorist Mari-Ann Remmeli järgi toimus olulisi muutusi ka varem – liigagi tihti on informandid mõista andnud, et talude päriksostmisest

alates ning „eesti aja” lõpuni toimunud uudismaa tegemine on hävitanud suure osa hiiekohtadest, kultuskividest ja kalmetest. (Remmel 2004: 34)

7.2 Lõuna-Eesti – kas tõesti ilma kiviaedadeta?

Lõuna-Eestis on mul käesoleval teemal välitöid tehes tihti tulnud eraldi selgitada, et mõisate kiviaiad jäävad minu uurimisteema alt välja. Kiviaed oligi endisaegse lõunaesti talumehe jaoks enamasti midagi kallist, uhket ja püsivat, midagi, mis kuulus pigem mõisate, kirikute ja surnuaedade juurde. Lisaks on enamik siinsetest „paraadeesmärkidel“ ehitatud kiviaedade laotud mördiga. Lõunaesti talude kiviaiad – metsaservades olevad, piiridele rittaaetud kivikuhilad – olid omaaegsetest mõisaaedade kivimüüridest visuaalselt vägagi erinevad objektid – ja nii ei osatagi tihti neile kahele ühisnimetajat leida. Siiski on tänapäeval siingi märgata hobikorras kiviaiaehituse tunduvat populariseerumist (vt fotod nr 013 ja 027).

Kanepi vallas Kaagvere külas asuva Saare talu peremees on paar aastat tagasi eesõue ja maantee vahele dekoratiivilemendina rajanud korraliku klassikalise raudkiviaia (vt foto nr 052). Tööst endast meenutab peremees selle suhtelist mahukust – *kui oleks enne teadnud, palju see aega ja vaeva võtab, ega siis ei oleks vist tegema hakanud*. Töö sai pererahval prooviks ette võetud sest ega kellegi käest seda siinkandis õppida polnud ning peremees on tehtu kvaliteedi üle ise üsna kahtlev. Siiski ei saa vähemalt välise vaatluse põhjal antud aiale midagi ette heita. Kivid aia ehitamiseks saadi tiigi kaevamisest ja õue tasandamisest. Maapind on selles kohas suhteliselt kivine. (VM 2005, Kanepi v, Kaagvere k, mees, s 1960)

Toimunud välitööde käigus on Lõuna-Eestis avastatud mitmeid tähelepanuväärseid, Eesti lääne- ja põhjaregioonide ning saarte aedadele vägagi sarnanevaid väärika eaga kiviaedu. Huvilistel tasuks kindlasti külastada Valgamaal Helme vallas asuvat Taagepera surnuaeda, mida ümbritsevad klassikalised maakivist mördita laotud aiad. Aedade kõrgus on 80-100 cm, harja laius 50-60 cm ja aluse laius ca 80 cm. Taagepera kalmistu kiviaia leiab fotolt nr 050.

Tartumaa edelaosas asuvat Rõngu surnuaeda ümbritseb mördita laotud, tahumata maakividest aed, mille kõrgus ja laius on keskmiselt kolmveerand meetrit. Võib arvata, et aed ise on vanem kui punastest tellistest ja maakividest segamüüritisena laotud väravapostid koos sepiväravaga, mille üldine stiil viitab ehitusajale 19-20 sajandi vahetusel. Nagu paljudele lõuna-Eesti surnuaedadele omane, on ka siin müür ise tugevalt lagunenu ja rohtunud. Algse

ilme taastamiseks oleks mõistlik müür jupikaupa lahti võtta, pinnas eemaldada ning seejärel kivid tagasi laduda. Pealegi on Rõngu surnuaed ise üsna hästi hooldatud.

Fotol nr 051 on Põlvamaal asuva Kanepi kalmistu kiviaed, mis küll kahjuks enamikus tugevasti hekiga läbi kasvanud ja mullaga kaetud. Tegemist on üsna kogukatest, 25-30 cm suurustest raudkividest mõrdita laotud, algselt tõenäoliselt meetrikõrguse, ülalt 60-70 ja alt 100-120 cm laia aiaga. Aia idapoolset osa on hiljuti prügist, võsast ja mullast välja puhastatud, mis aitab paremini mõõtusid määrata. Küllap on ka siin surnuaia tagumise osa prügistumine aidanud paradoksaalsel moel aeda ennast originaalkujul säilitada. Ülejäänud kalmistu aed on selle kõrval tunduvalt madalam, tugevasti kamardunud ning osaliselt kaetud peale istutatud hekiga. (VM 2005)

Vastseliina alevist Võrumaal 7-8 km lõuna suunas, Mauri (Rebäse) küla lähedal metsas oli veel paar aastat tagasi Vastseliina turismiinfopunkti juhataja Kaja Tuule andmetel võimalik näha väga vana, tugevalt sammaldunud ning hästi laotud maakividest aeda. (VM 2005, Vastseliina alev, K.Tuul) Kohapeal selgus siiski, et seoses hiljuti samal kohal toimunud põhjaliku harvendusraie ning sellele järgneva tuulemurru koristamisega pole aia täpsemad piirjooned kesksuvisel kõrge taimestiku tõttu määratavad. Kohalike elanike andmetel oli siin kolmveerand meetrit kõrge ja sama lai mõrdita laotud ja üsna sirge kiviaed, millel pikkust 55-60 meetrit. Ilmselt oli tegemist kunagise piiriaiaga. Maastikuprofiili, metsa vanust ning lopsakat taimestikku jälgides on aga ka võimalik, et veel sadakond aastat tagasi võis samas kohas talu olla ning mainitud aed võis olla ka üsna ehitiste lähedal. (VM 2005, Vastseliina v, Mauri k, mees, s1959)

Võru linna elaniku Milhard Rebase (s. 1922) mälestuste järgi oli tema isakodus praeguse Vastseliina valla Kündja küla Poigo talus veel enne viimast sõda kiviaed, mis asus talu karjatee ääres. Kasutatud oli põllult korjatud kive, mis ehitust oodates seisma pandud. Aia omaaegseks pikkuseks hindab M. Rebane 40 meetrit, kõrgus oli suuremate kariloomade kinnihoidmiseks piisav, tõenäoliselt siis kolmveerand meetri ümber. Laiuseks harjast oli 50-60 cm. Aia tegemiseks oli kasutatud eelkõige suuremaid kive, väiksemad veeti põldude vahel olevate pehmemate kohtade täiteks.

Palju suuremaid maakive kasutati Võrumaal ka ehituseks. Poigo talus olid kõik suuremad laudad ja tallid maakividest. Neid olid seal ehitamas käinud nii setud kui ka Peipsi-äärsed venelased. Ehituseks lõhati kive nii kiilude kui ka tule abil. Tuli tehti kivi ühe poole alla ja suure haamriga püüti tekkinud pragude järgi tükke küljest saada. Kui kivi oli väga suur, nii et sellest jagu ei saadud, siis kaevati auk ja lasti kivi sinna sisse. Kive tuli põldudelt välja iga-aastase kündmise käigus ning neid ei olnudki kuigi vähe – enamasti kippus neid ikka üle

jääma. Ja ülejääk tuli ju kuhugi panna. Ärksamad talumehed tegid neist ka aedu. M. Rebane ei arva sugugi, et kiviaiad ja nendega seonduv oleks Võrumaal keskeltläbi saja aasta eest väga harv nähtus olnud. Kolhoosiaegne maaparandus ning teedehitus on siingi hulga aedu ja aiasarnaseid talupiiridel olevaid kivist hävitanud. Vastava traditsiooni otsest puudumist ei saa seega kinnitada. Aeg-ajalt leiab ka vastupidiseid vihjeid. Nii näiteks mäletab M. Rebane lapsepõlvest ütlust „külm oli nii kõva, et võttis kiviaia ära” – aedade kevadise lagunemisega seoses. Sama ütlus on lääne-Eesti saartel laialt tuntud. (VM 2005, Võru linn, M. Rebane)

Rõuge vana surnuaia (Nogopalu surnuaia) ümber olnud aiast on tänaseni säilinud teest eemal olev osa, ülejäänud on ilmselt viimase viiekümne aasta jooksul ehitustele minema veetud. Seda tunnistavad ka tee ääres olevad, siiani säilinud kivist väravapostid. Mainitud aia säilinud osa laius on keskmiselt üks ja kõrgus kolmveerand meetrit, kuna aga kalmistust suurem osa on maha jäetud ning aed ise väga pikka aega hooldamata, siis on tõenäoline, et aia algne kõrgus võis olla tunduvalt suurem. Tänu hiljuti toimunud prahikoristusele on kiviaia tagumine osa välja puhastatud ning tõenäolises originaalkõrguses hästi jälgitav. Aed on ümaratest raudkividest, kõrguse ja laiusega ca kolmveerand meetrit, kuhikulaadne ja mõrdita laotud (vt foto nr 026). Kohalike elanike küsitlemisel saadud andmestiku järgi on tegemist vähemalt 150 aasta vanuse aiaga. (VM 2005, Rõuge alev, mees s1933)

Kiviaedade rajamine Lõuna-Eestis on tõenäoliselt seotud saarlaste käimisega suvistel ulgtöödel, mis muutus eriti aktiivseks 19 sajandi lõpuosas. Saarlased tegutsesid peamiselt kraavikaevajate, aga ka uudismaa rajajate, müüritööliste ja kivilõhkujatena. 1880-ndatel hinnati iga-aastaseks Saaremaalt mandril suuliseks käiate arvuks vähemalt 3000 meest. Olulisemateks teguriteks, mis sundis saarlasi mandrilt teenistust otsima, olid talude päriseksmüümine, kohaliku talusaaduste müügituru piiratus ja mahajäänud põllumajandus, mis ei pakkunud kodukohas piisavalt võimalusi rahalisteks sissetulekuteks.

(Viies 2001a: 154-155)

Ka on Lõuna-Eestis ning Mulgimaal olnud väga levinud loogaga kiviveovankrid, mida eespool juba lähemalt kirjeldatud (Viies 1980: 232).

Kokkuvõte

On ilmne, et igasugune inimlike vajaduste rahuldamisele, siit edasi aga elukvaliteedi tõstmisele suunatud tegevus muutub mõtestatuna, organiseerituna tunduvalt efektiivsemaks. Selleks mõtestajaks ja organisaatoriks võib aga edukalt olla ka traditsioon, paljude inimpõlvete kogemus, mida aegajalt rikastavad-uuendavad normidest ühel või teisel moel erinevad, novaatorlikud lähenemised konkreetsetele probleemidele.

Kiviaiad pole talurahvakultuuris primaarse tähtsusega, kuid nad moodustavad siiski osa laiemast tervikust, aidates sellel toimida. Kiviaedadel on seoseid nii ümbritseva looduse, lokaalsete tövõtete kui ka mitmete esmapilgul eemalseisvate kultuurielementidega. Seega on igati õigustatud nende funktsionalistlikul pilgul põhinev analüüs. Vastavalt sissejuhatuses toodule püüan aedu vaadelda eelkõige nende (sotsiaalses) tarbimissituatsioonis, osalisena laiemas kultuuriprotsessis, mitte kontekstist eemalseisvate (või eemaldatud) üksustena. Mainitud vaatlus haarab kiviaedade erinevaid kultuurirolle, mis koos toimides aitavad elukvaliteeti ühel või teisel moel tõsta.

Välitöödel kogutud materjali analüüsides võib kiviaedade puhul välja tuua mitmeid erinevaid kultuurilisi funktsioone. Olulisimad on neist kahtlemata praktilised funktsioonid ning need võib omakorda jagada kaheks – esiteks, **primaarsed praktilised funktsioonid**; ilma neis sisalduvate kasulike omadusteta poleks tõenäoliselt kunagi kiviaedu rajama hakatud:

1. Põldude puhastamine kividest – tõenäoliselt olulisim, kuigi tänapäeval üha enam tähtsust kaotav funktsioon. Selle rolli juured ulatuvad tagasi balti ja kelti põldudelt tuttavate põllupeenardeni.

2. Loomatõkkefunktsioon. Kehtib taas enamiku vanemate aedade puhul. Kohati võib see realiseeruda ka üsna kummalisel kujul – näiteks võib tuua Jõelähtme vallas Koeralooga külas Jägala jõe põhjas asunud aia, mis oli abiks lammaste pesemisel.

3. Tuule- ja lumetõkke- ning niiskuse hoidmise funktsioon. Paepealsete põldude liigsest kuivamisest ja järgnevast pinnase tuulekandest peale kiviaedade minemavedamist on rääkinud mitmed mereäärsete piirkondade elanikud. Samuti oli see probleem teadvustatud nõukogudeaegses põllumajanduspublitsistikas. Massiivset ning kohalikesse oludesse sobimatut maaparandamis(ja -viljelemis-)praktikat kritiseeriti korduvalt.

Kiviaedade omadust lumetõkkena toimida on rannikualade elanikud küll pigem negatiivsena näinud, sest aedadega ääristatud külavaheteed tuiskasid talvel täis ning muutusid nõnda läbimatuks, kuid juba 19 sajandi lõpuosas laoti kiviaedu suuremate maanteed äärde nii

looma- kui ka lumetõkkeks. Kokkuvõtteks on tegemist funktsiooniga, mille praktiline väärtus on selgunud alles peale pikemaajalist kasutuskogemust.

4. Piiri märkimise funktsioon. See on eeltoodutest tunduvalt väiksema majandusliku, kuid seda olulisema mentaalse tähtsusega. Piiriaedade osas torkab silma nende levik Lõuna-Eestis. Mis võiks olla selle põhjuseks? Tõenäoliselt peitub seletus maakasutuse eripäras - saartel ning Lääne-Eestis oli see veel 20 sajandi alguseski tunduvalt kollektiivsem (ühiskarjamaade kasutamine), Lõuna-Eestis aga üksikmajapidamise-kesksem.

Selgelt teadvustatud piirifunktsioon on ka sakraalehitiste ümber laotud aedadel.

Kõiki ülaltoodud loetelus sisalduvaid praktilisi ülesandeid on edukalt võimalik lahendada ka muul moel – kivid võib lihtsalt hunnikusse vedada ning ehitada aiad mõnest muust materjalist – kuid samas annavad loetletud omadused summeerudes täiesti piisava põhjenduse ülaltoodud vajaduste rahuldamiseks just kividest aia ladumise teel. Sel taustal võib kõnelda nii kollektiivsest kui ka praktilisest motivatsioonist. Praktiliste primaarsete funktsioonide puhul on aedade ladumise oluliseks tõukejõuks kollektiivne või praktiline surve – kui ülejäänud kogukond teeb kiviaedu loomatõkkeks, siis ei saa indiviid niisama lihtsalt otsustada, et ta jätab tegemata. Praktiline surve aga realiseerub siinkohal väljapääsu otsimisena keerukast/ebamugavast olukorrast – kui põllud on kive täis, on maaharimine tugevasti raskendatud ning vajadus kividest vabaneda ilmselge.

Teiseks, **sekundaarsed praktilised funktsioonid**. Siin ilmnevaid kasulikke omadusi on ilmselgelt võimalik realiseerida ka muul moel. Selle rühma funktsioonid on reeglina ilmnenud kiviaedade pikemaajalise praktilise kasutamise käigus:

1. Ladustamisfunktsioon. Siia kuuluvad materjali hoidmiseks rajatud aiad; aga ka muud juhtumid, kus aedadesse kogutud kive on hiljem mingil otstarbel kasutatud. Paljud talusiseste hoonete ehitused ja teede täitmised, aga ka müügiks või ühiskondlikeks vajadusteks kivide kogumine - sadamaehitused, Väikese Väina tamm jne on toimunud aedadest kive võttes. Sihiteadliku ajutise iseloomuga ladustamise näitena on kõnekad lubjapõletusele mineva materjali kuivatamiseks laotud ajutised aiad.

Kivide kasutamisel on seega võimalik eristada kaht tasandit – perekonna/kogukonna sisene (oma tarbeks) ning institutsionaalne (riiklikult või omavalitsuse poolt reguleeritud).

Siit omakorda sekundaarse ladustamisfunktsioonina võib vaadelda ka võimalust kiviaia peale kuivatamiseks küttepuid laduda, nagu paljudes Muhu külades tavaline. Samuti saab siia ajutiseks või ka pikemaajaliseks hoidmiseks paigutada kas muidu majapidamises

kasutusest välja langenuid, jalgu jäävaid või ka esteetilisena mõjuvaid tarbeesemeid (põllutööriistu, vanu paate vms).

2. Peidupaigafunktsioon. Jutud suuremate maantee äärde jäävatesse vanadesse kiviaedadesse peidetud rahast, relvadest ja dokumentidest on Lääne-Eestis, eriti just Virstu ümbruses väga levinud. Peidupaik võib aga muutuda ka pelgupaigaks, nagu näitab Kihnus Linakülas levinud jutt kiviaia alla rajatud, mobilisatsiooni eest pakkuminemiseks kasutatud peidikust, kuhu mahtus kaks meest.

3. Turvalisuse tõstmise funktsioon. Piisava kõrgusega (ning eriti veel harjale lisatud okastraadiga) kiviaed kujutab endast ka pahasoovalike sissetungijate vastu suunatud füüsilist takistust. Seda funktsiooni teadvustatakse/kasutatakse siiski üsna harva – üks väheseid näiteid on Rootsi-Kallaverest. Samamoodi on paar Muhu elanikku osutanud, et kitsastel kiviaedadega ääristatud külateedel sõidavad autojuhid tavalisest palju ettevaatlikumalt.

Kolmandaks, kiviaia **kultuurilised funktsioonid:**

1. Esteetiline funktsioon. Rõhuv enamik tänapäeval taastatud või uuena rajatud kiviaedadest kannab esteetilisuse taotlusjooni. Väga kõnekas on selle funktsiooni tähtsuse järkjärguline suurenemine, aga ka ajas muundumine. Hoolimata hetkel populaarseimast ülihoolikast aialadumisest on tekkinud ka märke arhailiste ladumisvõtete kasutamise taastulekust. Tahtmine „põhivoolust“ eristuda võib selle kategooria all tähendada ka eriti suurtest kividest aedade „ladumist“ (mainitud stiili näitena võib tuua Lahemaal Kolga lahe ääres Pedaspea otsal asuva hiljuti rajatud suvilarajooni aiad). Seega on esteetilisusskaalal märgata väärtushinnangute uut nihet, mille järgi tajutakse arhailise laoga aeda esteetilisemana kui „korralikult laotud“ aeda.

2. Vaba aja veetmise funktsioon – siin põimuvad nii uudishimu ja huvi arhailiste töövõtete omandamise vastu kui ka eneseteostuseks sobivate väljundite otsimine, enese proovilepanek. Aialadumist peetakse küll füüsiliselt raskeks tööks, kuid samas on selle töö initsiaatoreiks ning ka tegijaiks tihti just naised. Sellest annavad tunnistust ka kiviaedade ehitamist ja parandamist puudutavad õppepäevad, kus olen osalenud – kohalolnud huviliste hulgas on just naissoo esindajad alati olnud lisaks silmatorkavale aktiivsusele ka selges arvulises ülekaalus.

3. Raskemini tõestatav, kuid täiesti reaalne on mitmete vanemate kiviaedade maagiline funktsioon. Kiviaiaga seonduvate maagiliste toimingute näitena võib tuua Kihnus kuulnud pärimusloo neidudest, kes valgesse riietatuna öösiti mööda aedu jooksid, et kiiremini mehele saada. Vägaagi tõenäoliselt on maagilis-sakraalseid funktsioone võimalik leida ka paljude

sakraalobjektide – hiite, kirikute, surnuaedade, kalmete ja muude kultuskohtade ümber rajatud kiviaedadel (nt Kaali järve ümbritsev aed, mille ääres ohverdati).

Neljandaks, **sekundaarne kultuuriline** (metatasandil paiknev), traditsiooni/identiteedi hoidmise-arendamise funktsioon. Ülejäänud kultuurilistest funktsioonidest eristub see selgelt just seetõttu, et kiviaia ladumises nähakse traditsioonilise eluviisi omamoodi manifestatsiooni. Kiviaedade puhul on see reeglina teadvustatud arusaam - informantide vastustest tuleb tihti välja, et neid ehitatakse-korrastatakse meeleldi just seetõttu, et seda peetakse „vanaks ja õigeks asjaks“, osaks omakultuurist. Eriti selgelt on see teadvustatud muidugi põlistes kiviaiapiirkondades, kuid samas ka nende inimeste hulgas, kes on ise mõnest mainitud piirkonnast pärit. Aga ka paljud linnadest pärit suvilaomanikud tunnevad kiviaia ladumisest sügavat rahuldust just samadel põhjustel. Muidugi on siin olemas seos vaba aja veetmise funktsiooniga – mõlemad annavad tegutsemiseks selge mentaalse põhjenduse.

Kõik eeltoodud funktsioonid on omavahel seotud, moodustades aga igal eraldi juhul uue tähtsuse järjekorra, omalaadse edetabeli, kus domineerib üks või ka mitu erinevat funktsiooni ning ülejäänud on selgelt teisejärgulised. Ehk seletab just see tõika, et kiviaedade hulgas leidub väga tihti väliskuju või ehituslike iseärasuste tõttu omanäolisi, paikkondlikust pildist erinevaid eksemplare. Terve Eesti lõikes on kiviaedade tegumood tugevasti varieerunud vastavalt kättesaadavale materjalile, piirkondlikele-kogukondlikele tavadele ning aia otstarbele. Kuid samasugune diferentseerumine valitseb ka igas külas ning tõenäoliselt ka igas talus. Ei saa alahinnata nii endisaegse aiategija maitset ja tööstiili kui ka aeda puhtpraktilise rajatisena puudutavaid tõekspidamisi – ning need kõik moodustavad igal eraldi juhul konkreetse terviku. Kirjeldatud olukord illustreerib suurepäraselt sissejuhatuses toodud eseme tarbimiskonteksti mõju – ühe kasuliku omaduse päevakorda kerkimine põhjustab muutusi kogu tarbimiskonteksti struktuuri ülesehituses.

Antud välitööde tulemusel ei saa kõnelda piirkondlike aedade väljanägemist puudutavate normide reaalsest eksisteerimisest ei tänapäeval ega ka suure tõenäosusega minevikus. Kõne alla võib tulla mingi piirini ühtsena kirjeldatav lokaalne pilt, aga seegi on praktiliselt määramatu, sest varieerumisvõimalusi ja -viise on lõputult, üldisest taustast vähem või rohkem eristuvaid aedu leiab igal sammul. Selliste „marginaaliate“ tekkepõhjusi ei ole alati võimalik puhtpraktiliste argumentidega katta. Nii on näiteks ümbruse rõhutatud korrashoidu ning esteetilisust omamoodi protestina räämas ning ebameeldiva naabruse vastu kasutatud vahetult Maardu linna piiri taga paiknevas Rootsi-Kallavere külas.

Välitöömaterjali vaadeldes on ilmne, et aiategu kui iseenesest lihtsat ja praktilist ülesannet võib sarnase majandusliku edu – ning teatava piirini ka samasuguste kuludega – täita mitmel eri viisil, erinevate töövõtete ning eri maitse järgi olevate stiilidega. Ka informandid on aedade väljanägemist puudutavais küsimustes väga liberaalsed – tihti antakse mõista, et ka lauslohakalt tehtuna täidab kiviaed vähemalt esialgu suurepäraselt oma esimese (ja enamasti ka põhilise) funktsiooni – kivid saavad jalust ära. Ja kui ta veel nõutud määral ka loomi peab, on kõik korras.

„Korraliku ja korratu“ skaalal on vahet tunda vaid Saaremaal – seal olid ju saja aasta eest lausa selgelt kindlaksmääratud trahvisummad, kui loomad üle kehva aia naabrimehe põllule läksid. Mandril oli karjuste pidamine üsna tavaline ja põhiliselt vastutasid loomade paha peale mineku eest siiski nemad, mitte kehva karjaia omanik. Nagu kinnitavad enamus informante ja nähtub ka vanadelt fotodelt Eesti Rahva Muuseumis, polnud aedade puhtdekoratiivsel väljanägemisel saja aasta eest mingit tähtsust. Muidugi võisid olla mingid avaliku arvamuse hulgas käibivad, aedade väljanägemist puudutavad sündsusnormid, kuid väga tõenäoline see pole, sest mõisaaedade sarnaseid kivimüüre ei hakanud ju ükski talumees rajama ning kodukaunistamiskampaaniate tulekuni ja vastava selgitustööni oli veel hulk aega.

Kirjeldatud vastuolud praktiliste ning esteetiliste väärtuste vahel saatsid pea lakkamatult nii välitöö- kui ka analüüsietappi. Kas mul uurijana on õigus öelda ja hinnata, milline peab üks aed olema? Mille poolest on lambaid pidava vanainimese poolt käepäraste ning „esteetiliselt sobimatute“ vahenditega parandatud või ka kõrgemaks ehitatud aed halvem või vähem tähelepanu vääriv kui mõne linnamehe ülihoolikalt hobikorras laotud aed? Esimene on osa inimese elamise viisist, osa tööekspidamisest, et olulisim on reaalne eluga toimetulek ning ülejäänule jääb vaid abivahendi roll. Mis siis, et linnamehe aed vastab selles näites tunduvalt rohkem „korralikule aiale“ – ühel puhul on tegemist muutuva/kohaneva ning ülejäänud elutegevusega seotud protsessiga, teisel juhul aga tsementeeruva ettekujutusega sellest, kuidas „asjad peaks käima“. Neid kahte äärmust on üsna raske omavahel võrrelda – tegutsemiseesmärgid on sedavõrd erinevad. Muidugi on välitööprotsessis vastavate hinnangute saamine üsna komplitseeritud, sest esteetiliselt korrastatud ümbrus seatakse tänapäevaste väärtuste pingereas väga kõrgele kohale ning naljalt ei leia inimest, kes kohe intervjuu alguses teataks, et aia välimus pole oluline. Korratuse õigustamist peetakse ju taunitavaks.

Mida näitas aga kiviaedade Eesti-siseste levikupiirkondade vaatlus? Põhja- ja Lääne-Eesti ning saarte puhul pole kahtlust – tegemist on piirkondadega, kus kiviaiad levinud praktiliselt kõigis vanemates külates. Sisemaa poole liikudes traditsioon hääbub järjest.

Ootamatult aedaderohkeks osutus aga Mulgimaa. Maakividest, mõrdita laotud, talude juures paiknevate vanade kiviaedade kohta ei leia Lõuna-Eestist kuigi tihti infot. Traditsioon tekib aga kohe uuesti, kui põldude suhteline kivisus kasvab. Peamiselt talupiiridele kuhjatud kivivallid pole sugugi haruldased Haanja ning Otepää kõrgustike kivirohkemais paigus. Samuti leidub taluhoonete ümber kivist väravapostide kõrval ka hoonetevahelisi, tõsi, mõrdiga laotud kivimüüre Setumaa idapoolsematel aladel, Vana-Irboska kandis, kus paekivi taas olemas.

Silmatorkavalt palju on mõrdita laotud vanu kiviaedu säilinud aga Lõuna-Eesti kalmistute ümber. Ka nende aedade väline vorm on ootamatult sarnane Eesti rannikualade aedadega – Taagepera kalmistu kiviaed Valgamaal ja Võrumaal asuva Rõuge Nogopalu kalmistu piirdeaia algupärasena säilinud osad on siinkohal suurepärased näited. On ilmne, et kiviaed oli siiski ka lõuna-Eestis tuntud ja vägagi lugupeetud, sest kalmistu piir on rahvausundis väga tugeva märgilise sõnumiga. On enam kui kindel, et surnuaia ümber ei olnud sünnis kehva aeda teha. Seda on kinnitanud ka kõik informandid, kellega sel temal juttu tehtud. Kiviaed on niisiis kindla, pikaajalise ja usaldusväärse piirdeaia sünonüümiks kõikjal Eestis. On muidugi piirkondi, kus aialadumine (eraldi välja kujunenud) käsitöösusena levinud pole, kuid see ei näita veel, et neis paigus kiviaiast midagi ei teatud. Küllap on oma jälje vastava traditsiooni levimisele jätnud näiteks saarlaste seas 19. sajandi lõpupoole väga levinud mandril suiliseks käimine – ning seda kinnitab ka Mulgimaa aedaderohkus, sest sealsetel talunikel oli enam võimalusi endile lisatööjõudu kaubelda.

Üsna tihti võivad konkreetsete aedade funktsiooni väljaselgitamisel segadust tekitada renditalude aegsed piiriaiad, mille asukoht võib järgida täiesti teistsugust loogikat. Talude päriksostmisel võisid maatükkide piirid tublisti muutuda, samas ei pruugitud aga vanu aedu uuele piirile ümber laduda. Eriti kehtis see karjaaedade puhul ning ka kohtades, kus kivimaterjali rohkem käepärast. Uude kohta tehti lihtsalt uus aed ja vana jäi vanale kohale.

Kiviaiad kui piiri markeerivad objektid on tihti olnud tunnistajaks erinevatele piiridega seotud tülidele, väljudes ise neist aga reeglina kaotaja poolena. Kord piiritüli käigus maha lõhutud aeda ehitatakse üsna harva samas seisus üles. Isegi kui aeda tülitsemata teise kohta kolitakse, ei viitsita teda tavaliselt kuigi korralikult taastada.

Vaid väheste piirkondade elanikud on kõhklemata öelnud, et nende lähikonnast leiab mõne kiviaedade ladumist oskava mehe. Seda öeldes peetakse aga aialadumistöö eesmärgi all silmas suhteliselt moodsat kiviaeda, millel sirgus ja ühtlus olulised. Iseenesest on tegemist omapärase esteetilise tähendusnihkega. Kiviaed on saja aasta jooksul muutunud lihtsast, igapäevasest ja puhtpraktilisest asjast millekski, millel on oluline eelkõige dekoratiivne

funktsioon. Kui keegi tahab hakata uut aeda rajama, siis peetakse loomulikuks, et tahetakse saada ilusat aeda. Kui küsimust täpsustada, et kas keegi külast oskaks teha ka vana moodi kiviaeda, millel – nagu ka rõhuv enamus informante teavad – oli välisilme väheoluline ja praktiline külg esmatähtis, siis on vastus enamasti jaatav – sellise aia tegemise äraõppimist ei peeta kuigi keeruliseks.

Veidi ootamatu oli välitööde käigus selgunud tõsiasi, et enamike uuema aja kiviaedade ehitamise initsiaatoreiks ning tihti ka ehitajaiks on pere naispool. Samas illustreerib see Anu Kannikese kodukujunduse-alaseid uuringuid, millest selgus, et ümbruse kujundamine on enamikel juhtudel nii naiste hobi kui ka ülesanne. Kuid üks ole kirjeldatud nähtusel ka põlised juured – rannaaladel on aedade igakevadine kõrgemaks ladumine põllult väiksemate kivide korjamise näol väga vana komme. Ja seda tööd tegid eelkõige naised.

Kiviaedade ehitamine on enamikul juhtudel omamoodi märk stabiilsusest ning kaalukast kultuurilisest kogemusest – aedade ladumist kui üsnagi mahukat tööd ei olnud möödunud aegadel ega ole ka tänapäeval mõtet eesmärgitult, hetketuju ajel ette võtta. Kas aedade parandamiseks-taastamiseks ette nähtud toetussummad on seda ettekujutust muutmas? Arvestades taotlemise keerukust ning taotlemiseks õigustatud sihtgrupi selgelt piiratud suurust, on see enamike informantide hinnanguil vähetõenäoline. Küll aga ilmneb perspektiivis selgelt nähtavat kasu institutsionaalsel tasandil kiviaedadele tähelepanu pööramisest ning sellestki, et kiviaedadega seonduv on tõusnud ka riikliku muinsuskaitse huviorbiiti. Kindlasti on toetussummad aga tõhusaks abiks neile inimestele, kes eelistavad aedu laduda ise ning mitte palgata ehituseks eraldi tööjõudu, kel on võimalik kasutada vajalikke transpordi- ja tõstevahendeid ja kes saavad vajaliku kivimaterjali oma maa pealt, põlluharimise lisaproduktina.

Kasutatud kirjandus.

Aarelaid, Aili 1990. *Rahva mälumustrid*. Tallinn: Olion.

Anttonen, Veikko 1996. *Ihmisen ja maan rajat. 'Pyhä' kulttuurisena kategoriana*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Burke, Peter 2004. Kultuuriajaloo ühtsus ja mitmekesisus. – *Tuna*, 4 (25), 102-117.

Ernits, Enn 2005. Jumaluste lemmikloomad ja ennustamine elundite põhjal. – *Mäetagused*, 31. <http://www.folklore.ee/tagused/nr31/ernits.pdf> (viimati külastatud 16.02.2007).

Geertz, Clifford 1973. *Interpretation of Cultures: selected essays*. New York: Basic Books.

- 2003. Kunst kui kultuurisüsteem. – Omakandi tarkus. Esseid tõlgendavast antropoloogiast. Tallinn: Varrak, 126-158.

Harris, Marvin 1999. *Theories of Culture in Postmodern Times*. Walnut Creek: AltaMira Press. Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Hellström, Kristiina 2002. *Maastikuhoolduskavad ja maastikuhooldus*. Tallinn: Keskkonnaministeerium.

Hiiemäe, Mall 2006 [2004]. Poollooduslike kooslustega seonduvast. – *Sõnajalg jaaniööl*. Tartu: Ilmamaa, 363-370.

Honko, Lauri; Pentikäinen, Juha 1997. *Kultuuriantropoloogia*. . Tallinn: Tuum.

Ilves, Kristin 2003. *Merenduslikkus maastikus ja kultuuris. Merenduslik kultuurimaastik läbi kommunikatsioonimuististe*. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia õppetoolis. Tartu/Prästö.

Kalits, Vilve 1960. Kihnlaste kiviveost. - *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XVII*. Tartu: Eesti TA, 169-190.

Kannike, Anu 2002. *Kodukujundus kui kultuuriloomine. Etnoloogiline Tartu-uurimus*. Eesti Rahva Muuseumi sari 4. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

Kaus, Jan 2000. Püüd visandada irratsionaalsust. - *Postimees*, 30 märts.
<http://arhiiv2.postimees.ee:8080/htbin/1art-a?/00/03/30/kultuur.htmXkuuesa>
(viimati külastatud 09.03.2007).

Keskpaik, Riste 2004. *Semiotics of trash: towards an ecosemiotic paradigm*. Master's Thesis. Supervisor of Kalevi Kull. Tartu: Tartu University, Faculty of Social Sciences, Department of Semiotics. <http://www.utlib.ee/ekollekt/diss/mag/2004/b16463560/Rkeskpaik.pdf> (viimati külastatud 02.05.2007).

Kindel, Melika 2005. *Vaateid kohapärimuse väärtustamisele lähtuvalt Lahemaa turismisituatsioonist*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool. Käsikiri Eesti ja võrdleva rahvaluule õppetoolis.

Korb, Anu 2002. Folkloristliku välitöö tulemust mõjutavatest teguritest. – *Kogumisest uurimiseni. Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks*. Koost. Mall Hiimäe. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 250-279.

- 2005. *Venemaal rahvuskaaslasi küsitlemas: folkloristliku välitöö metoodilisi aspekte*. Studia Ethnologica et Folkloristica Tartuensia 9. Toim. Tiiu Jaago, Ene Kõresaar. Tartu: Tartu Ülikool.

Kull, Kalevi 2001. Mis tähendab metsarahvas: looduse loodud eestlasest ja tema maastike keelest. – *Maastik, loodus ja kultuur. Maastikukäsitlusi Eestis*. Toim. Hannes Palang ja Helen Sooväli. Tartu: Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis 91, 96-104.

Kusmin, Jürgen 2005. Pärandkultuur metsas, selle inventeerimine ja metoodika endise Läänemaa Velise valla näitel. – *Pärandkultuur Eesti metsades*. Tartu: Eesti Metsaselts, 23-44.

Kõresaar, Ene 1999. *Vaip – tekki muodi asi*. Etnoloogiline esemeuurimus. – Studia Ethnologica Tartuensia 2. Tartu: Tartu Ülikooli etnoloogia õppetool.

Lang, Valter 1992. Muinaspõllud Saha-Lool. – *Stilus*, 3, 50-60.

- 1996. *Muistne Rävala. Maa, muistised ja kultuur: muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas*. 1. köide. Tallinn: Eesti TA Ajaloo Instituut.

- 2000. *Keskusest ääremaaks: viljelusmajandusliku asustuse kujunemine ja areng Vihasoo-Palmse piirkonnas Virumaal*. Tallinn: TA Kirjastus.

- 2005. Inimene, kultuur ja loodus muinasajal. – *Eesti looduskultuur*. Toim Kadri Tüür ja Timo Maran. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 11-28.

Leete, Art 2007. *Muutused ja meeleheide: põhjarahvad ja nõukogude võim 1920-40ndatel aastatel*. Eesti Rahva Muuseumi Sari 7. Tartu.

Leetmaa, Mihkel 2000. Lubja- ja tõrvaahjud. – *Suitsutare 2. Valitud artikleid 1975-1999*. Toim. Merike Lang. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseum, 147-192.

Ligi, Herbert 1963. *Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI–XVII sajandil*. Tallinn: Eesti TA.

Liiv, Ildike 1962. Ühiskarjatamisest Saaremaal. - *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XVIII*. Tartu: Eesti TA, 38-79.

Linnus, Jüri 1971. Maakäsitöölised Eestis 18. sajandi lõpul. - *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXV*. Tartu: Eesti TA, 207-228.

- 1984. Maakäsitöölised Lõuna-Eestis 17. sajandi esimesel poolel. - *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXXIII*. Tartu: Eesti TA, 92-103.

Loorits, Oskar 2000. Eesti ajaloo keerdküsimusi. – *Meie, eestlased*. Tartu: Ilmamaa, 36-52.

Lõugas, Vello 1996. *Kaali kraatriväljal phaetonit otsimas*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Malinowski, Bronislaw 1999 = Malinowskij, Bronislav. *Nautšnaja teorija kulturõ*. Moskva: OGI.

Neljandik, Triin 2005. Pärandkultuur Kirikuküla maastikul Läänemaal. – *Pärandkultuur Eesti metsades*. Toivo Meikar (toim.) Akadeemilise Metsaseltsi toimetised XXI. Tartu: Eesti Metsaselts, 51-73.

Palang, Hannes 2001. Maastiku müüdid. – *Eesti Loodus*, 12, 477-479.

Palang, Hannes, Külvik, Mart 1999. Maastik - osa meist endist. – *Eesti Loodus*, 9, 372-374.

Parts, Priit-Kalev 2003. *Eesti kaitsealade kultuuripärandi olukorra ja eesmärgianalüüs ning kultuuripärandi hoiu kontseptsiooni ettepanek*. Karula Hoiu Ühing. Käsikiri Karula Rahvuspargis.

- 2004. Väärtuse määratlemine maastikul: *nature morte* või elav maastik. – *Akadeemia*, 2, 269-277.

Pesti, Olavi, Rikas, Külli 1983. *Kingissepa rajooni ajaloo- ja kultuurimälestised*. Tallinn: Eesti Raamat.

Priidel, Endel 2001. *Koguva ajalugu*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Radcliffe-Brown, Alfred Reginald 2001 = Redkliff-Braun, Al'fred Redzhinal'd. *Struktura i funkciya v primitivnom obštšestve*. Moskva: Rossiiskaja akademija nauk, institut etnologij i antropologij.

Rommel, Mari-Ann 2004(koost). *Arad veed ja salateed. Järvamaa kohapärimus*. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv.

Rennu, Madis 2006. Kiviaed, ühtaegu moodne ja argine. – *Eesti Loodus*, 10, 20-23.

Rikoon, J. Sanford, William D. Heffernan, Judith Bortner Heffernan 1994. Cultural Conservation and the Family Farm Movement: Integrating Visions and Actions. – *Conserving*

Culture. A New Discourse on Heritage. Edited by Mary Hufford. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.

Rullingo, Ago 2001. *Muhumaa: loodus, aeg, inimene*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Ränk, Gustav 1979. *Sest ümmargusest maailmast*. Stockholm: Välis-Eesti & EMP.

- 2000 [1946]. Eesti rahvakultuuri karakteristik.(1946) – *Müüt ja ajalugu*. Tartu: Ilmamaa, 257-264.

Sahlins, Marshall 1976. *Culture and Practical Reason*. Chicago and London: University of Chicago Press.

Saron, Juta 2007 [1990]. *Saaremaa ja Muhu talude ajaloolisest tarastusest*. Ilmumas (Saaremaa Muuseumi Kaheaastaraamat 2005-2006) juunis 2007.

- 2000. Muutunud Muhu elu. – *Suitsutare 2. Valitud artikleid 1975-1999*. Toim. Merike Lang. Eesti Vabaõhumuuseum. Tallinn. 104-135.

Selirand, Urmas 2006. Taasrajati Tahkuna kivilabürint. – *Saarlane*, 12 september.

<http://www.saarlane.ee/uudised/uudis.asp?newsid=26914&kat=5&y=0>

(viimati külastatud 24.04.2007).

Sinijärv, Urve 2001. Maastikust, kultuurist ja identiteedist. – Palang, H, Sooväli, H (toim.) *Maastik: loodus ja kultuur. Maastikukäsitlusi Eestis*. Tartu: Tartu Ülikooli geograafia instituut, 66-89.

Tarang, Lembitu 2001. Pärandkultuuri kaitsest metsas. – *Eesti Mets*, 4-6, 16-17 ja 24-25.

- 2003. Pärandkultuur väärrib säilitamist. – *Metsamees*, 4 (33), 7.

Troska, Gea 2000. Rebala, Parasmäe ja Vandjala külade ajaloost ja ehitistest. – *Suitsutare 2. Valitud artikleid 1975-1999*. Toim. Merike Lang. Eesti Vabaõhumuuseum. Tallinn. 249-287.

Troska; Gea, Ants Viires 1998. Ehitised ja taluõued. – Viires, Ants, Elle Vunder (koost.). *Eesti rahvakultuur*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 269-324.

Vahtin 2001 = Vahtin, Nikolai Borissovitch. *Jasyki narodov Severa v 20 veke. Otsherki jazykovovo sdviga*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo „Dmit'rij Bulanin”.

Viires, Ants 1980. *Talurahva veovahendid. Baltimaade rahvapäraste põllumajanduslike veokite ajalugu*. Tallinn: „Valgus”.

- 2001a [1967]. Kodutööndus ja ulgtööd Eesti saarlaste elus. - *Kultuur ja traditsioon*. Tartu: Ilmamaa, 147-157.

- 2001b [1976]. Euroopa rahvaste materiaalse kultuuri uurimise meetoditest. - *Kultuur ja traditsioon*. Tartu: Ilmamaa, 324-333.

Viires, Ants, Elle Vunder 1998. Eessõna. - Viires, Ants, Elle Vunder (koost.). *Eesti rahvakultuur*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Viitol, Liilia 2003. Kividesse kätkevad saladuse otsingul. – *Maaleht* 13 november. http://www.maaleht.ee/?old_rubriik=7033&old_art=32547&old_num=840FirefoxHTML\Shell\Open\Command (viimati külastatud 24.04.2007).

Internetist pärinevad materjalid

DSWA 2007 = Suurbritannia Kuivkivimüüri Assotsiatsiooni kodulehekülg.

http://www.dswa.org.uk/main_index_frames.htm

(viimati külastatud 03.05.2007).

Geopeitus 2007 = Geopeituse mängijate kodulehekülg.

<http://www.geopeitus.ee/foorum/read.php?2,1765,page=1>

(viimati külastatud 05.05.2007).

Hellström, Kristiina 2001. Maastiku kaitse ja hoolduse alused.

http://www.kak.oesel.ee/phare2001/materjalid/opmaterjalid/Mhoolduse%20alused_ST_Phare.pdf (viimati külastatud 01.03.2007).

Hiiu Maavalitsus 2007a = Hiiumaa muinsuskaitseobjektide nimekiri. Hiiumaa maakonnaplaneeringu lisa nr 3. www.mv.hiiumaa.ee/planeering/lisa3.doc (viimati külastatud 15.02.2007).

Hiiu Maavalitsus 2007b = Hiiumaa väärtuslike maastike register. Hiiumaa maakonnaplaneeringu lisa nr 1. www.mv.hiiumaa.ee/planeering/lisa1.doc (viimati külastatud 15.02.2007).

Kõrgessaare 2007 = Kõrgessaare valla kodulehekülg.

<http://www.korgessaare.ee/index.php?idc=1081066100016301000>

(viimati külastatud 18.02.2007).

Lepmets 2006 = Lepmets, E. Muudatused põllumajandusliku keskkonnatoetuse nõuetes 2006 aastal. Ettekanne 5 aprillil 2006 Põllumajanduse ja maaelu arengu nõukogus.

<http://www.agri.ee/index.php/16506/> (viimati külastatud 24.04.2007).

Mägi 2003 = Mägi, M. Kaali ja Kultuurmaastik. Meteoriiditabamuse kajastusi arheoloogias ja folklooris. Eesti Muinsuskaitseamet 2003/2005. <http://www.ai.ee/?pid=167> (viimati külastatud 02.03.2007).

Maavalla Koda 2005 = Maavalla Koda võrgulehekül

<http://www.maavald.ee/uudised.html?rubriik=14&id=415&op=lugu> (viimati külastatud 16.02.2007).

PRIA 2005 = Põllumajanduse Registrite ja Informatsiooni Ameti kodulehekül. Kiviaia rajamise, taastamise ja hooldamise toetus.

http://web.pria.ee/riiklikud_toetused/_2005/kiviaia_rajamise,_ta/ (viimati külastatud 24.04.2007).

Tüür, Kivisoo 2004 = Tüür, K ja Kivisoo, M. Muhi pärimuskultuurist. Eesti Raadio ööülikool. http://www.ylikool.ee/et/13/kadri_tyur (viimati külastatud 16.02.2007).

Töös kasutatud intervjuude loend

Intervjuu lindistamise aeg, vald, küla, informandi nimi või sugu ja sünniaasta.

Harjumaa

VM 2005, Jõelähtme v, Rebala k, Matti Nairismägi

VM 2005, 2006 Jõelähtme v, Rootsi-Kallavere k, Raul Kurg

VM 2005, Kuusalu v, Muuksi k, naine, s1925

Läänemaa

VM 2005, Haapsalu linn, Tõnis Padu

VM 2005, Haapsalu, Lembitu Tarang

VM 2005, Lihula linn, Mati Mandel

VM 2005, Hanila v, Rame k, Helmut Polberg

VM 2005, Nõva v, Kürema k, naine, s 1928

VM 2005, Nõva v, Variku k, naine, s 1938

VM 2005, Ridala vald, Parila k, naine, s1929

VM 2005, Ridala v, Lannuste k, naine, s1934

VM 2005, Ridala v, Käpla k, naine, s1937

VM 2005, Taebla v, Roosna k, mees, s 1953

Pärnumaa

VM 2005, Koonga v, Koonga k, Vello Lootsman

VM 2005, Koonga v, Pikavere k, Mai Berecsky

VM 2005, Koonga v, Pikavere k, naine, s 1939

VM 2005, Koonga v, Võitra k, Mihkel Juhkum

VM 2005, Koonga v, Pikavere k, naine, s1939

VM 2005, Koonga v, Koonga k, Mihkel Pärna

VM 2005, Kihnu v, Linaküla, naine, s 1924

VM 2006, Kihnu v, Linaküla, naine, s1930

VM 2005, Kihnu v, Rootsiküla, naine, s1965

VM 2006, Kihnu v, Rootsiküla, naine, s1972

Raplamaa

VM 2005, Kehtna v, Kalbu k, mees, s1951

VM 2005, Kehtna v, Kalbu k, mees, s1915

VM 2005, Kehtna v, Linnaaluste k, mees, s1935

VM 2005, Kehtna v, Linnaaluste k, naine, s1962

Saare maakond

VM 2005, Pihtla vald, Pihtla küla, mees, s1973

VM 2005, Pihtla vald, Pihtla küla, naine, s1950

VM 2006, Muhu v, Vanamõisa k, mees, s1942

VM 2006, Muhu v, Linnuse k, mees, s1945

VM 2006, Muhu v, Aljava k, naine, s1931

Viljandi maakond

VM 2005, Kolga-Jaani v, Oorgu k, mees, s1946

VM 2005, Halliste v, Toosi k, Jüri Ormus

VM 2005, Paistu v, Sultsi k, mees, s1947

Lõuna-Eesti

VM 2005, Kanepi v, Kaagvere k, mees, s 1960

VM 2005, Vastseliina v, Mauri k, mees, s1959

VM 2005, Vastseliina alev, KajaTuul

VM 2005, Võru linn, M. Rebane

VM 2005, Rõuge alev, mees, s1933

Töös kasutatud lühendid:

ERM – Eesti Rahva Muuseum

KV – Korrespondentide vastuste arhiiv

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiiv

TA – Teaduste Akadeemia

Estonian Traditional Dry Stone Walls: Ethnography and Cultural Roles

In addition to the ethnographic description of Estonian traditional dry stone walls (laid without grout; hereinafter referred to as stone fences), the present master thesis also aims to analyse the cultural functions of the fences. The topic of stone fences has been one, which is researched very little of in the Estonian ethnography. Concurrently, building of the fences has become increasingly popular year after year. The thesis is based on interviews carried out with local inhabitants and describes primarily the most distinctive areas where stone fences are build in mainland Estonia. The data about the islands Saaremaa and Muhu included in the work aims to complement the data acquired from the similar studies earlier.

The volume and contents of the available folklore concerning stone fences in various geographic regions are very different, bringing about pertinent adjustments in data collection. The vast majority of the information, which can be acquired during interviews, is in connection with local contexts. Therefore, the best results are obtained when using an open questionnaire format, which can be adapted to particular circumstances and interviews. For the same purpose, the following includes only some general references to the topics that are tackled.

The first and primary question discussed is the reason for laying stone fences, an overview of their function and location is given. Majority of the stone fences were build around fields and grasslands, as well as to bound roads and courtyards. Secondly, the question about the people building the stone fences is examined. Did every individual have enough skills to lay a fence or were the fences mostly built by competent workmen? Next, the building technologies in different regions are observed. The latter includes questions concerning building material – whether all stones were used for constructing the fence, or only selected material? What were the types of fences laid from different materials? In addition, the building of the stone fence with other materials is studied – whether additional fences or elevations were built from other materials. The distinctive features of building stone fences in different regions are also examined. What were the distinctive features (did any exist) e.g. appropriate measurements according to the local standard; whether there were any differences in the way people laid fences. Thereby, the aim is also to find information about fences that are exceptional in every region. The changes in building tradition are observed in the course of time (Is there a difference between the fences built in more recent past and way back in time?).

Attention is also paid at gateways and passages for climbing over the fences.

The second part of the thesis includes folk tradition and reminiscences – what times were the best for building fences, whether bees were arranged and what these were like.

Hiding or leaving money, weapons and documents in the stone fences. The destruction and removing of the fences started in the collective farm period. Crossings and gates, as well as all the customs and beliefs related to them.

The last part of the thesis discusses aesthetics. Stone fences can be built to decorate the surroundings, but they also establish distinctive identity and are design elements in national romantic spirit. Why stone fences are considered better looking and more valuable than other fences? Can building a fence be a characteristic hobby? What makes this hobby valuable and interesting? Should old fences be reconstructed? Should that be the case, how important is the preservation of their original location?

The thesis presents a selection of single cases from the collected fieldwork data, which re-establish and represent the local situations the best

In order to complete the overview and illustrate the topic, photographs of the stone fences in different parts of Estonia are added to the electronic appendix of the thesis.

In the last summarising analysis part, the author adopts a functionalist approach, approaching the topic of stone fences the users' perspective. This process is also supported by the fieldwork subject matter, which besides considering the questions of the physical characteristics and construction technologies also focuses on the user and social value of the stone fences. The latter includes the idea behind and meaning of the fences, as well as the individual and collective experiences for its user(s).

As a result of the research it can be concluded that the stone fences do not have primary importance in folklore, but they form a part of a wider whole, supporting its function. The stone fences are connected with the surrounding nature, local working methods, as well as several cultural elements, which at first sight may appear distant. The fences help to bound the landscape and have an important aesthetic role, because the majority of the newer fences are built for aesthetic purpose.

As a functionalist conclusion it can be noted that for the owners, the stone fences serve most importantly practical functions. These can be divided to two groups – first, **the primary practical functions**:

1. Removing stones from fields – the most important function, although it is increasingly loosing its importance nowadays. The roots of the named function reach back to the barks of Baltic and Celtic fields.

In connection with the reducing farming in Estonian coastal areas, the number of stones in the fields reduces every year. At the same time, the number of fallow fields in central and southern Estonia has reduced in the last year, being the result of more active removing stones from fields. Therefore, the named function can reoccur.

2. Cattle bounding function. A majority of older fences serve this function. This can sometimes occur in practise in peculiar ways – for instance a fence in Koeralooga village, Jõelähtme parish, which is in the bottom of the River Jägala and was used in order to wash sheep.

3. The function of a wind and snow barrier and keeping up humidity. Many inhabitants living in Estonia's coastal areas have reflected upon the excessive dryness of fields and soil entrainment in limestone fields, after the stone fences were removed. The problem was also present and acknowledged in the soviet agricultural journalism. Massive land improvement and farming practices, which were inappropriate for the local conditions were criticised many times. A good example in this case is a film „Where the Stones Grow“, directed by Jüri Müüri and Enn Säde in Eesti Telefilm, in 1983.

The property of stone fences to function as a snow barrier has always been considered negative by the inhabitants of the coastal areas, because the fences which were built along the village roads whirled full of snow in the winter made it more difficult to get in and out of the villages. Nevertheless, already at the end of the 19th century, stone fences were laid to curb animals and snow. In conclusion, the practical value of the function has become evident after a long-term first-hand experience.

4. The function of marking the boarder. In comparison with the functions named before, the present one has a considerably smaller economic importance. However, its mental importance is remarkably greater. The boarder fences tend to be spread in the South-Estonia. What could be the reason? The explanation is most likely the characteristic land use – in the islands and West-Estonia the land use was more collective even in the beginning of the 20th century (using collective grasslands), in South-Estonia land was more individually used.

The fences built around sacral buildings also clearly fulfil the boarder marking function.

All the above-mentioned practical functions can be performed in other ways as well – the stones can be piled up and the fences can be built from some other materials. At the same time, the named characteristics all together give enough reason to build stone fences in particular.

Secondly, **the secondary practical functions.** The following useful functions can most likely be performed in other ways as well, but due to the existence of stone fences, they meet its range of use:

1. Storage function. The fences are built in order to store material. There are some cases where the stones piled in fences were later used for some other purposes. Many were used for farm building constructions and road filling, but also collecting stones for sales purposes to fulfil community needs – e.g. construction of ports or the dam of Väike Vään (Small Strait) have been carried out using stones from the stone fences. Conscious storing for temporary purposes can be seen in fences built for limekilns.

In the usage of the stones two different levels can be differentiated –the family/community level (for individual purposes) and the institutional level (regulated by the national authorities or local municipality).

Therefore as a secondary storage function, an opportunity to pile firewood for drying on the stone fence exists, as it is common in many villages on Muhu Island. In addition, the stone fence can be a shorter or a longer term storage place for commodities such as farming tools, old boats etc, which are no longer in use, need a place to be kept or have aesthetic functions.

2. Hiding-place function. Folk tales about money, weapons and documents hidden in the old stone fences along the roads are widespread in western Estonia, in particular around Virtsu village. Hiding-place can also turn into refuge, as the stories in Kihnu Island, Linaküla village prove. In that little village a shelter was built under a stone fence, which could fit two men and this was used as a hideout from mobilisation.

Thirdly, **cultural functions:**

1. Aesthetic function. The vast majority of the stone fences built or restored today carry aesthetic functions. The gradual increase in the named function but also its transformation in time is very remarkable. Despite the most popular overly painstaking laying the fence, several signs refer to the recurrence of the archaic laying methods. A desire to be distinct from the mainstream under this category can mean laying out fences of big stones in inordinate lines (an example of the mentioned style can be found surrounding the new buildings in Lahemaa, Kolga bay, Pedaspea village). Therefore a new shift in values can be seen, according to which the archaic fence is perceived more aesthetic than a fence that is „neatly laid“.

2. The function of spending leisure time – here a combination of curiosity and interest in acquiring archaic work methods, looking for outputs for self-determination, as well as putting oneself to the test occurs. A shift of gender roles can hereby be noticed – building a fence is considered physically hard labour, nevertheless the initiators and performers of this task are often women. This is also seen in the study courses concerning the building and reconstruction of stone fences, where the author of the present thesis has been participating. The women participating in the courses have always been in majority and remarkably active.

3. The magic function of older stone fences is harder to prove, but real. For instance, an example of magic rites in connection with stone fences can be found in Kihnu Island. According to a folk tale maidens dressed in white and ran in the nights on the stone fences to get married faster. It is likely that stone fences built around many sacral places; also carry out magic-sacral functions – churches, graveyards, tombs and other places of worship.

Fourthly, **secondary cultural function** (on the meta-level), keeping and developing tradition/identity. This function becomes clearly highlighted among the rest of the cultural functions, because the laying of stone fence is seen as a manifestation of traditional lifestyle. In case of stone fences the named level reflects a separately acknowledged understanding – based on the answers of the interviewees, in many cases the fences are willingly built and reconstructed, because it is considered an ‘old and right’ thing to do, a part of one’s own culture. It appears in very traditional stone fence regions, but also among people whose roots are in the named regions. At the same time, a lot of cottage owners who originate from towns find satisfaction in laying stone fences for the same reasons. Here a connection can be drawn with the function of spending one’s leisure time – both give mental reasons for acting.

Among the stone fences, there are characteristic pieces, which differ from their regional surroundings due to their cultural role, outer appearance or construction methods. In Estonia as a whole, the style of stone fences has strongly varied, being influenced by available material, regional traditions and the functions of the fence. The taste, work style as well as the principles applied for the practical construction of the ancient fence cannot be underestimated. All the mentioned factors form a whole in all single cases.

Based on the fieldworks of the given research, one cannot discuss the real existence of the norms to which the appearances of regional fences conform. It might be possible to give a descriptive regional overview, which is common to a certain extent. In practice, however, it is indeterminable, because endless varieties and distinctive fences can be found in every village.

The reasons of origin of such speciality cases cannot be explained merely by rational arguments. Therefore, for instance, the stone fence of Välja farm, which is located in the village of Kalbu, Kehtna parish, Rapla County, is remarkably higher and more ordered than the surrounding fences in the village. However, no particular practical reasons support this fact. Evidently, the higher fence has been constructed due to aesthetic purposes. Aesthetics and upkeep can also be used as a type of protest against tainted surroundings, which is the case in Rootsi-Kallavere village, located next to the boarder of Maardu town.

When analysing the field work material, it becomes evident that building a fence as a practical task can be completed with similar costs in many ways, using different work techniques according to different tastes and styles. Therefore the decision of what kind of stone fences can be in accordance with the common norms of folk culture should be made cautiously. In this question the interviewees are rather liberal. It is often referred that a stone fence, even when built unsystematically, carries out its main function and the stones are out of the way. The fence is considered to complete its target, when it additionally serves as a boundary system for the cattle. An exception to this tendency can be seen in Saaremaa, where fines were imposed when the cattle strayed to the fields of neighbours. In the mainland, it was common to hire herdsmen who held the responsibility for straying animals instead of the owners of the fences.

The abovementioned contractions between the practical and aesthetic values became evident in the stages of fieldwork, as well as analysis. The author of the thesis encountered an issue of whether or not one has the right to evaluate what a stone fence should be like? Why would a fence reconstructed and fixed by elderly inhabitants with the available “aesthetically inappropriate” materials deserve less attention than a hobby fence orderly erected by people living in the cities? The first is a part of human’s lifestyle, values and animal farming becomes important whereas the rest is merely an inevitable tool. In this case, the city fences are more in accordance with the idea of an ‘orderly fence’ – in the first case a lifestyle process can be noted, in the second a cemented idea of how things should be done can be seen. These two extremes are too different to compare – the aims for acting are very different. Acquiring such evaluations is relatively complicated in the fieldwork process, because aesthetically neatly organised surroundings have high priority among today’s values. Therefore it is not possible to find interviewees who would state in the beginning of the conversation that the outer appearance of the fence does not matter. Justification of disorder is considered condemnable. The abovementioned is also illustrated by the tendency that only a few interviewees from different regions have said without hesitation that a workman who has

skills in fence laying can be found. The term laying the fence here means the construction of a relatively modern stone fence, the order and straightness of which are important. When specifying the question and asking whether there is somebody in the village who masters the skill of making a traditional old stone fence, in case of which the practical function has more importance than appearance (as the majority of the interviewees also know), the answer is mostly affirmative. Learning how to lay a traditional stone fence is not considered difficult.

The results from analysing the regions where stone fences are spread in Estonia were the following: North-, South-Estonia and the islands are regions where the stone fences are spread in almost all older villages. When moving towards inland the tradition is gradually disappearing. There were somewhat unexpectedly many stone fences in Mulgimaa area. Information about old dry stone walls in South-Estonia cannot frequently be found. However, the tradition is revived when more stones appear in the fields. Thus, for instance, one can find stone fences, although laid with grout, around farmhouses in the eastern regions of Setomaa and Vana-Irboska. These regions are rich in limestone.

Stone walls piled up in the borders of farm lands can also be found in the stone-rich uplands of Haanja and Otepää. Remarkable many old dry stone walls are preserved around the cemeteries in South-Estonia. The outer form of the latter is also unexpectedly similar to the fences built in the coastal areas of Estonia – good examples here being the stone fence of Taagepera cemetery in Valgamaa and the remains of the genuine fence in Rõuge Nogopalu cemetery in Võrumaa. It appears that stone fences were known and popular among the people in South-Estonia as well, because the boarder of the cemetery has a strong symbolic implication folk belief. It is more than clear that it was considered inappropriate to lay a bad-quality fence around cemeteries.

Thus the stone wall is considered to be the synonym of a secure, long-term and trustworthy fence everywhere in Estonia. There are regions where laying a fence has not developed separately as a craft, but it does not imply that people did not know about stone fences in those regions. The tradition has also been influenced by the 19th century custom of the inhabitants of islands to go to work as farm hands for the summer. The phenomenon is also conformed by the abundance of the fences in Mulgimaa, because the farmers in the region had better chances of using extra workforce.

More often than not, analysing the function of particular stone fences can be made difficult by the boarder fences from the tenant farms' period. Their location appears to follow a completely different logic. The borders of land could change considerably later, but new

fences might not have constructed around new borders. This was especially eminent in case of cattle fences and places that had more stone material available. A new fence was built to a new place and the old one was kept as well. It is important to note that fences, which had agricultural function, were closely connected with the location of farms in specific villages.

During the fieldwork, it appeared that the initiators and builders of the stone fences of the newer time are often women. This fact is in accordance with the research carried out by ethnologist Anu Kannike, which results imply that the design of homes and their surroundings is as a rule carried out by women. In 76% of the families, home is mainly furnished and designed by the housewife and in 16% of the families the designing process is carried out by the partners together. This tendency has ancient roots. The old custom was spread in the coastal areas - building higher fences by collecting smaller stones from the fields was mainly carried out by women.

The construction of stone fences is in most of the cases a sign of stability and remarkable cultural experience – laying stone fences is a painstaking job, which is not done without having a clear task in mind. Do the agricultural subsidies provided by the Ministry of Agriculture, since 2005, for fixing and restoring stone fences change this understanding? According to the interviewees, it is unlikely that the stone fences are laid only in order to receive the subsidies, taking into account the complex processes for applying for support. However, the subsidies have encouraged the restoring of stone fences, because the importance of this work is also acknowledged on the national level. The subsidies are also good help to people who have the opportunities of using means of transportation and hoists, who prefer to construct their stone fences on their own instead of hiring workforce and who can acquire the necessary stone material from their own land.

Lisa 1

Valik Eesti Rahvaluule Arhiivis leiduvaid aia ja värava teemalisi lühivorme.

ERA II 42, 235(4) <K-Jaani

Ka kiviaia tegemisel peetavat kuud silmas sest valel kuul tehtud kiviaiad ei seisvat üleval.

ERA H II 26, 894 (31) <Pilistvere, Kurla

Vanal kuul tehtud aed vaob, noorel kerkib.

ERA II 150, 341(132) <Võnnu

Aeda tee noorel kuul, katust kata vanal kuul.

ERA H II 9, 87 (67) <Viru-Nigula, Malla

Õue värav olgu kuuse puist tehtud ja kase vädiga posti küljes kinni, siis saab peremees püsti (järsku) rikkaks.

ERA H R6, 788

Kui aida midagi teet, sis ei tohi üle aia kõnelda, muido lät kõik õun üle aia mõtsa.

ERA E 28650 (17) <Tarvastu

Kui värat tõisele kotale tetäs, sis saava tütruks mehele.

ERA II 40, 1094 (9) <Karuse <Vigala

Õue värati külge kust lojused välja aeti pandi kadaka teibad et kurat ja maja nõidaja ei tohi sisse tulla.

Lisa 2

Aedade seadus,

Mis saaremaal maksev on.

Kuressaares, 1913.

Trükitud T. Liivi raamatukaupluse kulul.

Allikas: ERM, KV 802-1, lk 529-532.

Reeglite kogu

§ 1

Iga maa tükk, mis loomade eest kaitsta tuleb, peab aiaga ümberpiiratud saama, kui üks selle maatüki piiridega kokkupuutuva maaomanikest seda nõuab. Kui pärast see aed korratu leitakse olevat ja maatüki omanik loomade paha pääle tulemise läbi kahju kannatab, siis kaotab ta niisugusel korral õiguse kahjutasu nõuda, kui ta ise aia viletsas seisukorras süüdlane on.

Kui aga aia korraspidamine mitte tema, vaid kolmandama isiku kohus oli, siis peab see isik maaomanikule sünninud kahju ära tasuma, kuna aga loomade omanik selle trahvi summa ära maksma peab, mis tema käest loomade paha pääle minemise eest sisse sundida tuleb.

§ 2.

Täiesti rahuldavaks arvatakse kivist ehk puust aeda, mis põllu ehk heinamaad piirab, siis kui esimene (see on kivist) 3 jala, teine aga viie jala kõrguseks tehtud on ja kui sääl juures niihästi ühe kui teise seisukord igapidi kindel leitakse olevat. Karjamaid piiravate aedade kõrgus saab üks jalg madalam arvatud. Vallid kraavidega peavad olema 3 jalga laiad ja 4 jalga sügavad, sügavust valli harjast arvates ja üle selle peab kõiki valli harja mööda üks latt pandud olema.

§ 3.

Aedade ehitamine ja korraspidamine saab järgmiste reeglite järele määratud. 1. Kui kahe maatüki piirid kokku puutuvad, siis peab piiri aia nende vahele see maaomanik üksi tegema, kellel kõrgema väärtusline maa on, nii et aia ehk õueaiamaa omanik seda põllu vastu kaitseb, niisamuti ka selle vastukäiva heinamaa, metsa ehk karjamaa vastu. Heinamaa omanik kaitseb seda ainult karjamaa vastu, kui aga heinamaa ja metsa piirid kokkupuutuvad, siis kaitsevad oma maatükkisi mõlemad ühesugustes osades (pooleks).

2. Põldude omanikud, mille piirid kokkupuutuvad, ehitavad aia maatükkide kaitseks nende suuruste järele.

3. Karjamaade vaheaiad saavad nende talude põldude suuruse järele ära jagatud, kellede pärast kohalised karjamaad on.

4. Heinamaad saavad heinamaade vastu alati ühesuurustes osades kaitstud (aiad saavad pooleks tehtud, maade suuruse pääle vaatamata. Tõlk. täh.).

5. Rindaed mitme omaniku päralt oleva põllu heinamaa, metsa ehk karjamaa ümber saab kõikide omanikkude poolt, kelle maid see piirab, kas nende osade suuruse järele, mis kellegil piiratavas maaosas on ehk jälle nende päralt olevate põldude suuruse järele ehitatud ja korraspeetud.

§ 4.

Ühe maaomaniku nõudmise pääle, kes teistega ühes maaosa omanik on, kes aga niisugusel korral, kui asi kahtlane on, selgeks tegema peab, et ta nõudmine tarvilik ja kasulik on – on tema naabrid kohustatud seda jagu uuest aiast ehitama, mis nende osaks tuleb. Sellest saavad väljaarvatud ainult ühised maaosad siilutatud põldudes ja heinamaades, mida ainult rindaiaga ümberpiiratakse, mis kõiki siilutatud maatükkisi kaitseb.

Kui aiaga kaitsemise kohustuses mõni muudatus ette tuleb, siis jäeb kaitsev aed täiesti selle isiku kohustuseks, kes aia korraspidamise oma pääle on võtnud ja jäeb tema hoolde nii kauaks, kuni see kohustus ümbermuudetud saab.

§ 5.

Aiaga kaitsemise kohustus ei vabasta aga loomade omanikkusi nende hoidmisest, mis alati karjase läbi sündima peab.

§ 6.

Sel põhjusel saavad Baltimaa Kohaliste sead. III jao §§ 3387-3404 määruel niisugusel korral trahvitatud, kui võera maa tüki pääl hulkuvad loomad kinni võetu saavad.

Väljavõte "Liivi kubermangu Teatajast" nr 27 1911.a.

Kinnitatud 5. veebruaril 1911.a. nr 101 all Liivimaa kubermangu talurahva asjade komisjoni poolt.

TRAHVI MAKSS

Koduloomade kahjutegemise eest põldudel, heinamaadel ja aedades, niisama ka omavoliliselt võeraste metsa aetud kariloomade päält Liivimaal.

Maakohtade nimetus, milles kahju tehtud ehk loomad teinud on	Hobuse ja suure sarvloomade päält		Sea ja kitse eest		Lammaste ja väikeste loomade eest		Anede ja partide eest		Teiste kodulindude eest	
	R.	K.	R.	K.	R.	K.	R.	K.	R.	K.
1. Istutatud aedades, külvatud viljaaedades ja noortes metsades	1	50	2	50	-	50	-	30	-	15
2. Koristatud, aga külvamata viljaaedades	-	50	1	-	-	20	-	10	-	5
3. Külvatud põldudes, vilja ehk heina eest	1	-	1	60	-	40	-	20	-	10
4. Heinamaalt enne niitu	-	75	1	20	-	30	-	5	-	3
5. Kesapõldudel, karjamaadel, koplites ja niidetud karjamaadel	-	25	-	40	-	10	-	-	-	-
6. Kunstlikkudes metsakasvandustes, kaitsetud liivades, raiskmaades ja platsides, mis metsakasvatuseks määratud on	1	-	1	60	-	40	-	-	-	-
7. Harilikkudes metsaistandustes kuni 20 aasta kestvuseni	-	75	1	20	-	30	-	-	-	-
8. Muudes metsades	-	50	-	80	-	20	-	-	-	-

Lisa 3

Ülevaade kiviaedade ehitamise, taastamise ja hooldamise toetuste taotlemise reeglitest.¹⁷

ABIKS TAOTLEJALE 2005

Põllumajanduslik keskkonnatoetus

kiviaia rajamise, taastamise ja hooldamise eest

Kiviaia rajamise, taastamise ja hooldamise toetuse aluseks olevate siseriiklike õigusaktidega saab tutvuda Põllumajanduse Registrite ja Informatsiooni Ameti (PRIA) koduleheküljel www.pria.ee (TOETUSTE lingi all) ja ka Riigi Teataja koduleheküljel www.riigiteataja.ee.

Euroopa Liidu regulatsioonidega saab tutvuda koduleheküljel www.legaltext.ee ja www.europa.eu.int

NB! Erisuste korral käesoleva materjali ja kinnitatud määruste vahel tuleb järgida määrusi.

Kes saab toetust

Kiviaia rajamise, taastamise ja hooldamise toetust saab taotleda füüsiline või juriidiline isik, seltsing ning muu juriidilise isiku staatusega ühendus (edaspidi taotleja), kes:

- harib maad õiguslikul alusel, st on maa omanik või omab kehtivat rendilepingut;
- omab kehtivat keskkonnasõbraliku või mahepõllumajandusliku tootmise toetuse kohustust või
- võtab nimetatud kohustused üle teiselt taotlejalt 2006. aasta pindalatoetuste taotlemise ajal või
- võtab 2006. aastal mahepõllumajandusliku tootmise kohustuse.

Toetust makstakse viieaastase kohustuse perioodi jooksul järgmiste tegevuste eest:

- kiviaia rajamine ja sellele järgnev kiviaia hooldamine;
- kiviaia taastamine ja sellele järgnev kiviaia hooldamine;
- kiviaia hooldamine, kui kiviaed on rajatud enne kohustuse võtmist.

Toetust võib taotleda sellise kiviaia rajamiseks, taastamiseks või hooldamiseks, mis asub või piirneb põllumajandustoetuste ja põllumassiivide registrisse kantud taotleja kasutuses oleva põllumajandusmaaga.

Kiviaia võib rajada kohta:

- kus kunagine kiviaia asukoht on kaardimaterjalide põhjal tuvastatav, või
- kinnistupiiride tähistamiseks piirkonda, kus kiviaiad on traditsiooniliselt esinenud.

Kiviaia võib taastada kohta, kus selle asukoht on visuaalselt tuvastatav.

¹⁷ Allikas: PRIA kodulehel http://www.pria.ee/riiklikud_toetused/kiviaia_rajamise_ta/ paiknev link *Abiks taotlejale*. Külastatud 01.05.2007.

Toetuse määr aastas viieaastase kohustuse perioodi jooksul:

- kiviaia rajamise ja sellele järgneval neljal aastal hooldamise eest 70 kr/m;-
- kiviaia taastamise ja sellele järgneva hooldamise eest 58 kr/m;
- kiviaia hooldamise eest 38 kr/m.

Toetust taotledes võtab taotleja kohustuse täita viis aastat:

- üldisi keskkonnanõudeid,
- keskkonnasõbraliku tootmise toetuse nõudeid,
- kiviaia rajamise, taastamise ja hooldamise toetuseks kehtestatud nõudeid.

Nõuded kiviaia rajamise ja taastamise eest toetuse saamiseks

Toetuse taotleja:

- rajab või taastab toetuse taotlemise aastale järgneva aasta **1. septembriks** piirkonnale omase kujundusega kiviaia, kasutades traditsioonilisi töövõtteid. Kiviaia kõrgus peab olenevalt piirkonnast olema **vähemalt 60 cm**;
- parandab kiviaeda tekkinud lõhed ja paneb kiviaeda tagasi sealt väljakukkunud kivid ülejäänud nelja kohustuseaasta 1. septembriks.
- rajab kiviaia kohta, kus kunagine kiviaia asukoht on kaardimaterjalide põhjal tuvastatav või kinnistupiiride tähistamiseks piirkonda, kus kiviaiad on traditsiooniliselt esinenud. Kiviaia rajamiseks sobiva koha, kasutatavad materjalid ja piirkonnale omase kujunduse kinnitab Muinsuskaitseamet;
- taastab kiviaia kohas, kus selle kunagine asukoht on visuaalselt tuvastatav. Kiviaia taastamiseks sobiva koha, kasutatavad materjalid ja piirkonnale omase kujunduse kinnitab Muinsuskaitseamet;
- kinnitab kohustuse võtmisele järgneva nelja aasta jooksul kohustuse jätkamist vormil MT60C.

Rajatav ja taastatav kiviaed peab asuma taotleja majandusüksuse põllumajanduslikus kasutuses oleval maal või sellega piirnema.

Rajatud ja taastatud kiviaiale lähemal kui 1,5 meetrit on keelatud:

- 1) maad harida;
- 2) kasutada väetisi ja taimekaitsevahendeid;
- 3) niita enne 1. juulit.

Nõuded kiviaia hooldamise eest toetuse saamiseks

Toetuse

taotleja:

- parandab kiviaeda tekkinud lõhed ja paneb tagasi väljakukkunud kivid iga kohustuseaasta **1. septembriks**;
- kinnitab kohustuse võtmisele järgneva nelja aasta jooksul kohustuse jätkamist vormil MT60C.

Hooldatav kiviaed peab asuma taotleja majandusüksuse põllumajanduslikus kasutuses oleval maal või sellega piirnema.

<u>Hooldatavale</u>	<u>kiviaiale</u>	<u>lähemal</u>	<u>kui</u>	<u>1,5</u>	<u>meetrit</u>	<u>on</u>	<u>keelatud:</u>
1)		maad					harida;
2)	kasutada	väetisi		ja			taimekaitsevahendeid;
3)	niita enne 1. juulit.						

Taotluse esitamine ja nõutavad dokumendid

Taotlusi kiviaia rajamise, taastamise ja hooldamise toetuseks võetakse vastu PRIA piirkondlikes büroodes ajavahemikus **5. septembrist kuni 14. oktoobrini**.

Kiviaia rajamise ja taastamise eest taotluse esitamisel peab taotleja olema eelnevalt saanud

Muinsuskaitseameti maakonna vaneminspektori käest kirjaliku kinnituse, kuhu märgitakse:

- kas taotleja majandusüksuse maad asuvad piirkonnas, kus kiviaiad on traditsiooniliselt esinenud;
- rajamise puhul, kas kunagine kiviaia asukoht on kaardimaterjalide põhjal tuvastatav või see rajatakse kinnistupiiride tähistamiseks;
- taastamise puhul, kas kunagine kiviaia asukoht on visuaalselt tuvastatav ning milline on selle seisund;
- kas rajatav või taastatav kiviaed sobib olemasoleva maastiku- ja külastruktuuriga;
- kiviaia ladumiseks kasutatavate kivide päritolu;
- info kasutatavate materjalide ja piirkonnale omase kujunduse kohta.

Muinsuskaitseamet võtab avaldusi kinnituse väljastamiseks vastu kuni 7.oktoobrini. Kaasa tuleb võtta põllumassiivi kaart, millele on märgitud rajada või taastada kavatsetatava kiviaia piirid. Muinsuskaitseametile esitatavas avalduses (**Avaldus Muinsuskaitseametile** kiviaia rajamise, taastamise ja hooldamise eest toetuse taotlemiseks Põllumajanduse Registrite ja informatsiooni Ametile (PRIA) esitatava kinnituse saamiseks) täidab taotleja esimese osa. Avalduse Muinsuskaitseametile saab taotleja Muinsuskaitseameti kodulehelt www.muinas.ee või PRIA kodulehelt www.pria.ee. Muinsuskaitseameti inspektorite kontaktandmed ja vastuvõtuajad leiab Muinsuskaitseameti kodulehelt <http://www.muinas.ee/koosseis.html>. Taotlusi on võimalik Muinsuskaitseametile esitada ka posti teel.

Taotluse esitamisel PRIAsse võtke kaasa isikut tõendav dokument. Juhul, kui taotluse toob PRIAsse taotleja esindaja (abikaasa, lapsed jne), tuleb koos isikut tõendava dokumendiga esitada ka lihtkirjalik volitus. Kui taotleja eest kirjutab taotlusele alla esindaja, peab ta esitama notariaalselt tõestatud volituse.

Taotlusi saab esitada ka posti teel, aadressil :

Põllumajanduse Registrate ja Informatsiooni Amet

Narva mnt 3, 51009 Tartu

Posti teel saadetud taotlusel arvestatakse taotluse esitamise ajaks postitempli kuupäeva.

Soovi korral saab taotluse esitada elektrooniliselt e-posti aadressil toetustaotlused@pria.ee.

Elektrooniliselt esitatavad dokumendid tuleb kinnitada digitaalallkirjaga. Viie tööpäeva jooksul pärast seda, kui taotlus on elektrooniliselt teel PRIA-sse jõudnud, saadetakse saatja e-posti aadressile kinnitus taotluse vastuvõtmise kohta.

Kiviaia rajamise, taastamise ja hooldamise eest toetuse taotleja peab esitama ajavahemikus 5. septembrist kuni 14. oktoobrini PRIA-le järgmised dokumendid:

- põllumajandusliku keskkonnatoetuse kohustuse võtmise ja jätkamise taotluse kiviaia rajamise, taastamise ja hooldamise tegevusteks (vorm MT60C), millele märgitakse mitme meetri kiviaia rajamise, taastamise või hooldamise eest toetust taotletakse;
- põllumassiivi kaardi, millele märgitakse kiviaia piirid;
- Muinsuskaitseameti poolt väljastatud kirjaliku kinnituse taotleja majandusüksuse maade kuuluvusest sellisesse piirkonda, kus kiviaiad on traditsiooniliselt esinenud;
- avalduse taotleja andmete kandmiseks põllumajandustoetuste ja põllumassiivide registrisse, kui tema andmed ei ole sellesse registrisse kantud.

Kohustuse jätkamise taotlus (vorm MT60C), põllumassiivi kaart ning kohustuse suurenemise puhul ka Muinsuskaitseameti kinnitus tuleb esitada ka järgneval neljal kohustuseaastal.

- Lisaks peab kiviaia rajamise, taastamise ja hooldamise eest toetuse taotleja esitama kohustuse võtmisele järgneval kalendriaastal ja järgneval 4 kohustuseaastal ajavahemikus 2. maist kuni 27. maini PRIA-le pindalatoetuste taotluse koos põldude loetelu ja põllumassiivi kaardiga. Esmakordsel mahepõllumajandusliku tootmise toetuse kohustuse võtmisel viljavaheldusplaani (MT60A) ja põllumajandusliku keskkonnatoetuse kohustuse vormi (MT60).

Taotlusel esitatud andmete muutmine või taotluse menetlemise lõpetamine (annulleerimine)

- Toimunud muudatustest või takistavatest asjaoludest tuleb teavitada PRIA-t kirjalikult 10 tööpäeva jooksul alates muudatuste või takistavate asjaolude tekkimisest, kuid mitte hiljem kui kohustuse võtmisele järgneva aasta 15. oktoobril.
- Taotluse või toetusliigi menetlemist on võimalik lõpetada:

- kuni kohapealsest kontrollist või vigadest teavitamiseni;
- kuni määramise otsuse tegemiseni.

Kohustus

Kiviaia rajamise, taastamise ja hooldamise toetuse kohustuse haldamine

Kohustus - taotleja peab toetuse saamiseks kehtestatud nõudeid täitma viis aastat.

Kohustuse vähenemist või suurenemist arvestatakse kiviaia suhtes, millele on kohustus võetud.

2005. aastal võetud kohustuse perioodiks loetakse 14. oktoober 2005 kuni 14. oktoober 2010.

Taotlejal on õigus kohustuse võtmise ja sellele järgneval aastal enne taotleja arvelduskontole toetuse maksmist teha PRIA-le kirjalik avaldus kiviaia rajamise, taastamise ja hooldamise toetusest loobumise ja kohustuse võtmata jätmise kohta.

Kohustuse lõpetamine ja toetuse tagasinõudmine

Kohustuse lõpetamine

Kohustust saab lõpetada või üle anda vääramatu jõu korral ning sellisel juhul eelnevatel aastatel makstud toetust tagasi ei nõuta.

Vääramatuks jõuks on:

- taotleja surm;
- taotleja pikaajaline töövõimetus;
- muud erandlikud asjaolud, mis takistavad kohustuse jätkuvat täitmist.

Kui pärast toetuse väljamaksmist selgub, et taotleja on esitanud valeandmeid, nõuab PRIA toetuse saanud isikult toetuse tagasimaksmist.

Kui taotleja loobub kohustusest enne kohustuse lõppu, siis nõutakse kogu kohustuse perioodi jooksul eelnevatel aastatel makstud toetus tagasi. Kui toetuse saaja on täitnud võetud kohustusest vähemalt kolme järjestikuse aasta kohustused viie aasta kohustusest ja lõpetab põllumajandusliku tegevuse, siis eelnevatel aastatel makstud toetust tagasi ei nõuta.

Kui toetuse saajalt nõutakse eelnevatel aastatel makstud toetus tagasi, siis võetud kohustus lõpeb ja ta ei saa jätkuva kohustuse täitmise eest toetust.

Kui taotlejalt nõutakse tagasi talle makstud toetus, määratakse tagasinõutavale summale intress. Intressi arvestatakse alates tagasimaksmise kohustusest teatamise päevast kuni tagasimakse või mahaarvamiseni.

Taotluse kontrollimine

Administratiivselt kontrollitakse:

- kas taotlejal on nõuetele vastav põllumajanduslikus kasutuses olev pind kokku vähemalt 1,00 ha;
- kas taotleja on esitanud nõuetekohaselt täidetud dokumendid kohustuse võtmise ja sellele järgneva nelja aasta jooksul;
- kas taotleja on kohustuse võtmisele järgneval aastal esitanud pindalatoetuse taotluse koos põllumajandusliku keskkonnatoetuse kohustuse (keskkonnasõbralik ja mahepõllumajanduslik tootmine) võtmise või jätkamise kinnitusega.

Kohapeal kontrollitakse kontrollvalimite alusel vähemalt 5% taotlejatest. Kiviaia toetuse taotlejate kohapealne kontroll toimub paralleelselt pindalatoetuste taotlejate kontrolliga toetuse taotlemisele järgneval aastal.

Kontrollitakse:

- kas kiviaed on rajatud, taastatud või hooldatud kohustuse võtmisele järgneva aasta 1. septembriks;
- kas kiviaia pikkus vastab taotlusel esitatud meetritele;
- kas ladumiseks kasutatavad materjalid, kujundus ja kiviaia kõrgus vastavad Muinsuskaitseameti poolt väljastatud kinnitusel toodule
- kas kiviaiale lähemal kui 1,5 meetrit on maad haritud ja väetatud;
- kas kiviaiale lähemal kui 1,5 meetrit on maad enne 1. juulit niidetud;
- kas kiviaed paikneb taotleja kasutuses oleval põllumajandusmaal või piirneb sellega.

Lisaks kontrollitakse kõikide üldiste keskkonnanõuete ja keskkonnasõbraliku tootmise toetuse taotlemiseks kehtestatud nõuete täitmist.

Kiviaedade hooldamiseks, rajamiseks ning taastamiseks eraldatud toetuste üldarv 2005 aastal valdade lõikes¹⁸.

Vald	Kiviaedade hooldamise toetus	Kiviaedade rajamise toetus	Kiviaedade taastamise toetus
ABJA VALD	1	1	1
ARE VALD	1	1	
EMMASTE VALD		1	
HAANJA VALD			1
HALINGA VALD	1	1	1
HANILA VALD	2	2	6
HARKU VALD			1
HÄÄDEMEESTE VALD	1	1	1
JÕELÄHTME VALD	1	1	1
KAARMA VALD	5	4	7
KAIU VALD		1	1
KERNU VALD			1
KIHELKONNA VALD	7	2	7
KOHILA VALD	1	2	2
KOLGA-JAANI VALD		1	
KOONGA VALD	4	1	5
KULLAMAA VALD		2	
KURESSAARE	1		1
KUUSALU VALD	2	2	3
KÕRGESSAARE VALD			1
KÕUE VALD		1	
KÄRLA VALD		2	1
LAIMJALA VALD	1		3
LEISI VALD	2	2	3
LIHULA VALD	1	3	3
LÜMANDA VALD	26	8	18
MARTNA VALD			1
MUHU VALD	7	5	5
MUSTJALA VALD	1	3	3
MÄRJAMAA VALD		2	4
NÕVA VALD		1	1
ORISSAARE VALD	1	1	3
ORU VALD	1		1
PAISTU VALD	1	1	
PALAMUSE VALD		1	1
PIHTLA VALD	2		4
PUHJA VALD	1	1	
PUKA VALD	1	1	1
PÕLTSAMAA VALD		1	
PÄRSTI VALD	1		
PÕIDE VALD	1	2	5

¹⁸ Allikas: PRIA-le esitatud teabenõudele saadud vastus (kevad 2007). Vastuse tervikfail on ära toodud töö elektroonilises lisas.

PÜHALEPA VALD			1
RAIKKÜLA VALD		1	2
RAPLA VALD	1		
RIDALA VALD	1	1	1
RÕUGE VALD	1		1
RÄGAVERE VALD	1	3	2
SAARDE VALD		1	
SUURE-JAANI VALD		2	2
SÕMERPALU VALD		1	
SÕMERU VALD	1	1	
TAEBLA VALD			1
TAHKURANNA VALD		1	
TALLINN			1
TORI VALD	1	1	
TÕSTAMAA VALD	1	4	3
VALJALA VALD	1	1	6
VARSTU VALD		1	1
VIHULA VALD	1	1	
VIIRATSI VALD	1	1	2
VIRU-NIGULA VALD	2	3	2

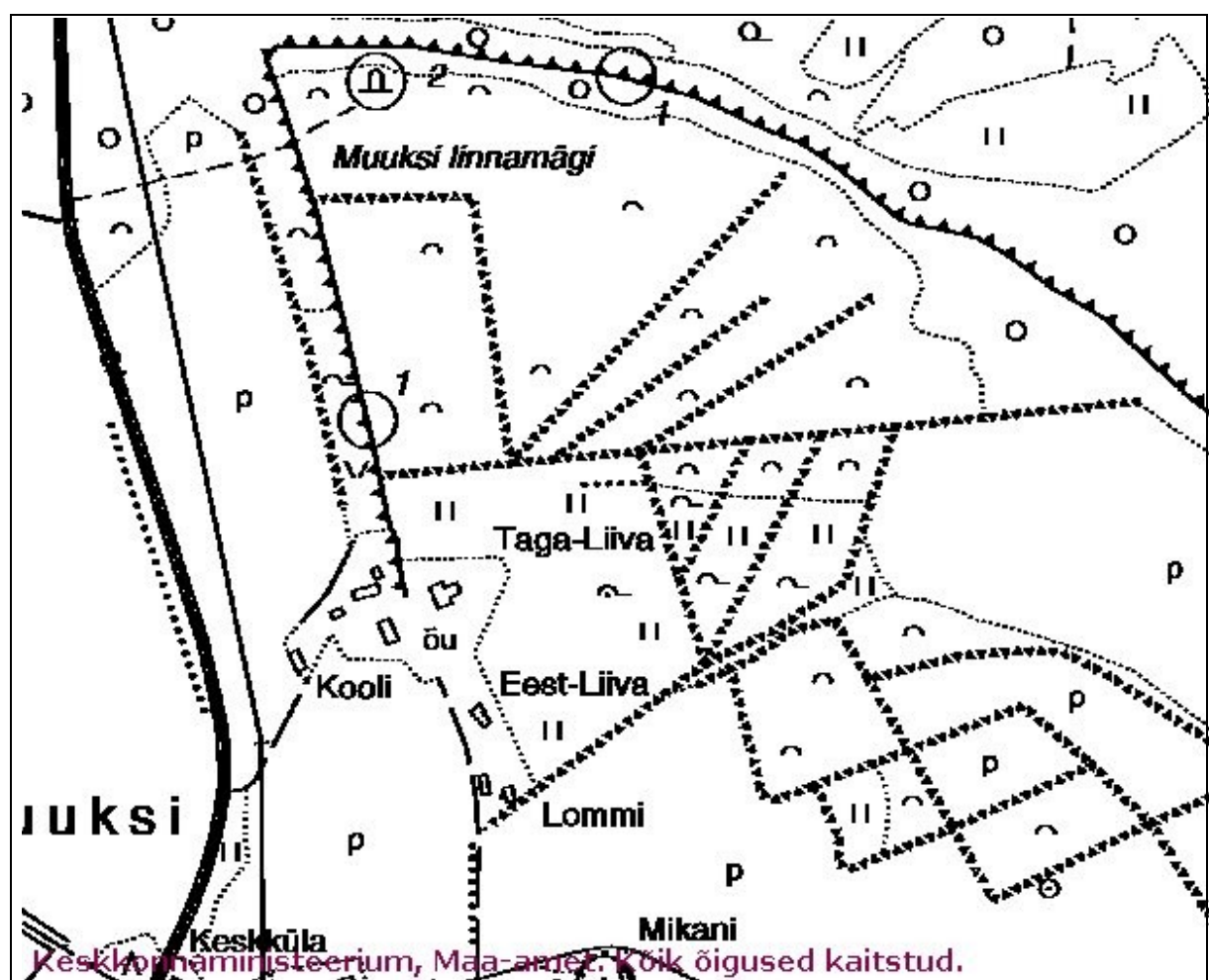
Lisa 5

Muuksi linnamäe lähistel paikneva kiviaiakompleksi kaart¹⁹.

¹⁹ Allikas: Eesti Maa-ameti koduleheküljel paiknev kaardirakendus.

http://www.maaamet.ee/index.php?lang_id=1&page_id=5&menu_id=64 Kaardi mõõtkava 1:6250.

Külastatud 03.03.2007

Lisa 6

Soovitusi kaartide kohta, millel leidub kiviaedu.

Ajalooliste kiviaedade kohta võib infot leida järgmistel kaartidel:

1. Tsaariaegne „verstane kaart” 19-20 sajandi vahetusest, mõõtkavas ca 1 : 48000. Oma olemuselt on see sõjatopograafiline kaart, kuid sealt leiab hulgaliselt andmestikku ka kiviaedade kohta. Kaardifirma „Regio” on kõnealuse kaardi täies mahus sisse skäneerinud ning seda saab vaadata nii maa-ameti koduleheküljelt *avaliku teenuse* lingi all pakutavast ajalooliste kaartide rakendusest kui ka „Regiost” osta. „Regio” on samast kaardist teinud ka projekteerimisprogrammidega ühilduvaid versioone, mis võimaldab eri kaardikihtide abil toimuvat võrdlust tänapäevaste digitaalkujul kaartidega. Samuti võib sealt leida väärtuslikku infot külade üldise struktuuri ja tolleaegse maakasutuse kohta. Muidugi on see sõjandustopograafiline kaart ning tähelepanu on pööratud eelkõige sõjandusalastele detailidele. Siiski tundub, et ka kiviaiad kuuluvad nende hulka, kuigi kaugeltki kõiki aedu muidugi mõõtkavast tingituna peale pole mahtunud.

2. Esimese Eesti Vabariigi aegne, aastaist 1934-1939 pärinev topograafiline aluskaart. Ka siin on kiviaiad olemas. Kahjuks ei hõlma see kaart tervet Eestit. Puuduvaid osi asendab 1945-1952 valminud nõukogudeaegne sõjalis-topograafiline kaart. Juurdepääs neile on olemas näiteks maa-ameti kodulehel ajalooliste kaartide all. Digitaalselt kõrvutatav tänapäevaste kaartidega

3. Nõukogudeaegne, seitsmekümnenendatel välja antud aluskaart mõõdus 1:10000, mis on ka tänapäevase katastrikaardi aluseks. Ka seda saab vaadata maa-ameti kodulehel ning seegi on digitaalselt kõrvutatav tänapäevase aluskaardiga. Tänu mõõtkava suurusele on enamus põldude vahel ja teede ääres eraldi asuvatest aedadest ka peale kantud. Tihedamate külade siseseid aedu on siin näidatud üsna harva.

4. Vanad mõisakaardid – neid võib leida nii erinevatest arhiividest (alates maakondlikest kuni Eesti Ajalooarhiivini välja) kui ka koopiatena erinevatest muuseumidest. Siia kuuluvad nii mõisate kui ka muude maavalduste detailkaardid ja kõlvikulised kaardid, mis on kiviaedade leidmisel heaks allikaks.

5. Rootslaste katastrikaart aastatest 1695-1698. Oma aja kohta üllatavalt täpne ja usaldusväärne kaart. Kiviaiad peal. Mainitud kaardi võib leida Tartust Eesti Ajalooarhiivist. Näiteks Muhu kaardid – EAA, fond 308, n 2, s 49-58.

Muud kiviaedu puudutava info saamiseks sobivad allikad.

Eesti Vabaõhumuuseumist võib leida nii klassikalisi kiviaedu endid kui ka mitmesugust arhiivimaterjali nende kohta, eriti huvitav on sealne fotokogu. Ka Eesti Rahva Muuseumis leidub korralik fotokogu, kus on näha hulgaliselt meie vanemaid kiviaedu, samuti on etnograafilist materjali võimalik leida nii eri uurimisreisidel kogutud andmestiku hulgast kui ka korrespondentide vastuste seast. Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudest tuleb märkida kohapärimuse kogusid²⁰. Siia kuuluvad muuhulgas ka erinevad rahvapärased seletused kohtade tekke, kohanime päritolu ja maastikuliste iseärasuste kohta. Tähelepanu keskmes on nii looduslikud kui ka tehisobjektid, nagu põllud, kivid, põlispuud, kalmed, teed jne.

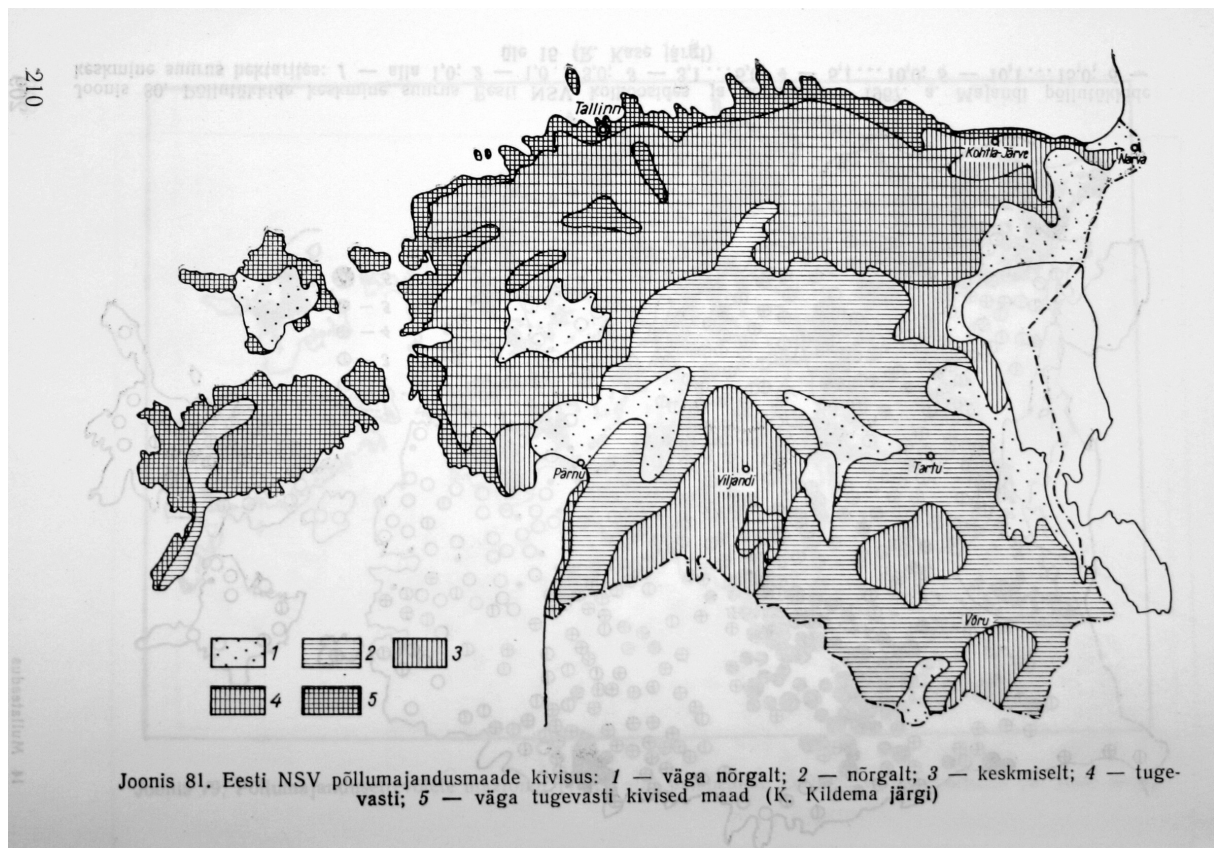
Infot vanade aedadega seonduva kohta võib saada näiteks kohaliku maamõõtja käest, omavalitsuse maanõunikult ning muidugi erinevatelt koduloouurijatelt. Ka koolides on tihti kodu-uurimistöö üsna heal järjel. Võimalike allikatena tulevad kõne alla ka metstkondadest saadavad eri metsakõlvikute inventeerimisandmed, mullastiku ja aluspõhja kaardid ning ülikoolide ja erinevate projektorganisatsioonide uurimisandmed. Nii on näiteks üsna tihti kiviaedade juurde asja erinevatel pisifauna ja -floora uurijatel.

Lisa 7

Eesti põllumajandusmaade kivisuskaart.²¹

²⁰ Hea ülevaade kohapärimusega seonduvast on olemas Eesti Kirjandusmuuseumi kodulehel – <http://haldjas.folklore.ee/rl/era/teema/kohad.htm>

²¹ Allikas: Rein Kask, Herman Tõnisson. *Mullateadus*. Tallinn: Valgus. 1987, lk 210. Repro autor Madis Rennu.

Lisa 8

Fotoregister.²²

001 Päelda surnuaed – Päelda kalmistut ümbritsev kiviaed. Päelda küla, Muhumaa.

Foto autor - Madis Rennu, 2006.

²² Fotod asuvad töö elektroonilises lisas.

002 Igaküla plaan – Igakülas 20 sajandi algul eksisteerinud taluhoonestuse plaanil on hea jälgida külasiseste kiviaedade paiknemist. Repro, originaal asub Muhu Muuseumis. Muhumaa. Repro autor - Madis Rennu, 2006.

003 Tamse mõisaaed – Endine Tamse mõisa puuviljaaed paistab silma oma harukordsete mõõtmete poolest – kõrgus ca 1,8 meetrit. Aia kõrval seisab välitöödel osalenud etnoloogiaüliõpilane Kristiina Porila. Tamse küla, Aia (Tuule) talu, Muhumaa. Foto autor - Madis Rennu, 2006.

004 Samma hiis – Samma hiit ümbritsev kiviaed on mitmeid kordi vandaalitsejate ohvriks langenud (VM 2006). Samma küla, Viru-Nigula vald, Lääne-Virumaa. Foto autor - Madis Rennu, 2006.

005 Tamse puuriidad - Kiviaed kuivama laotud puudega. Tamse küla, Aia (Tuule) talu, Muhumaa. Foto autor - Madis Rennu, 2006.

006 Paenase uusaed1 – Hiljuti laotud kiviaed Paenase külas. Muhumaa. Foto autor - Madis Rennu, 2006.

007 Paenase uusaed2 – Sama aia detail. Foto autor - Madis Rennu, 2006.

008 Pedaspea ots1 – Pedaspea otsal asuv hiljuti rajatud suvilarajoon paistab silma eriti suurtest maakividest rittaseatud aedade poolest. Lahemaa, Kolga laht, Lääne-Virumaa. Foto autor - Madis Rennu, 2006.

009 Pedaspea ots2 - Külavahetee väravaga Pedaspea otsal. Foto autor - Madis Rennu, 2006.

011 Aljava küla – Tänav kiviaedadega Aljava külas Muhumaal. Foto autor - Madis Rennu, 2006.

012 Igaküla – Tänav kiviaedadega Igakülas Muhumaal. Foto autor - Madis Rennu, 2006.

013 Väägvere, Kivi talu - Ümbruse liigendamiseks ning elavdamiseks rajatakse kiviaedu üle terve Eesti paljudes turismitaludes. Talust mööda minev, kiviaedadega ääristatud tee. Kivi talu, Väägvere küla, Vara vald, Tartumaa. Foto autor - Madis Rennu, 2006.

014 Ringaiaga kalme – Ringikujulise kiviaiaga ümbritsetud kvikirstkalme Jõelähtme kalmerühmast. Hilispronksiaeg, 7-8 saj eKr.

(Vt http://www.rebala.ee/?Huviv%E4%E4rsused:N%E4itused:J%F5el%E4htme_kivikalmed)

Asub Rebala kaitseala külastuskeskus-muuseumi naabruses. Jõelähtme vald, Harjumaa. Foto autor - Madis Rennu, 2006.

015 Rebala surnuaed – Rebala küla lähistel asuvat surnuaeda ümbritsev kiviaed on ka omamoodi terrassiks, mis aitab kalmistu pinda ümbritseva põllu tasandist meetri jagu kõrgemale tõsta. Aia taha visatud koristuspraht illustreerib siingi sakraalse ja profaanse piiri. Jõelähtme vald, Harjumaa. Foto autor - Madis Rennu, 2006.

016 Vatsla küla1 - Vatsla külas asuv traataiaga kõrgendatud kiviaed. Sellised aiakõrgendused on vanemais Harjumaa külades väga levinud. Harku vald, Harjumaa.

Foto autor - Madis Rennu, 2006.

017 Vatsla küla2 - Vatsla külas asuv traataiaga kõrgendatud ning aia taha istutatud hekiga kiviaed. Harku vald, Harjumaa. Foto autor - Madis Rennu, 2006.

018 Muuksi1 – Muuksi linnamäel asuvad vanad karjaaiad. Kuusalu vald, Harjumaa.

019 Muuksi2 - Muuksi linnamäel asuvad vanad karjaaiad. Kuusalu vald, Harjumaa.

020 Kihnu surnuaed1 – Kihnu surnuaia raudkividest laotud aed koos väravaga. Kihnu vald, Pärnumaa. Foto autor - Madis Rennu, 2006.

021 Kihnu surnuaed2 - Kihnu surnuaia raudkividest laotud aed. Kihnu vald, Pärnumaa. Foto autor - Madis Rennu, 2006.

022 Linaküla – Kiviaed Võhke talus Linakülas. Kihnu vald, Pärnumaa.

023 Pikavere – Vana karjatänav Pikavere külas. Üks vähestest hästi säilinud kiviaedadega ääristatud karjatänavatest ümbruskonnas. Aiale kui dekoratiivelemendile vihjab sellele seatud vana niidumasin. Koonga vald, Pärnumaa.

024 Halliste – Halliste kiriku vastas asuv kiviaed. Halliste küla, Halliste vald, Viljandi maakond.

025 Paistu surnuaed – Paistu surnuaeda ümbritsev kiviaed. Paistu vald, Viljandi maakond.

026 Nogopalo surnuaed – Rõuge lähistel asuvat Nogopalo surnuaeda ümbritsev kiviaed on kohati väga hästi säilinud, aga seda vaid kohtades, kus aiale mattunud prügi on takistanud kivide äravedamist. Rõuge vald, Võrumaa.

027 Pärlijõe – Dekoratiivelemendina laotud paari aasta vanune kiviaed Pärlijõe külas. Rõuge vald, Võrumaa.

028 Muuksi3 - Muuksi linnamäel asuvad vanad karjaaiad. Kuusalu vald, Harjumaa.

029 Muuksi4 – Muuksi külas asuva Kooli talu sissesõidutee kiviaed on vankritee raadiust jälgides laotud sobivalt kõverana. Samuti on siin kasutatud ka üsna suuri raudkive. Kuusalu vald, Harjumaa.

030 Aedla1 – Aedla turismitalu ümbritsev, kolmekümnendail laotod kivimüür on kahtlemata üks filigraanse kuivmüüritöö musternäidiseid. Muuksi küla, Kuusalu vald, Harjumaa. Foto autor - Madis Rennu, 2006.

031 Aedla2 – Sama aed teise nurga alt. Muuksi küla, Kuusalu vald, Harjumaa. Foto autor - Madis Rennu, 2006.

032 Jõelähtme pastoraat – Jõelähtme pastoraati ümbritsevad aiad on ühed ümbruskonna kõrgemad. Jõelähtme vald, Harjumaa.

033 Rebala1 – Vähemalt 100 aastane algupärasena säilinud kiviaed Rebala külas. Jõelähtme vald, Harjumaa.

034 Rebala2 – Sama aia detail.

035 Rebala3 – 1970-ndatel uuesti üles ehitatud kiviaed Rebala külas. Külaelanikud peavad neid aedu isegi „liiga hästi laotuks“. Jõelähtme vald, Harjumaa.

036 R-Kallavere1 – Kiviaiaehitaja Raul Kurg on edukalt katsetanud ka raudkividele „kirjutamist“. Rootsi-Kallavere küla, Jõelähtme vald, Harjumaa.

037 R-Kallavere2 – Raudkiviaed Rootsi-Kallavere külas. Jõelähtme vald, Harjumaa.

038 Vaade R-Kallavere sissesõiduteele Maardu poolt – Jõelähtme vald, Harjumaa. Foto autor - Madis Rennu, 2006.

039 Vaade Maardule R-Kallavere poolt. - Jõelähtme vald, Harjumaa. Foto autor - Madis Rennu, 2006.

040 Kalbu - Välja talu õue ümbritsev kiviaed. Kalbu küla, Kehtna vald, Raplamaa. Foto autor - Madis Rennu, 2005.

041 Kürema - Kürema külas asuva Tsõõru talu aed põllumaa ja endise karjamaa vahel. Nõva vald, Läänemaa. Foto autor - Madis Rennu, 2005.

042 Hindaste - Tee ja põllumaa vaheline aed Hindaste külas. Nõva vald, Läänemaa. Foto autor - Madis Rennu, 2005.

043 Sooniste – Sooniste küla lähedal metsas asuv vähemalt paarisaja aasta vanune kiviaed. Märjamaa vald, Raplamaa. Reproduksioon, foto asub Lembitu Tarangi koduses arhiivis. Foto autor - Madis Rennu, 2005.

044 Käina - Käina kalmistu uuema osa vallilaadne kiviaed. Aia laius 2,5-3 meetrit. Tõenäoliselt on aia tähelepanuväärse laiuse põhjustanud kivide kauaaegne pealevedamine. Käina vald, Hiiumaa. Foto autor - Madis Rennu, 2005.

045 Sopi – Kassari lähedal Sopi külas hiljuti prooviks laotud kiviaed. Aia laius ja kõrgus ca 1m. Käina vald, Hiiumaa. Foto autor - Madis Rennu, 2005.

046 Esiküla1 – Kassari laiul, Esikülas Kassari – Käina maanteel asuva Aadu-Tooma talu perenaise taastatava aia ehitusjärgus osa. Aia laius alt ca 80 cm, ülalt ca 70cm ja kõrgus 70 cm. Ehitamiseks kasutatud kivide väiksuse kohta on aia küljed riskantselt vertikaalilähedase nurga all üles laotud. Foto autor - Madis Rennu, 2005.

047 Esiküla 2 – Sama aia valminud osa.. Foto autor - Madis Rennu, 2005.

048 Pühalepa – Pühalepa kiriku aed. Pühalepa vald, Hiiumaa. Foto autor - Madis Rennu, 2005.

049 Petaaluse – Lihula vald, Petaaluse küla – taluõue ümbritsev, paar aastat tagasi taastatud kiviaed. Kõrgus 1m, laius ülalt 1 m ja alt 1,2 m. Foto autor - Madis Rennu, 2005.

050 Taagepera - Taagepera kalmistu kiviaed. Ala küla, Helme vald. Foto autor - Madis Rennu, 2005.

051 Kanepi - Kanepi kalmistu kiviaia tagaosa, detail. Ka siin on kalmistuaia tagumine osa väga hästi säilinud. Aia laius ca 0,8m ja kõrgus 0,6-0,7 m.
Foto autor - Madis Rennu, 2005.

052 Kaagvere – Kaagvere küla, Saare talu. Eesaia ja maantee vaheline, hiljuti laotud kiviaed. Foto autor - Madis Rennu, 2005.

053 Oorgu - Karusaare talu tagaõue piirava kiviaia metsas olev osa. Kõrgus 1,2 meetrit. Oorgu küla, Kolga-Jaani vald. Foto autor - Madis Rennu, 2005.

054 Rame1 - Rame külas asuv kiviaed 1950 a paiku. Repro Helmut Polbergi fotokogust. Hanila vald, Läänemaa. Repro autor - Madis Rennu, 2005.

055 Rame2 - Rame külas asuv kiviaed 1950 a paiku. Repro Helmut Polbergi fotokogust. Hanila vald, Läänemaa. Repro autor - Madis Rennu, 2005.

056 Rame3 - Rame külas asuv kiviaed 1950 a paiku. Repro Helmut Polbergi fotokogust.
Hanila vald, Läänemaa. Repro autor - Madis Rennu, 2005.

057 Rame vanker – Rame külas Kera talus 1930-1940 kasutusel olnud kiviveovanker. Repro
Helmut Polbergi joonistusest. Hanila vald, Läänemaa. Repro autor - Madis Rennu, 2005.

058 Siiksaare1 – Vana võrguga kõrgendatud kiviaed Siiksaare külas Antsu talu juures. Valjala
vald, Saaremaa. Foto autor - Madis Rennu, 2005.

059 Siiksaare2 – Kiviaedadega ääristatud, hästi säilinud vana karjatänav Siiksaare külas Jaagu
ja Tooma talude ümber. Aedade kõrgus ca 1,2-1,3 meetrit, aluse laius 1-1,2 meetrit, harja kuju
kuhikulaadne, laius enamasti 60-70 cm. Karjatänav enda laius 2,5-3 meetrit. Valjala vald,
Saaremaa. Foto autor - Madis Rennu, 2005.

060 Siiksaare3 – Sama karjaaia detail. Foto autor - Madis Rennu, 2005.

061 Pihltla – Hiljuti laotud kiviaed Pihltla külas. Pihltla vald, Saaremaa. Foto autor - Madis
Rennu, 2005.

062 Uduvere - Õuevärav kõrgendatud kiviaedadega. Kaasiku talu, Uduvere küla, Kaarma
vald, Saaremaa. Foto autor - Madis Rennu, 2005.

063 Asuküla – Käepäraste vahenditega kindlustatud lambakarjamaa aed Ärbli talus Asukülas.
Kaarma vald, Saaremaa. Foto autor - Madis Rennu, 2005.

064 Kaarma1 – Kaarma pastoraadi ümbruse aed. Kaarma vald, Saaremaa. Foto autor - Madis
Rennu, 2005.

065 Kaarma2 – Kaarma pastoraadi aia detail. Kaarma vald, Saaremaa. Foto autor - Madis
Rennu, 2005.

066 Kaarma3 - Kaarma vana ja uue kalmistu kiviaiad. Aedade keskmine kõrgus ca 1,6 meetrit, laius alt ca 1m ja ülalt 0,7-0,8 m. Tõenäoliselt otse paemurrust pärit ning valitud materjal. Kaarma vald, Saaremaa. Foto autor - Madis Rennu, 2005.

067 Kaarma 'koopel' – Kaarma vana kalmistu värava juures asuv tahutud kiviplokkidest laotud ülekäigukoht. Kõrgus ca 1,6 meetrit. Kaarma vald, Saaremaa. Foto autor - Madis Rennu, 2005.

068 Eterniit – Eterniidiga kõrgendatud kiviaed Vanamõisa külas Muhumaal. Foto autor - Liisa Põld, 2006.

069 Ader – Kiviaia peale dekoratiivelemendina tõstetud vana ader. Linnuse küla, Lõhmussalu talu, Muhumaa. Foto autor - Liisa Põld, 2006.

070 Posti - Punutud kõrgendusega kiviaed. Posti talu, Rootsivere küla, Muhumaa. Foto autor – Liisa Põld, 2006.

071 Ronni-Mihkli - Ronni-Mihkli talu, Rootsivere küla, Muhumaa. Vanaperenaine Leonilla Tarvis (s 1921) aedadest rääkimas. Kuulab Kristiina Porila. Foto autor – Liisa Põld, 2006.

072 Elektrikarjus - Külasema külas asuv elektrikarjusega täiendatud kiviaed. Muhumaa. Foto autor – Kristiina Porila, 2006.

073 Puuriit – Puuriidad kiviaial talu hoovis. Põitse küla, Muhumaa. Foto autor – Kristiina Porila, 2006.

074 Silikaat – Silikaattelliste tükid kiviaias. Kailuka küla, Pihkla vald, Saaremaa. Foto autor – Liisa Põld, 2006.

075 Traatvõrk – Traatvõrguga kõrgendatud kiviaed. Võrgupostide otsas vihmavarjuks pandud elektriisolaatorid. Kailuka küla, Pihkla vald, Saaremaa. Foto autor – Liisa Põld, 2006.

076 Viinapuu – Lattidega kõrgendatud ning eraldi valatud vundamendile rajatud kiviaed. Lattidele omakorda on kasvama seatud viinapuuväädid. Kailuka küla, Pihtla vald, Saaremaa. Foto autor – Liisa Põld, 2006.

077 Linnaaluste – Kiviaed Kaasiku talus Linnaaluste külas. Kehtna vald, Raplamaa. Foto autor – Madis Rennu, 2005.

078 Kivilabürint Aksi saarel on saart külastavate turistide hulgas väga populaarne. Foto pärineb internetist.